

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 2.
LX. ÉVFOLYAM | SZÁM

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 2. szám

OKTATÁS, FELEKEZETEK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM. JEZSUITÁK A KORA ÚJKORI POZSONYBAN	
Kökényesi Zsolt • Szerkesztői előszó	169
H. Németh István • Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban	171
Fazekas István • A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban	201
Frederik Federmayer • A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában	215
Kádár Zsófia • A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században	237
Kökényesi Zsolt • A pozsonyi jezsuita kollégium diáklétszám-változásai a 17–18. században	283
TANULMÁNYOK	
Bácsatyai Dániel • Személyi összeköttetések a <i>Curia Romana</i> és a magyar egyház között a 13. század közepén. Pármai Albert és Bánca István	299
Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter • A mohácsi Törökdomb	325
Erdélyi Gabriella • „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában	347
ÉLETMŰ	
Szabó Dániel (1946–2017) műveinek bibliográfiája Összeállította: Pótó János	365

OKTATÁS, FELEKEZETEK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM

Jezsuiták a kora újkori Pozsonyban

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

2017. május 9-én a *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon* című (K 116116 számú) NKFIH-kutatócsoport és a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára konferenciát szervezett *Oktatás, felekezetek és városi társadalom. Jezsuiták a kora újkori Pozsony egyházi intézményrendszerében* címmel a Párbeszéd Házában, Budapesten. A konferencia célja a Jézus Társasága pozsonyi letelepedésének, kollégiumalapításának (1626) és kora újkori tevékenységének minél tágabb kontextusban való értelmezése volt. Az előadások két, jól elkülönülő tematikus szekcióba rendeződtek. Az első szekcióban (Molnár Antal elnöklétével) a kora újkori Pozsony szabad királyi város hatalmi, geopolitikai, társadalomtörténeti helyzetét, szerepváltozásait, valamint egyházi intézményrendszerét mutatta be Pálffy Géza, H. Németh István, Fazekas István és Eva Kowalská (Frederik Federmayer előadását egyéb elfoglaltság miatt nem tudta megtartani). A második szekcióban (Mihalik Béla elnöklétével) Kádár Zsófia, Zuzana Ludiková és Kökényesi Zsolt a jezsuita rendháznak és gimnáziumnak a városon belüli összetett tevékenységét vette górcső alá, valamint a jezsuita iskola társadalomtörténeti vizsgálatának párhuzamaként Tóth Árpád az evangélikus gimnázium diákságát mutatta be.

A jelen folyóiratszám e konferencia néhány előadásának bővített, tanulmányi formát változtatást tartalmazza. A dolgozatok tematikus váza követi a konferencia-előadások sorrendjét, így a tágabb, várostörténeti kontextustól haladunk a jezsuita rend pozsonyi oktatási tevékenysége felé. A kötetben elsőként H. Németh István írását olvashatjuk Pozsony (fő)város 16–17. századi centrális szerepköréről, ezt követi Fazekas István tanulmánya a város katolikus egyházi intézményrendszeréről, majd Frederik Federmayer dolgozata a jezsuita diákok 17. századi pozsonyi karrierlehetőségeiről. Kádár Zsófia tanulmánya a pozsonyi jezsuita kollégiumot mint komplex intézményt vizsgálja, végül Kökényesi Zsolt dolgozata a jezsuita gimnázium diáklétszám-változásait elemzi az újonnan feltárt iskolai anyakönyvek alapján. Tóth Árpád tanulmánya az evangélikus gimnázium diákságának társadalomtörténeti vizsgálatáról e folyóirat egy későbbi számában kap majd helyet. A *Történelmi Szemle* Szerkesztőségének a szervező kutatócsoport ezúton is köszönetet mond a tanulmányok befogadásáért, a közlés lehetőségéért.

Budapest, 2018. 04. 11.

a folyóiratszám szerkesztői nevében
Kökényesi Zsolt

POZSONY CENTRÁLIS SZEREPKÖREINEK HATÁSAI ÉS JELLEGZETESSÉGEI A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZATBAN

H. NÉMETH ISTVÁN

.....
THE IMPACTS AND CHARACTERISTICS OF PRESSBURG'S CENTRAL ROLES
WITHIN THE HUNGARIAN URBAN NETWORK

The study explores the emergence and consolidation of Pressburg's central role within the urban structure of Hungary in the 16th and 17th centuries, as well as its characteristics from an urban historical perspective, paying special attention to those urban political and social changes that were caused by the basic characteristics of early modern urban development. It approaches the role of Pressburg as a chief city from two directions. The first two chapters examine the medieval roots of the transformation of the free royal town into a national centre, its economic-commercial situation, and its political importance in early modern Hungary, thereby highlighting the role of Pressburg from an administrative and geopolitical perspective. The second part of the study, on the other hand, analyses the main junctures in the early modern history of the new capital of the kingdom, tracing the major restructuring of the local population: the increasingly intensive urban presence of bureaucrats, soldiers and nobility, and the conflicts of confession and power that opposed to each other the old and new members of the urban community.

Keywords: public administration and policy, urban history, fiscal-military state
.....

Pozsony fővárossá alakulásának tényezői

Pozsony szabad királyi város szerepe a kora újkorban kiemelkedőnek tekinthető. A város Buda eleste után központi szerepkörének köszönhetően nem csupán a Magyar Királyság belpolitikai, törvénykezési és igazgatási szempontból kétségtelen fővárosává vált. Igazgatási szerepköre által jelentős társadalmi változásokon keresztülmenve az ország egyik gazdasági, kulturális centrális helyévé is vált. Pozsony e szerepét már a késő középkorban megalapozta, mivel már ekkor a magyarországi településhálózat meghatározó szabad királyi városa volt. Politikai szerepet csupán néhány alkalommal, elsődlegesen a Jagellók uralkodása alatt a Habsburgokkal való konfliktusok idején játszott. A nyugat-magyarországi régió vitathatatlanul vezető városa Sopronnal együtt regionális, de egyben országos központnak is számított. Ez utóbbi jellemzőt erősítette meg az osztrák és a morva határhoz közeli fekvése, gazdasági jelentősége is, amit az itt létesített nagyobb harmincadhely nem csak jól tükröz, de e két tényező még növelte is egymás gazdasági jelentőségét.

H. Németh István, főlevéltáros, főosztályvezető, MNL OL 1945 előtti Kormányiszervek Főosztálya.

Pozsony polgársága jelentős német–osztrák rokoni kapcsolatrendszerrel is rendelkezett, ami regionális szerepkörén túl a város interregionális funkcióit is erősítette. A gazdasági és társadalmi jellemzőkön túl a pozsonyi társaskáptalan kulturális szerepe és hiteleshelyi funkciója is számottevő volt. A város fontosságát jól mutatja, hogy Kubinyi András vizsgálatai alapján ekkor egyértelműen az elsőrendű (főbb) városok közé tartozott. A Kubinyi által kidolgozott, a települések városhálózaton belüli helyét meghatározó jellemzők alapján adott pontszám szerint az ország vitathatatlanul vezető város csoportjához tartozott. A Buda–Pest–Óbuda alkotta, gazdaságilag egybefüggő települések megkérdőjelezhetetlen fölénye egyértelmű: Buda 55, Pest 41, Óbuda 23 (összesen 113) pontja kiugró értéket mutat. Pozsony a maga 49 pontjával Buda mögött a második helyet elfoglalva azonban így is kiemelkedő pozíció birtokosa Kolozsvár 45 és Kassa 43 pontjával szemben. A vele azonos régióban elhelyezkedő, szintén ebbe a városhierarchiai csoportba osztott Sopron például 41 pontjával az utolsó előtti helyet foglalja el. A várost – vonzaskörzetét tekintve – a kiemelkedő, országos piacörzettel, jelentős külkereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező városok közé számíthatjuk már a 15. század végén.¹

Miután a Magyar Királyság addigi fővárosa oszmán segítséggel Szapolyai János fennhatósága (1529), majd a magyarországi oszmán igazgatás központjává vált (1541), Pozsony nem csupán azért emelkedett az ország Habsburg-fennhatóság alá tartozó részeinek belpolitikai, pénzügyi, törvénykezési és igazgatási központjának szerepébe, mert a Habsburg Monarchia, és ezzel együtt a Magyar Királyság valódi centruma, hanem azért is, mert Bécs e városhoz volt a legközelebb! Pozsony Buda egykori politikai és igazgatási szerepköreit is eredményesen át tudta venni, a két főváros egymáshoz való közelsége pedig természetesen kedvezett a Magyar Királyság hatékonyabb kormányzásának. A fentiekből azonban kitűnik, hogy Pozsony késő középkori gazdasági, társadalmi és a városhálózatban betöltött másodhegedűs szerepére is szükség volt ahhoz, hogy a város az ország politikai életében bekövetkezett gyökeres változásokra sikeresen reagálhatott. Pozsony városiasodásának kellő mértéke előfeltétele volt annak, hogy 1536 elején – a Magyar Királyság történetében elsőként – születhessen olyan törvénycikk az ország igazgatásának új székhelyéről, ami még Buda visszafoglalását követően is hatályban tudott maradni egészen a 18. század végéig.²

A város gazdaságföldrajzi helyzete megalapozta ezt a fejlődést, hiszen a magyarországi kereskedelem nagy része a nyugat-európai áruforgalom felé fordult a 16. század elejére, és ez a tendencia a század folyamán még karakteresebbé vált. A nyugat-európai ipari termékek importja és a magyarországi nyersanyag (színes- és nemesfémek, állati termékek stb.) exportja rányomta a bélyegét a magyarországi gazdaságra. Jóllehet az itáliai, sziléziai és a lengyelországi (hosszabb távon a balti-tengeri) kereskedelmi útvonal is fontos gazdasági kapcsolatnak számított, így teljesen nem jelenthető ki, hogy a magyar-

¹ Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 23., 28. A pozsonyi polgárságra lásd Katalin Szende – Judit Majorossy: *Pressburger Testamente, 1413 (1427)–1529. Das Protocollum Testamentorum des Pressburger Stadtarchivs*. Wien–Köln–Weimar, 2010.

² Pálffy Géza: A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században. *Fons* 20 (2013) 3–75.

országi külkereskedelem egyoldalú kapcsolatokkal rendelkezett volna, de a Bécsen keresztül vezető nyugat-európai áruforgalom dominanciája ebben az időszakban egyértelműnek tekinthető. Pozsony gazdaságföldrajzi helyzete így nagy mértékben kedvező volt nem csupán Bécs közelsége miatt, hanem a megváltozott gazdasági körülményeknek köszönhetően is.³ Ennek ellenére Buda gazdasági központi szerepkörét Pozsony sosem tudta átvenni, sőt, a 16. század második felére kialakult új kereskedelmi központok térnyerése következtében e funkciója egyre inkább háttérbe szorult. A budai udvar mellett telephelyet nyitó nürnbergi, augsburgi és bécsi kapcsolatokkal rendelkező budai német polgárok és itáliai kereskedők többsége elsősorban Bécsbe menekült. Budán a legfontosabb német és itáliai kereskedőházak filiái jöttek létre, ideteleptített rokonsággal és a pénzmozgások magyarországi kiterjesztésével. Pozsonyban ez a rendszer nem tudott ilyen jellegzetesen kialakulni, e kereskedőházak közül csak igen kevesen letek a városban új otthonra. Miután I. Ferdinánd uralkodásakor Bécs vált az osztrák Habsburgok rezidenciájává, Buda szerepének átvételét az uralkodó, az Udvari Kamara és a bécsi városi gazdasági elit is egyértelműen támogatta. Bécs rezidenciavárossá alakításával pedig a nürnbergi és augsburgi kereskedőházaknak is ez vált érdekévé, jóllehet gazdasági kapcsolataik a pozsonyi városi elit gazdasági érdekeiben kiemelkedő fontossággal bírtak. Ebben a rendszerben azonban Bécs volt a kereskedőházak kiteleptített cégeinek központja, a pozsonyi kereskedők csupán közvetítő szerepet játszhattak.⁴

A magyarországi kereskedelmi rendszer megváltozása, a hódoltsági kereskedők különleges helyzete e szituációban még inkább Pozsony gazdasági vetélytársait erősítette. A pesti kereskedők jelentős része ugyanis nem a belpolitikai élet központjába, hanem Szegedre, majd onnan Kassára, illetve még inkább a Nagyszombat–Győr–Komárom–Magyaróvár alkotta terület városaiiba telepedett.⁵ E városok váltak azoknak az átadóhelyek-

- ³ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok* 102 (1968) 863–896.; Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejezett feudalizmus korszakában, 1000–1526. Gazdag föld – szegény ország. *Századok* 106 (1972) 561–608.; Štefan Kazimír: Der Fernhandel der Städte in der Slowakei im 16. Jahrhundert. *Studia historica Slovaca* 15 (1986) 47–76.; Geceşenyi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. *Századok* 127 (1993) 469–485.; Uő: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez. *Századok* 129 (1995) 767–790.; Uő: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2) 175–197.; Lajos Geceşenyi: Handel und Handelspolitik im Königreich Ungarn zur Zeit der Herrschaft Ferdinands I. In: *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*. Hrsg. Martina Fuchs – Teréz Oborni – Gábor Ujváry. Münster, 2005. (Geschichte in der Epoche Karls V/5) 147–151.; Tózsza-Rigó Attila: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttére és keleti irányú kapcsolatrendszerre. *Fons* 16 (2009) 191–247.; Uő: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkor végén és a kora újkor első felében. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 23–54.
- ⁴ Tózsza-Rigó Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében: Délnémet, osztrák, (cseh-)morva, és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014.
- ⁵ Bessenyei József: *Budai és pesti menekültek Északkelet-Magyarországon a XVI. században*. Miskolc, 1994.; Uő: A menekültek és a magyarországi városhálózat átalakulása a török hódítás kezdeti periódusában. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, 75–87.; Geceşenyi Lajos: Menekült budai és pesti polgárok vitája Bécs

nek a központjává, ahol a hódoltsági magyar kereskedők még biztonsággal tudták továbbadni a főként élő állatból álló szállítmányaikat az osztrák tartományokban is elfogadott magyarországi kereskedelmi partnereiknek, akik e szállítmányokat tovább vihették Bécs irányába. Így válhattak e városok a külkerkedelem új és egyre jelentősebb központjaivá. Nagyszombat kereskedői az északnyugati irányban a cseh–morva területekre és a sziléziai városokba irányuló forgalom esetében, míg a Bécs és a délnémet városok (Nürnberg, Augsburg, Ulm, München, Regensburg, Passau, Sankt Gallen) felé vezető nemzetközi kereskedelmi út magyarországi csomópontjaiként Pozsony és Magyaróvár polgársága vette át a budaiak szerepét. Ez utóbbi útvonalon azonban az 1540-es évektől a fent ismertetett kereskedelmi rendszer kialakulása miatt a Győr–Magyaróvár–Bécs útvonal vált meghatározóbbá. A szerepkörök megváltozását jól mutatja, hogy az 1570-es években a magyaróvári főharmincad már mintegy négyszer annyi jövedelmet hozott a kincstárnak, mint a pozsonyi. Ezeket csupán a dunai folyami szállítás részleges megőrzése ellensúlyozta, bár különösen Győr e téren is jelentős gazdasági versenytárrá tudta kinőni magát.⁶

Pozsony a távolsági kereskedelemben ugyan nem tudta átvenni a Buda–Pest–Óbuda gazdasági egység szerepét, de a rezidenciajelleg, a beköltöző hivatalok, az időről időre megtartott országgyűlések és törvénykezési időszakok, az ügyeiket a Magyar Kamaránál vagy Bécsben intéző alattvalók nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a város a Magyar Királyság létszámában legnagyobb városává váljon. A bécsi udvar által bevezetett közigazgatási reformok során korszerű hivatalok alakultak ki, amelyekben nemességgel rendelkező, de már hivatalnok-értelmiségi réteg dolgozott.⁷ E hivatalnokokat azonban szinte el sem lehetne képzelni a városi környezet, a városi kultúra nélkül. A városi szféra szorosan kötődött hozzájuk, és az a város, amelyben egy-egy központi hivatal létesült, önmaga is sokat nyert ottlétükkel. A város politikai befolyása nőtt, a „testközelben” élő, rokoni kapcsolatokat kiépítő hivatalnokok a városi kereskedők számára pedig kifinomult ízléssel és igényekkel rendelkező vásárlókört, de egyben új karriermintákat is jelentettek a polgárság értelmiségi rétegének.⁸ Amíg a késő középkor végén és a 16. század elején

város tanácsával 1534-ben. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp., 2008. 615–625.

⁶ Gecsényi Lajos: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. *Győri tanulmányok* 13 (1993) 103–118.; Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74 (2003) 59–103., 94.; Pálffy: A Magyar Királyság új fővárosa.

⁷ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1); Gecsényi Lajos: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. *Nagyváthy Ferenc. Turul* 72 (1999) 77–83.; Gecsényi Lajos – Tatána Pavlovna Gusarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. *Századok* 137 (2003) 653–672.

⁸ Analógiaként lásd Edith Ennen: *Mitteleuropäische Städte im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz [Donau], 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5) 1–20.; Michael Stürmer: „Wir fürchten uns vor einer Hauptstadt”. Das Hauptstadtproblem in der deutschen Geschichte. In: *Residenzen. Aspekte der hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Hrsg. Kurt Andermann. Sigmaringen, é. n. (Oberrheinische Studien 10) 11–23.; Jürgen Reiner Wolf: Darmstadt als Residenz der Landgrafen und Großherzöge von Hessen. In: *Residenzen*, 365–395.; Kurt Andermann: *Cours et résidences allemandes l’époque moderne. Bilan et perspectives de recherche. Francia* 22 (1995) 159–175. Csehországra lásd Josef Janáček: *Valdštejnův Jičín. Příspěvek k otáče rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století*. In: *Česká města v 16.–18. století*. Ed. Jaroslav

mintegy 5000 főre tehető a város lakossága, addig a 17. századra ennek duplájára, a 17. században elért legnagyobb lakosságszám mintegy 12 000 főre nőtt a pozsonyiak létszáma.⁹ A lakosságszám emelkedését a város megnövekedett lehetőségei tették lehetővé, de a jelenség visszafelé is hatva jelentős felvevőpiacot teremtett a helyi kézművesek, valamint az élelmiszer-szállítók számára. A felvevőpiac növekedéséhez nyilvánvalóan hozzájárultak a beköltöző nemesek és háztartásaik. A nemesi és polgári háztartások növekedése egyben a céhes ipar jelentősebb tagozódását is elősegítette. Utóbbi arra utal, hogy a minőségi termékek iránti kereslet emelkedett, és emiatt a helyi iparúzők is meg tudtak élni az olyan luxusipar művelőiként is, mint például az ötvösök és a harisnyakötők. A 17. században már 45 különféle céh létezett Pozsonyban, amelyekben több mint 300 mester tömörült. A céhek legnagyobb arányban az élelmiszeriparban képviseltették magukat, de jelentős volt a posztó- és ruhaipari céhmesterek száma, valamint az osztrák tartományokból beáramló nagy mennyiségű vasáru feldolgozói. A megnövekedett minőségi termékek iránti keresletet, illetve az építkezések fontosságát mutatja a bútorkészítéssel kapcsolatos mesterek száma, valamint a kőművesek, lakatosok stb. aránya.¹⁰

Pozsony a főváros: helyi rezidencia-központ, az országgyűlések és a belpolitika helyszíne

Pozsony a 16. század közepétől tehát Bécs és Prága mellett a Magyar Királyság „másik” fővárosává vált. A 16. század során kialakult az a tendencia, ami a következő időszakban meghatározta Pozsonynak a városhálózatban betöltött centrális szerepét. A belpolitikai élet legfontosabb helyszínévé – az országgyűlésen kívül – Pozsonyt a 16. században ideköltözött hivatalok tették.¹¹ Miután Pozsony Budához képest az ország nyugati szélén helyezkedett el, a helyi ügyek intézése és a pereskedés igen költségessé vált, hiszen az utazás- és szállásköltségek jóval magasabbak lettek. Éppen ezért az 1560-as évektől egészen a korszak végéig az alsó- és felső-magyarországi részeknek külön időpontokban, úgynevezett nyolcados (*octavalis*) törvényszéken ítéleztek a Királyi Tábla és a Királyi Kúria nevében első- és másodfokon egyaránt.¹² Az ügyek megosztása ellenére a két ítéletábla jelenléte, valamint a város megnövekedett fontossága miatt a pozsonyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége a várost az ország legfontosabb bírósági székhelyévé tette.¹³ A pozsonyi káptalan tevékenysége ugyanis nem csupán regionális jellegű, hanem orszá-

Pánek. Praha, 1991. 87–100.; Jaroslav Čechura: Městská šlechta – součást pražského patriciátu? K otázce kontinuity pražského patriciátu 14.–16. století. *Documenta Pragensia* 9 (1991) 64–82.

⁹ *Dejiny Bratislavy*. Ed. Vladimír Horváth – Darina Lehotská – Ján Pleva. Bratislava, 1978. 113.

¹⁰ Uo. 105–110.; Vladimír Segeš: *Remeslá a cechy v starom Prešporku*. Bratislava, 2010. 34–38.

¹¹ Pálffy: A Magyar Királyság új fővárosa, 3–76.

¹² Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 311.

¹³ A pozsonyi társaskáptalanról és a város egyházi intézményeiről bővebben lásd Fazekas István tanulmányát e folyóirat számában!

gos hatáskörű volt amellet, hogy a Pozsonyban létrejött kereskedelmi ügyletek nagy részét is a pozsonyi káptalan előtt intézték. Miután Pozsony kereskedelmi jelentősége a nyugati, Bécs és a német tartományok felé irányuló export-import tevékenység egyik fő helyszíne volt, a helyi kereskedők, illetve az osztrák és német kereskedők mellett akár a kelet-magyarországi kereskedők is szép számban jelentek meg a káptalan előtt üzleti ügyeiket intézni.¹⁴

Az ország pénzügyeinek legfőbb intézője a Pozsonyban székelő Magyar Kamara volt. 1567-től, azaz a Szepesi Kamara létrehozásától területi illetékessége a Szepes–Gömör–Torna vármegyéktől nyugatra fekvő területekre terjedt ki. Hatásköre az állami bevételek minden ágára és a királyi jogok feltérképezésére és intézésére terjedt ki, de mivel a kamarai hatóságoknak elég fejlett hivatali szervezetük és ügyvitelük volt, és a kamarai hivatalok az egész országot behálózták, ezért az általános, politikai és hadügyi igazgatás bizonyos teendőit is el kellett látniuk. Mivel a kamara hatásköre igen széles volt, a 17. században az itt foglalkoztatottak száma egyre nőtt. Ha a vidéki hivatalok személyzetét nem tekintjük, a Pozsonyban élő és működő kamarai személyzet a 17. századra világi főnemes elnök mellett a kamara ügyeit hét-nyolc, szintén nemesi tanácsos irányította. Mellettük titkárok, írnokok, a pénztár és a számvevőség személyzete segítette a munkájukat, ami a 17. század második felében mintegy 20–25 főt jelentett.¹⁵

Az 1606. évi bécsi béke és az 1608. évi pozsonyi országgyűlés azonban egy sor olyan intézkedést hozott, amelyek a magyarországi rendiség megerősödéséhez járultak hozzá. A megkoronázott II. Mátyás külön törvénycikkelyekben garantálta a rendi kiváltságok betartását, az 1562 óta üresedésben lévő nádori tiszt folyamatos betöltését (1667-ig). Ugyanezen törvényekben rögzítették az országgyűlések rendjét, illetve külön intézkedtek a Prágából Pozsonyba szállított Szent Korona őrzésének módjáról is, valamint létrehozták a koronaőr és a koronaőrség tisztségeit. Az általában szintén Pozsonyban ülésező Magyar Tanács szerepe is jelentősen nőtt, de abban nem történhetett változás, hogy az országot érintő legfontosabb kérdések ne a bécsi központi hivatalokban dőljenek el.¹⁶ A város székhellyel válásával a pozsonyi vár fontossága is megnőtt. Az 1608-tól ismételtelen folyamatosan itt őrzött Szent Korona, valamint a koronázási ékszerek hozták létre ezt a „virtuális rezidenciát”, amely köré azonban – az országgyűlések és a koronázások kivételével – természetesen nem jöhetett létre udvar. A rendek követelésére a pozsonyi várban kis időt töltő uralkodó számára, valamint a Pozsonyba telepített hivatalok és a helyi katonaság elhelyezésére a 16. század közepétől kiépített reneszánsz vár vált az ország új rezidenciájává is. Az itt tartózkodó helytartók számára a régi vár kibővítésével, illetve új szárnyak

¹⁴ Gecsényi Lajos: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XV. század második felében. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 8. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1981. 99–112.; Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 18. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1991. 25–35.

¹⁵ Nagy István – Fábíáné Kiss Erzsébet: *A magyar kamara és egyéb kincstári szervek*. Bp., 1995. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 9) 6–23.

¹⁶ Benda Kálmán: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 445–479.; Pálffy: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia*, 387–400.

építésével megfelelő palotát építettek. A vár Pálffy Pál kezdeményezésére ekkor épült ki a mai négytornyos változatában, és a palota ekkor vált szabályos négyszögletű, belső udvarral és egységes tetőszerkezettel ellátott épületté, ahol újabb reprezentációs célokot szolgáló termeket hoztak létre. A 17. század utolsó negyedében elsősorban már csak a vár erősítésével kapcsolatos tervek születtek.¹⁷

Az országgyűlés helyszínei a 17. század közepéig rögzültek, és a magyarországi rendiség stabilitásának jelképeivé is váltak. A diéta tárgyalásai ugyanis a várban lakó uralkodó, a felsőtábla és az alsótábla közötti térben folytak, a küldöttségek az alsótábláról a felsőtáblára, majd onnan a várba, az uralkodóhoz vitték a kidolgozott javaslatokat, a tárgyalások fő pontjait. A 16. századdal ellentétben ekkorra a felsőtábla és az alsótábla is saját és állandó épületet kapott. Az 1646/1647. évi országgyűlésen a főrendek már a Főtéren lévő, úgynevezett Zöldházban (a városházával szemben álló sarokház) nyertek állandó elhelyezést. Az alsótábla számára állandó helyszínként épült fel az 1620-as évek elején az úgynevezett Országház a Hosszú utcában.¹⁸ Az országgyűlés megtartása nagy teher, ugyanakkor nagy lehetőség is volt a városnak, hiszen a követek személyében rengeteg ember gyűlt össze, és olyanok is Pozsonyba utaztak, akik peres ügyeiket ilyenkor akarták elintézni. A város lakosainak el kellett szállásolniuk a követeket, akik azonban nem ingyen laktak itt, hanem fizettek a szállásért. A megnövekedett kereslet részben növelte az árakat (az esetlegesen kialakult hiány miatt), ugyanakkor remek lehetőséget jelentett a pozsonyiaknak, hogy további jövedelmekhez jussanak.

Pozsony tehát a monarchia székhelyei mellett másodlagos szerepű „rezidenciaváros” vált. A Pozsonyba költözött állami, rendi és törvénykezési hivatalok beköltözésével nem csupán a város társadalmának összetétele változott meg, hanem a fenti jellegzetességek miatt Pozsonyban jóval korábban megjelentek a kora újkori városi fejlődés Nyugat-Európában megismerhető tendenciái. Ezek szerint az addig viszonylag zárt társadalmi és rendi viszonyok között élő városi lakosság kénytelen volt olyan elemeket is magába foglalni, amelyek a városi polgárságtól és lakosságtól eltérően a rendi társadalomban teljesen más helyet foglaltak el. Ez a szituáció részben annak a folyamatnak volt a következménye, amely az államok megerősödésével, a központi kormányzat kialakulásával és hatókörének kiszélesedésével járt. Ez a tényező nem csupán a Magyar Királyságra, de Európa egészére jellemző, sőt, Európa fejlettebb régióiban ez a jellegzetesség még erősebben volt jelen, mint a Magyar Királyság városfejlődésében.¹⁹

A Magyar Királyság városaiban is azt érezhetjük, hogy a városban élők között mind nagyobb számban jelentek meg a nemesség, bizonyos esetekben az egyház, más esetekben

¹⁷ György Kelényi: Der Umbau des Schlosses von Preßburg im 17. Jahrhundert. In: *Ex Fumo Lucem. Baroque Studies in Honour of Klára Garas*. I–II. Hrsg. Zsuzsanna Dobos. Bp., 1999. I. 353–362.

¹⁸ Pálffy Géza: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon*. Szerk. Dobszay András et al. Bp., 2013. 65–87.

¹⁹ Christopher R. Friedrichs: *The Early Modern City 1450–1750*. London – New York, 1995.; Uő: *Urban Politics in Early Modern Europe*. London – New York, 2000.

a katonaság kiváltságolt, speciális csoportjának a tagjai.²⁰ A letelepedő nemesség egyben karriermintákat adott a városi polgárságnak. Első lépésben úgy, hogy azok arra törekedtek, hogy nemesi címhez jussanak, miközben nem adták fel polgári életmódjukat és megélhetési forrásukat. Ez a jelenség nem középkori hagyomány, hiszen akkor ez nem volt jellemző a városi polgárságra.²¹ A nemesség elnyerése és a polgári privilégiumok megtartása a rendi kategóriák keveredéséhez, egy családon belüli együttéléséhez vezetett. A különféle rendi csoportok összemosódását és annak célját jól mutatja, hogy a nemesi cím mellett többen az udvari familiárisi (*familiaris aulicae*) címet is elnyerték, amit a 16–17. században főként hivatali, értelmiségi, gazdasági szolgálatokért adományoztak. Célja az volt, hogy a magyar köznemesség, a városi polgárság és az igazgatási reformoknak köszönhetően egyre jelentősebb hivatalnokréteg képviselőit is beemeljék abba az uralkodó által patronált csoportba, amely a Magyar Királyságot az udvarral való koordinációban és kompromisszum-rendszerben irányította.²² Az állam/uralkodó így maga igyekezett a városi polgárságot a többi hivatalnok-nemessel egy olyan, hozzá lojális, az államigazgatásban és a hadseregellátásban fontos szerepet játszó réteggé gyúrni, amely utóbb a közigazgatást működtetők bázisává válhatott.²³

A központosított irányítású állam kialakulásával éppen a városok szerepe nőtt meg, az államigazgatás, a tudomány, az oktatás és a gazdaság legfontosabb központjaivá éppen ezért váltak. Ha elfogadjuk kiindulási pontként ezt a tényezőt, akkor a városok megnyílását, más rendi csoportok beáramlását természetes jelenségnek tekinthetjük. Olyan jelenségnek, amely az események visszahatásaként csak fokozta a városok fejlődését, és a városok központi funkcióit is gyarapították. Az egyre erősödő állam első „áldozataivá” azonban éppen a városok váltak. A változások mögött az állam kezdődő, központosító tendenciái álltak. A kora újkor egyik alapvető jelensége volt az állam megerősödése, az államigazgatás hatáskörének kiterjesztése. Háttérben (részben) a kora újkori hadsereg finanszírozásának kérdései álltak, ami épp ekkor válik egyre sürgetőbbé. A 17. század első negyedében elkezdődött nagy, európai háború megkövetelte, hogy az összes európai állam, amely részt vett az összecsapásban, koncentrált és állandó igazgatást építsen ki

²⁰ H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség)*. I–II. Bp., 2004. I. 280–323.

²¹ Judit Majorossy: *Stadt und Adelige im mittelalterlichen West-Ungarn*. In: *Mittler zwischen Herrschaft und Gemeinde: Die Rolle von Funktions- und Führungsgruppen in der mittelalterlichen Urbanisierung Zentraleuropas*. Hrsg. Elisabeth Gruber et al. Wien–Bozen, 2013. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 56) 109–150.

²² J. Újváry Zsuzsanna: *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa*. In: *Óra, szablya, nyoszolya*. Szerk. Zimányi Vera. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9) 33–85.; Uő: *Polgár vagy nemes?* In: *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 395–426.; H. Németh: *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 439–472.; H. Németh István: *Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében*. *Korall* 9 (2002) 79–106. Az udvari familiárisi címre lásd Pálffy: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia*, 109–110.

²³ István H. Németh: *Venerable Senators or Municipal Bureaucrats? The Beginnings of the Transformation of the Eaststate of Burghers at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. *The Hungarian Historical Review* 1 (2012) 49–78.

annak érdekében, hogy az állandóan fenntartott katonaságot el tudja látni, és finanszírozni lehessen. Az a hadigazgatási, külpolitikai és pénzügyigazgatási gyakorlat, amit a Habsburg Monarchia az oszmán veszély miatt a 16. század közepétől kiépített, az európai államokban ekkor alakult ki. Az állam által fenntartott katonaság és államapparátus miatt azonban még inkább szükség volt azokra a pénzügyi intézkedésekre, amelyekkel az egyre nagyobb költségekkel járó háborúkat, illetve az emiatt mind strukturáltabb államigazgatást finanszírozni lehetett. A finansiális terhek növekedését még nem tudjuk pontosan rekonstruálni, de a katonai kiadásokra már készültek számítások. Eszerint a 17. század közepétől a 18. század első harmadáig a költségek közel kilencszeresére nőttek! A gazdaságtörténet ezt a jelenséget a fiskális vagy katonai-fiskális állam (*fiscal*, illetve *military-fiscal state*) meghatározással fejezi ki, ami jól rámutat az okok és a megoldások közötti tisztán katonai, gazdasági és finansiális viszonyokra. A fiskális okok mellett az államigazgatás koncentráltságát növelte a felekezeti politika, a konfesszionizáció is. A központosuló, abszolutista jellegű államigazgatási gyakorlat egyik legmeghatározóbb jellemzője ugyanis a konfesszionizmus, azaz az uralkodó autoriter jellegű fennhatósága minden, többek között a vallás és az egyház felett is. Az állam és a vallás egymásba olvadása így a 16–17. század jellegzetes jelensége éppen úgy a reformált egyházak, mint a római katolikus egyház tekintetében.²⁴ E fennhatóság az egyre szélesebb hatáskörrel funkcionáló államigazgatás révén valósult meg, melynek központi elemét az „egy állam-egy vallás” teóriája alkotja. E törekvés Európa többi államához hasonlóan a Habsburg-kormányzat által a cseh és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába is beleillik.²⁵ Mindezek együtt vezettek a 17. században oda, hogy a Habsburg Monarchiában a század első negyedétől, a Magyar Királyságban a század utolsó harmadától központosított várospolitika valósuljon meg. Ezek a jelenségek hatottak az uralkodó fennhatósága alatt álló városokra, a Magyar Királyság esetében Pozsonyra is. E jellegzetességekkel éppen e város rendelkezett leginkább.

²⁴ Olaf Mörke: Die politische Bedeutung des Konfessionellen im deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. In: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa*. Hrsg. Ronald G. Asch – Heinz Duchhardt. Köln–Wien–Weimar, 1996. 125–164.; Wolfgang Reinhard: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 (1983) 257–277.; Heinz Schilling: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen – internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn–Wien, 2007.; *Das Konfessionalisierungsparadigma: Leistungen, Probleme, Grenzen. Bayreuther Historische Kolloquien*. Hrsg. Thomas Brockmann – Dieter J. Weiss. Münster, 2013. Újabbán lásd Andreas Holzem: *Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung–Aufklärung–Pluralisierung*. Paderborn, 2015.

²⁵ Ernst Hinrichs: Abschied vom Absolutismus. Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*. Hrsg. Ronald G. Asch – Heinz Duchhardt. Köln–Wien–Weimar, 1996. 353–371.; Rudolf Vierhaus: *Staaten und Stände. Vom Westfälischen bis zum Hubertusburger Frieden 1648–1763*. Berlin, 1984. 15–38.; Arno Herzig: *Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Göttingen, 2000.; Jiří Mikulec: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsemigration in Europa*. Hrsg. Joachim Bahlcke. Berlin, 2008. (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa 4) 165–186.

A kényszer szülte nyitás jelenségei: katonák, hivatalnokok, nemesek

A városi lakosság rendi egységét leginkább a nemesség beáramlása törte meg, ami a kor-szak természetes jelensége. A városban lakó nemesek motivációik, társadalmi kapcsolataik és rendi identitásuk szerint is több csoportra, alkategóriára oszthatók. A városban élő nemeseket maguk a kortársak sem tekintették egy társadalmi-jogi kategóriának.²⁶ Egyrészt a városi lakosság számát gyarapították az úgynevezett *nem concivis armalisták*. Jelentős részük a közigazgatás központjainak számító városokban telepedett le. Ennek kiemelkedő helyei Európa-szerte az úgynevezett székhelyvárosok (*Residenzstadt*). A Habsburg Monarchia központjaként Bécs egyértelműen e tendenciák egyik kiemelkedő példája.²⁷ Számos németországi és kelet-közép-európai város számára az oda telepített hivatalok fejlődésük egyik motorjaként is működtek.²⁸ Ahhoz, hogy egy város megfelelő hivatali központ legyen, mindenekelőtt olyan előfeltételekkel kellett rendelkeznie, amelyek predesztinálták e a szerep betöltésére. A Magyar Királyságban elsődlegesen Pozsony, kisebb mértékben Kassa, valamint a bányaigazgatás központjaiként Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmecbánya rendelkeztek hasonló jellegzetességekkel.²⁹ A bécsi udvarban és Bécs, illetve Prága városában az idegen környezetbe nehezen beilleszkedő főnemesek és nemesek számára a hazai jogrend és az ismertebb nyelvi közeg megfelelőbb terepet jelentett politikai szerepük betöltésére. Nem véletlen, hogy Pozsonyra már a 16–17. században jellemző volt, hogy a városban élő nemesség képviselői rangjuknak megfelelő városi házzal rendelkeztek, valamint hogy nagy előszeretettel temetkeztek a pozsonyi templomokba. A pozsonyi város lakó nemesekről általában elmondható, hogy a város központi igazgatási jellege következtében egy nagyon vegyes, a hivatalokhoz, a hivatalnok-értelmiségi léthez sok szálon kötődő, vegyes rendi identitású népesség jött létre. Frederik Federmayer genealógiai kötetéből, amelyben egy 1624. évi összeírást dolgozott fel a családok és a házbirtokosok életének bemutatásával, kitűnik, hogy a hivatalviselő birtokos nemesek éppen úgy feltűnnek a városban, mint a mellette dolgozó értelmiségivé váló

²⁶ Arhív Mesta Košice (= AMK), H III/2. mac. Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskéj administrativy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor) 61. fol. 18. 1648. január 7.

²⁷ John Philip Spielman: *The City & the Crown: Vienna and the Imperial Court, 1600–1740*. West Lafayette, 1993.; *Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft. Kulturen integrativer und konkurrierender Beziehungen in Residenz- und Hauptstädten vom 14. bis ins 19. Jahrhundert*. Hrsg. Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini – Jörg Wettlaufer. Ostfildern, 2012. (Residenzenforschung 25); *Residenzstädte der Vormoderne. Umriss eines europäischen Phänomens*. Hrsg. Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Sven Rabeler. Ostfildern, 2016. (Residenzenforschung NF 2.); *Ein zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Susanne Claudine Pils – Jan Paul Niederkorn. Innsbruck–Wien, 2005.; Herbert Haupt: *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770: ein Handbuch*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2007. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 46.)

²⁸ Csehország esetében lásd Janáček: Valdštejnův Jičín.

²⁹ Frederik Federmayer: Pôvod, etnická a náboženská štruktúra prešporského patriciátu v 17. storočí. *Historické štúdie* 40 (1999) 177–184.; Frederik Federmayer: Šľachta uhorskej metropoly v pomoháčskom období. (Archontologicko-genealogický náčrt problematiky). *Forum historiae* 4 (2010) http://www.forumhistoriae.sk/main/texty_2_2010/federmayer.pdf. (A letöltés ideje: 2018. július 14.); Pálffy: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia*, 209–214.

nemesek és a polgári származású, nemességet elnyert, majd a kamarában vagy más központi igazgatási szervnél karriert befutó személyek. A kötetből egyértelmű az is, hogy a 17. század első negyedére e személyek és családok száma igen nagy, a város jellegét döntően befolyásoló társadalmi csoporttá váltak.³⁰

Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya, Nagybánya és Felsőbánya a Magyar Királyság gazdaságában kiemelkedő szerepet játszó bányászat, a nemes-, valamint a színesfémtermelés központjaként a bányagazgatás székhelyeiként funkcionáltak. Felső-Magyarország vitathatatlan fővárosaként Kassa a Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság központja volt, ezt a központi szerepet a város iskolái, majd az akadémia létrehozása tovább növelték.³¹ A Magyar és a Szepesi Kamara hivatalnokai mindannyian nemesi származásúak révén ebbe a körbe sorolhatók.³² A nemesi-polgári rétegbe a nemesség felől érkezők számát elméletileg csökkentette, hogy a Magyar Kamara hivatalnokai számára a polgárjog felvétele – nemeseknél is bőségesen volt erre példa – nem volt megengedett, jóllehet többen próbálkoztak ezzel.³³ A tiltások ellenére mégis találunk olyan kamarai hivatalnokot, aki bizonyíthatóan polgárjoggal rendelkezett, és ezzel egy időben kamarai tisztségét is ellátta.³⁴ Szerepük a 17. század végétől vált fontosabbá, amikor a városi elit igyekeztek szakképzett katolikusokkal lecserélni. Ekkor már nemhogy tiltották volna a kamarai hivatalnokok polgárjogának elnyerését, hanem éppen ellenkezőleg: a polgárjog akár utólagos elnyerésével kívánták érvényesíteni az uralkodói nyomásra megválasztott új városvezetők legitimációját.³⁵ A bányakamaráknál szintúgy számtalan, főként az ausztriai tartományból származó hivatalnok vált bányavárosi lakossá. A bányakamara állásfoglalása szerint szintén nem szívesen engedélyezték, hogy a kamarai szolgálat mellett polgárjoggal is rendelkezzenek ezek a személyek, de bizonyos értel-

³⁰ Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* 51 (2002) 107–172.; Frederik Federmayer: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatel'stva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava, 2003.; Federmayer: Šľachta uhorskej metropoly, passim.

³¹ Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 37. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 1999. 499–518. Kassára lásd H. Németh: *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, I. 473–474.

³² Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz Ungarn, Ungarisches Münz- und Bergwesen (= FHKA AHK UMBW), r. Nr. 1. fol. 364–367. 1553. május 10., fol. 738–741. 1559. február 23.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) E 244 Szepesi Kamara levéltára, Minutae 400. kötet fol. 38–39. Kassa. 1634. július 9., fol. 40. 1634. július 14., fol. 46–47. Kassa. 1634. december 14., fol. 51–52. Kassa. 1635. március 11., fol. 350. Kassa. 1642. április 20.

³³ Pozsonyra lásd Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények* 24 (1946) 209–267., 250. Vö. ÖStA, FHKA AHK UMBW, r. Nr. 1. fol. 364–367. 1553. május 10., fol. 738–741. 1559. február 23., illetve H. Németh: *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, I. 477.

³⁴ A kassai Wilhelm Draheimre lásd AMK H III/2. mac. 86. fol. 99. 1687. december 15. Más kamarai hivatalnokok esetében lásd Gecsényi Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp., 2003. 100–113.; Gecsényi–Guszarova: A Szepesi Kamara.

³⁵ H. Németh: *Venerable Senators*.

miségi-hivatalnokok, például orvosok, a városi közéletben is részt vettek.³⁶ Nagyszombat az Esztergomból elmenekült érsek-főkancellár székhelyeként egyházigazgatási és birtokigazgatási központként is funkcionált. Ezt a központi funkciót erősítette az esztergomi érsek által alapított felsőoktatási intézmények, de különösen a Pázmány Péter bíboros által létrehozott egyetem, amely a várost az ország oktatási és szellemi életének egyik központjává emelte.³⁷

Azokban a városokban, ahol jelentős katonai központ alakult ki (Kassa, Varasd), a király szolgálatába szegődött katonáskodó nemesek egyszerre, nagy tömegben érkeztek a városba, ahol hamarosan városi lakosként kaptak uralkodói engedélyt házvásárlásra. Az osztrák nemesség számára jelentős kiemelkedési lehetőséget jelentettek a magyarországi hadműveletek, és számosan közülük az oszmánok elleni hadjáratokban vagy főkapitányi központokban hasznosították katonai tehetségüket.³⁸ A szabad királyi városok esetében jelentős ellenállásba ütköztek a városi házak vásárlásában.³⁹ Győr és Érsekújvár erőd-garnizonvárosában azonban a házak nagyobb része épp az ő kezükbe került.⁴⁰ A katonáskodó nemesekkel eleinte a *nem concivis armalisták* csoportja gyarapodott, de néhányan közülük magyar indigenátust szerezve, magyarországi birtokok földesuraivá váltak.⁴¹ Ők a kassai Püspöki Matóczy Tamás csoportosítása alapján immáron a *possessionatus nemesség* tagjai közé tartoztak.

A városban házat szerző *possessionatus nemességen* belül különféle altípusokat lehet megkülönböztetni aszerint, hogy képviselőiket milyen okok és lehetőségek vonzották (vagy éppen taszították) a szabad királyi városok falai közé. E csoport némely tagját, mint Pozsony esetében oly sok képviselőjüket, az igazgatási központok vonzották a városba. A városfejlődésnek ez az útja szintén általánosan jellemzőnek tekinthető, hiszen éppen a 16–17. században kezdődött el a városok belvárosának főnemesi palotákkal történő beépülése.⁴² A nemesek vidéki kúriája mintegy uralmuk jelképévé változott, míg a ne-

³⁶ Fricz-Molnár Péter: Egy bányavárosi mintakarrier a 17. század végéről: Fritz András, a „tekintetes Doktor úr”, 1660-1701. *Turul* 88 (2015) 103–109.

³⁷ Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban: tér és társadalom, 1579-1711*. Bp., 2004. 140–157.; Uő: Nagyszombat, 1579-1711. A város területe, mint elbeszélés. *Korall* 11-12 (2003) 75–102.

³⁸ H. Németh István: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felsőmagyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. *Levéltári Közlemények* 68 (1997) 143–197.

³⁹ H. Németh: *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 289–301.

⁴⁰ Gecsényi Lajos: *Győr város telek- és házösszeírásai, 1564-1602. Grund- und Hausverzeichnisse der Festungstadt Győr/Raab, 1564-1602*. Győr, 2003.

⁴¹ H. Németh: *Várospolitika és gazdaságpolitika*, I. 289–301.

⁴² Ján Holák: Topografia bratislavského Podhradie v 18. a 19. storočí. Bratislava. *Spisy Mestského múzea v Bratislave* 4 (1969) 57–100.; Katarína Závadová: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov, ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI., XVII. a XVIII. storočí*. Bratislava, 1974.; Jana Šulcová: Dodávky skla pre pálfiovský dvor v Bratislave v 17. storočí. *Zborník Slovenského národného múzea-História* 31 (1991) 119–127.; Jana Šulcová: Stavba pálfyovskej záhradnej rezidencie v Bratislave. *Ars* 2 (1991) 139–149.; *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. Ed. Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek. Praha, 2009. (Documenta Pragensia 28); Anna Fundárková: Bratislavský palác Pavla Pálffyho. In: *Život pražských paláců*, 557–574.

mesi élet központjává a városi házak váltak.⁴³ A 18. századtól kezdve azonban a szabad királyi városokban sorra megjelenő főnemesi paloták valóban arra utalnak, hogy a főnemesiség számára mindenképpen fontos volt a bécsi, budai/pesti, vagy regionális központokként (mások mellett) a pozsonyi, kassai jelenlét. A tendenciát jól jelzi, hogy míg 1643-ban 85, 1717-ben már 109 nemesi házhelyet találunk Pozsonyban. A felső-magyarországi központban, Kassán ez a szám a 16. század közepétől nagyjából stagnált, mivel mintegy 60-70 nemesi házhelyet regisztráltak a teljes időszakban, éppúgy, mint Szokolcán, ahol 1696-ban 65 ház volt nemesi tulajdonban.⁴⁴

A korszak adottságait tekintve a birtokos nemességet nem elsősorban a reprezentáció vagy a városi léttel járó előnyök csábították a városokba, hanem inkább a biztonság, a kulturális központi jelleg és nem utolsósorban a gazdasági előnyök! Az oszmán hódítás, valamint a megromlott közbiztonság miatt sokan a városokban kerestek személyük, családjuk és ingóságai számára menedéket, amit a városok vezetése sokszor akceptált is.⁴⁵ A városi nemesség beköltözését szabályozó törvénycikk (1563: 62. tc.) okos kompromisszumot hozott létre. A nemesek házat vásárolhattak maguknak a városokban, de a városoknak fizetendő terhekben a polgársághoz hasonlóan részt kellett venniük.⁴⁶ Ez utóbbi rendelkezés a mindennapi életben érvényesült is! A városok mégis igyekeztek akadályozni a nemesi házvásárlást.⁴⁷ Mindez arra mutat, hogy főként a 17. század közepétől a nemesek mindinkább vonakodtak a közterhekben szerepet vállalni. A vármegye is e házak révén tudott a szabad királyi városokba jogi eszközökkel behatolni, ami erősen sértette a városok érdekeit.⁴⁸ A városoknak az adófizetők kiesése mellett a háramlási joggal járó

⁴³ Václav Bužek: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*. Hrsg. Ronald G. Asch. Köln–Weimar–Wien, 2001. 287–321.

⁴⁴ S. Lauter Éva: Pozsony városa új szerepben. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2006. 144–171., 161–163.; Tölgyesy Felícia: *A pozsonyi barokk építészet*. Bp., 1937.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996. (3. kiad.) 231–233. A nemesi házhelyekre lásd Federmayer: *Rody starého Prešporka*, 45.; Uő: *Šľachta uhorskej metropoly; AMBr Spisovy material Lad*. 52. Fasc. 1. Nr. 1. Több mélyfűrásszerű esettanulmányként lásd még uő: *Barónska vetva rodu Ruttkay-Vrútocký. Genealógia a vývoj erbú. (Uhorské zemianstvo v habsburských službách.)*. In: *Zemianstvo na Slovensku v novoveku. Časť 1. Postavenie a majetky zemianskych rodov*. Ed. Miloš Kovačka – Eva Augustínová – Maroš Mačuha. Martin, 2009. 332–352.; Uő: *Klement Literát Beczency (a archontológia zástupcov palatínskych miestodržiteľov)*. *Historický Časopis* 59 (2011) 493–513.; Uő: *Gašpar Partinger (†1630). Osudy a kariéra kráľovského úradníka na prelome 16. a 17. storočia*. In: *Ján Jessenius. Slováci na panovníckych dvoroch*. Ed. Agáta Klimeková – Eva Augustínová. Martin, 2012. 220–236.; Uő: *Juraj Rakovický (†1657)–riaditeľ Uhorskej komory (archontologicko-biografický profil)*. *Historické Štúdie* 47 (2013) 89–98.; Uő: *Lukáš Ecker ml. (–1643). Uhorský kráľovský úradník a jeho pečate. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského–Historica* 48 (2014) 38–66. Szokolca: MNL OL E 34 Magyar Kamara regisztratúrája, *Protocollum diversarum relationum super restaurationibus lib. reg. civitatum (= E 34 (Prot. rest. civ.)*, pag. 306–314. Kassa: Wick Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941. 135–141.; AMK Listy a listiny (= H II.) 1701.

⁴⁵ AMK Listy a listiny (= H I.) 5442/27. Tokaj. 1611. november 25.

⁴⁶ *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1526–1607. évi törvénycikkkek*. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1899. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás) (= CJH) 1563:62.

⁴⁷ AMK H III/2. mac. 63. fol. 429.

⁴⁸ Általános problémaként lásd Bessenyei József: *A szabad királyi városok jogainak csorbítása. Történelmi Szemle* 33 (1991) 255–263. Konkrét példaként Bornemissza János kassai házára: AMK H III/2. mac. 63. fol.

előnyökről is le kellett mondaniuk, így az ebből származó, néha tetemes bevételek sem folytak be.⁴⁹

A város gazdasági központként nagy jelentőséggel bírt a birtokos nemesség gazdálkodásában, elsősorban a nemesi birtokokon megtermelt bor és más mezőgazdasági termények piacaként. A városok és a nemesség közti ellentét okozója a borbehozatal és a bor kocsmáltatása volt. Ez utóbbi jelentős bevételhez juttatta mind a birtokos nemességet, mind pedig a városokat és annak polgárait.⁵⁰ A nemesi konkurencia a városok e jövedelmeit csökkentette.⁵¹ A városok a legtöbb esetben erőszakos eszközöktől sem visszariadva akadályozták meg a nemesi borbehozatalt. Ez alól kivételt képezett a tizenöt éves háború időszaka, amikor a hadszíntérré változott ország nemesi városi házukba menekítették értékes terményeik egy részét.⁵² A jövedelem fontosságát mutatja, hogy több nemes éppen a bor árusítása miatt vállalta a polgárjog felvételét és az azzal járó terheket.⁵³

A város mint a tudás és a kultúra központja a nemes ifjak tanulmányaiban játszott fontos szerepet. A városokban működő jó színvonalú oktatási intézmények vonzották az ifjú nemeseket. Számukra a legolcsóbb és legjobb megoldás az volt, ha a család házat birtokolt, vagy ha korábban nem volt városi házuk, házat vásárolt a városban.⁵⁴ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a jelenség az egyeteméről, illetve ezt megelőzően akadémiájáról ismert Nagyszombat esetében hogyan befolyásolta a város és az egyházi központ viszonyát, illetve ez a szituáció milyen ellentéteket szült.⁵⁵

A városok társadalmi közegének kora újkori kinyílása nem csupán a nemesség városokba költözésével járt együtt, hanem a városi rendi polgárság közül is nagyon sokan jutottak a nemesség soraiba. Az armálist szerzett nemes polgárok általában nem adták fel polgári életmódjukat és megélhetési forrásukat, így nem szakadtak ki a városi társadalomból és a városi tanács joghatósága alól, de egyben a vármegyei nemesség közé is tartoztak. A városi polgárok többségének a nemesi rang a korszak legmagasabbnak elismert státuszát, szociális felemelkedésük jelképét jelentette. Ez a csoport (első generációját tekintve legalábbis) nem volt sem városi nemes, sem a német városokban oly gyakori patrícius, még akkor sem, ha egyes képviselők – humanista ismereteiket felhasználva –

419–427. 1653. augusztus 4.; AMK Collectio Schwarzenbachiana (= Schw.) No. 8155. Vö. AMK H III/2. mac. 63. fol. 523. 1654. április 24.

⁴⁹ H. Németh: *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, I. 448–462.

⁵⁰ Ladomérszky Pál: *Kassa gazdaságpolitikája a török hódoltság korában*. Szeged, 1943. 19., 30–32.

⁵¹ Az 1598. évi országgyűlésen éles vita bontakozott ki a városi nemesség kocsmáltatási joga, illetve a nemesek által a városokba szállított bor körül. *Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae*. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp., 1874–1917. (Magyar történelmi emlékek. 3. oszt., Országgyűlési emlékek) IX. 155., 187. Vö. X. 148–149., 152–153., 274–275., 286–288., 299–300., 317–320., 348., illetve XI. 832.

⁵² AMK H I. 5442/27. Tokaj. 1611. november 25.

⁵³ AMK H I. 5991/14. Bártfa. 1622. július 6.

⁵⁴ AMK Schw. No. 12859. Schw. No. 12859., No. 12862. Jolsva. 1709. augusztus 29.

⁵⁵ Diana Duchoňová: Mestské sídla šľachty v Trnave a malokarpatských mestách v ranom novoveku. In: *Život pražských paláců*, 575–589. A városok közös problémájára világít rá a Kassa és Nagyszombat közötti egyeztetés e témakörben. AMK Schw. No. 10561/43. Nagyszombat. 1692. június 4., No. 10561/54. Nagyszombat. 1691. május 18.

használták is volna ezt a kifejezést. A német városok patríciusai ugyanis nem csupán egy polgári elit legfelső rétegét jelentették, hanem egy különleges rendi kategóriát alkottak. Rangjukat egyedül a birodalmi városokban ismerték el.⁵⁶ A Magyar Királyság városaiban élő nemes polgárság számára kiadott kiváltságlevelek azonban semmiben sem különböztek az ország többi nemesének adományozottaktól, és e városokat már a késő középkorban sem a német városok patríciusaihoz hasonló elit irányította, hanem a kereskedelem-ből élő, esetlegesen nemesi rangot is elnyerő polgárság.⁵⁷

A nemes polgárok (*conciuis armalisták*) száma a 16–17. században vált magassá, a jelenség ebben az évszázadban olyannyira elterjedté vált, hogy a városi elit szinte minden tagja nemesi címmel is rendelkezett.⁵⁸ Első néhány generációjuk nemesi címmel és a házában tartott armálissal folytatta polgári életmódját, de a vármegyegyűléseken is megjelent.⁵⁹ A nemesi rang a városi polgárság elitjének egyik jellegzetességévé vált Európa-szeret.⁶⁰ A városi tanácsok sem tekintették ezt veszélynek vagy károsnak.⁶¹ A vármegye – jóllehet a korábbi irodalom főként ezt igyekezett hangsúlyozni⁶² – a 17. század első harmadáig általában nem avatkozott be a városi nemesek ügyeibe – erre a perekben részt vevőknek eszük ágában sem volt felkérni őket. Mivel azonban a nemes polgárság egyszerre tartozott a város és a vármegye alá, így a vármegyének jogilag lehetősége volt beavatkozni ügyeikbe. Az 1610-es évektől kezdve jelentek meg azok a törvények, amelyek (főként pénzügyi okokból) igyekeztek ezeket a személyeket a vármegyék alá rendelni.⁶³ A jelenség a század harmincas éveitől kezdve erősödött fel, amikor a városoknak még erőteljesebben kellett e törekvésekkel szemben hol a nádornál, hol az országgyűléseken fellépniük, vagy (általában sikerrel) külön alkut kötniük a vármegyékkel.⁶⁴ A tendencia a következő évtizedekben is folytatódott, sőt, a század közepén hozott országgyűlési törvények alapján

⁵⁶ Lásd erre összefoglalásként Rudolf Endres: Adel und Patriziat in Oberdeutschland. In: *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*. Hrsg. Winfried Schulze. München, 1988. (Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien 12) 221–238. A státusz német jogi recepciójára lásd Johann Conrad Kreidenmann: *Kurtzer Tractatus Von deß Teutschen Adels / Sonderlich Der Freyen Reichs-Ritterschafft in Schwaben / Staat / Stand / Ehren / Würde / Freyheit / Recht / Gerechtigkeit / und alten Herkommenheiten; Und dann Wie dieselbe wider vortringende Beschwärt und Mißbräuch / in bestand erhalten und fortgeplantzet werden können*. Tübingen, 1646. 41.

⁵⁷ Kubinyi András: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levél-tári Közlemények* 42 (1971) 203–269., 239., 243–246., 255–256., 258–262.; Flóra Ágnes: A kora újkori kolozsvári elit portréja. *Urbs* 3 (2008) 133–144.

⁵⁸ H. Németh István: Az állam szolgálói vagy a város képviselői? A központosuló várospolitika hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. *Soproni Szemle* 61 (2007) 125–141.

⁵⁹ A mezőszegedi Szegedy családra lásd pl.: J. Újváry: Egy kereskedőcsalád.

⁶⁰ Összefoglalóan lásd Roger Chartier et al.: *La ville classique: de la Renaissance aux révolutions*. Paris, 1981. (Histoire de la France urbaine 3) 167–168.

⁶¹ AMK H II. Prága. 1592. december 12.

⁶² Jenő Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650*. Szerk. György Székely – Erik Fügedi. Bp., 1963. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 53) 97–164., 157–158.

⁶³ CJH 1613:4., 1622:21., AMK Schw. No. 6118. Kassa. 1625. szeptember 23.

⁶⁴ AMK Tajny Archiv (= TA) Fasc. H No. 5–8. Molnár Péter és Debreczeny Mihály kassai követek jelentései. AMK H I. 6538/37. 1634. december 23., 6538/67. Kassa. 1634. január 11.; AMK H III/2. Vel'ká mestská kniha (Liber civitatis maior) (= pur.) 18. fol. 134. 1635. május 11., H I. 6598/67. Sopron. 1635. február 4.

azt mondhatjuk, hogy a városok az országgyűléseken teljes vereséget szenvedtek ebben a kérdésben.⁶⁵ A mindennapok ügyei azonban arra mutatnak rá, hogy a városok passzív ellenállása hatékonyan működött. A selmecbányai Ferdinand Fischer ügyében a városok összefogásának köszönhetően számukra kedvező ítélet született, a kassai Várad Pál esetében azonban kompromisszumot kellett kötniük.⁶⁶ A 17. század második felétől ez a tendencia erősödött fel, és a vármegyék egyre erőteljesebben kezdték követelni a nemes polgárok vármegyei adóztatását és a nemesi felkelésben való részvételüket. A városi tanácsok ezeket a beavatkozási kísérleteket eleinte sikerrel hárították el,⁶⁷ de a 18. század elején általánossá vált az a nézet, miszerint nemesként kötelesek a vármegyének is leróni kötelezettségeiket.⁶⁸ A nemes polgárságot ennek ellenére nem sikerült személyes felkelésre kötelezni, mint ahogy a vármegyék sem vonhatták őket saját fennhatóságuk alá.

A városban élő nemesség egyéni életútjait tekintve igen sokszínű volt. A *nem possessonatus nemes*, aki egyben *concivis armalistaként* élte életét, nem volt ritka a kora újkori városokban, ami a nemesi lét és a városi polgári státusz teljes összemosódását mutatja. Egyúttal egy újfajta, leginkább a 17–18. század fordulójától elterjedő hivatalnok–értelmi-ségi-polgár–nemes réteg előfutáiraiként figyelhetünk fel erre a típusra. Jellemzőjük, hogy általában nem polgári, hanem nemesi oldalról érkeztek, de életmódjuk, társadalmi kapcsolataik és törekvéseik már a polgári életmód teljes átvételét mutatja. A pozsonyi városi elitbe tartozó osztrák Peck-család birodalmi nemesként érkezett a városba. Christoph Peck először a külső tanács, majd két évtizeden keresztül a belső tanács tagjaként a városvezető elit tagjaként főként kereskedelemmel foglalkozott. Peck Pozsony országos igazgatási funkcióit kihasználva Fejérvölgy István püspöknek, a Magyar Kamara elnökének lett a familiárisa. A család házassági kapcsolatai szintén vegyes rendi, de egyöntetű tisztviselési identitást tükröznek: Christoph Peck vejei és menyei a kamarai igazgatásban szerepet játszó pozsonyi lakosok vagy környékbéli magyar nemesek. Fia, Leopold Peck a Magyar Kamara lajstromozója, majd a kamara pénztárnoka, később kamarai tanácsos, Szentgyörgy és Bazin kapitánya lett, Bethlen Gábor 1620-ban pedig az erdélyi fejedelem alá tartozó jövedelmek kamarai igazgatójává nevezte ki. Leopold családja követte ezt a mintát, és tagjai a kamara nemesi és polgári alkalmazottjait választották házastársul. Felesége, Anna Aichinger családfája e tekintetben nagy hasonlóságot mutat ehhez, ahol a városi belső tanács tagjai, városbírák, valamint kamarai alkalmazottak egyaránt szerepeltek.⁶⁹ A típusként hasonló életpályát befutó Keviczky János vármegyei nemesként vált a polgári érdekek 17. századi szószólójává. A feltehetően jogi képzést elvégző Keviczky előbb

⁶⁵ Bessenyei: A szabad királyi városok.

⁶⁶ Štátny Archív v Prešova, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Magistrat mesta Levoča (= MML) XIII/87/1. 1642. január 23.; AMK Schw. No. 9062.; H. Németh: *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, I. 462–470.

⁶⁷ AMK Schw. No. 8027. Bécs, 1651. március 6.; AMK H I. 8457/17. Eperjes, 1658. március 30.; AMK H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7.; AMK TA H No. 10.; MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Zemplén vármegye IV. 1001/b. 20. Kazinczy-Gyűjt. Fasc. 162. No. 194. Bécs. 1691. december 7.; MML XXI/10. pag. 733–796. Bécs. 1691. november 10.; AMK H I. 11005/57. Lőcse, 1695. november 8.

⁶⁸ AMK H II. Szécsény. 1705. szeptember 7.; MML II/177/7.

⁶⁹ Frederik Federmayr: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Bratislava, 2005. 156–200.

Gömör megyei tizedszedő, majd Korláth István és Alaghy Menyhért felső-magyarországi főkapitányok *servitora* lett. Emellett Abaúj vármegye jegyzője, majd szolgabírája volt. A tipikus értelmiségi nemes karriert befutó, tisztviselése miatt Kassára költözött Keviczky valószínűleg jó lehetőséget láthatott a város nyújtotta pályafutásban. 1636-ban nyert polgárjogot a városban, ahol feleségül vette Johann Langh egykori kassai tanácsos és bíró lányát, a szintén tanácsos Kun Pál özvegyét, aki szintúgy nemes polgár volt.⁷⁰ Keviczky feleségének családja segítségével és tehetsége révén nagyon hamar bejutott a belső tanácsba, 1640-től pedig egyértelműen a város legbefolyásosabb négyesének a tagja, kilenc alkalommal töltötte be a bírói posztot.⁷¹ A városok és a vármegyék közötti politikai harc kiemelkedő alakjává éppen ez a Turóc megyei, polgárözvegyet elvett nemes vált.⁷²

A város lakó nemes-polgárok társadalmi helyzetüket tekintve a városi polgárság felső rétegét jelentették, e családok és személyek biztos és megingathatatlan tagjai voltak a legfontosabb városi posztokat uraló szűk körnek. Kiemelkedő helyzetüket mutatja, hogy a szabad királyi városokra jellemző volt, hogy szinte a teljes városvezető elit a nemesi rangot is elnyerte, ami biztos jele volt annak, hogy e cím viselői polgárként a legelismerettebb személyek közé tartoztak. A nemesi cím mellett többen főként az értelmiségi-hivatalnok rétegnek adományozott udvari familiárisi (*familiaris aulicae*) címet is megkapták az uralkodótól. Nem csodálhatjuk hát, ha az adományozott polgárok közül többen bizonyíthatóan jogi doktorátussal is rendelkeztek.⁷³ Ők abból a csoportból kerültek ki, amelynek tagjai – képzettségüket kihasználva – vármegyei vagy különféle központi pénzügyigazgatási hivatalokban vállaltak sokirányú feladatokat. Jelenlétük azt is mutatja, hogy a kis létszámú értelmiség tagjait széles körben keresték, ami a városok szerepét nemhogy csökkentette volna a vármegyén vagy az államon belül, hanem a polgárság tekintélyét inkább növelhette.⁷⁴

Ezeket a jellegzetességeket a 17. század végén sorra került várospolitikai fordulatot követő időszakban a városvezető elit egészére (a felekezeti hovatartozástól függetlenül) általánosan tekinthetjük. Sőt, a szakszerűség és szakértelem (az állam igényeinek teljesítése miatt is) még hangsúlyosabb szerepet kapott!⁷⁵ A kevésbé elfogadott evangélikus elit tagjai külföldön jogi egyetemet végzettek közül állt,⁷⁶ nemesi címmel rendelkeztek, sőt a rangemelések sem voltak ritkák! Leopold Natl személyében az első bárói rangot elnyert polgárral is találkozhatunk! A kiállított oklevelekben a városi hivatalviselés érdemként

⁷⁰ J. Újváry: Polgár vagy nemes, 423–425.

⁷¹ H. Németh István: *Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírák, külső és belső tanács (1500–1700)*. Bp., 2006.

⁷² AMK H III/2. pur. 22. fol. 316–318. 1652. augusztus 12., fol. 318–319. 1652. augusztus 13., fol. 324–325. szeptember 12.; AMK H I. 7707/24. Eperjes. 1648. december 16., 7707/27. Eperjes. 1648. december 16.

⁷³ Az udvari familiárisokra lásd Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. Bp., 1982. No. 10448.; Vissi et al.: *Libri regii*, 7.339, 10.17., 37.339.

⁷⁴ H. Németh: Az állam szolgái, 130–131.

⁷⁵ István H. Németh: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary: The Elections to the Town Council. In: *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Ed. Rudolf Schlögl – Jan Marco Sawilla. Cambridge, 2009. 276–299., 290–291.

⁷⁶ H. Németh: Az állam szolgái, 130–132.

jelenik meg, ami az állam és a városi tisztviselés közötti új viszonyt is tükrözi: a városi tisztviselők immáron egyben az állam szolgálatában álló személyekké váltak.⁷⁷

Felekezetváltás, felekezeti sokszínűség, városi felekezeti háború, központi várospolitikai

A magyarországi szabad királyi városok felekezetváltásának kulcskérdése e települések rendi különállása, önállósága. E városok esetében a szabad plébánosválasztás és a *jus patronus* jogának kérdése az egyházi önrendelkezés alapját jelenti. Ezek a jogok a Magyar Királyság szabad királyi városaiban a városi tanácsoknak lényegében önálló felekezetválasztásra adtak lehetőséget.⁷⁸ A királyi hatalom egészen a 17. század utolsó harmadáig csak nagyon kevés és ritka alkalmakkor jelent meg, hogy akaratának helyi szinten is érvényt szerezzen. Az önrendelkezés mellett valóban jelentős szerepe volt a városi reformációban a német tartományokkal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatoknak, valamint nem utolsósorban annak is, hogy a korai reformációban, illetve a katolikus egyház megreformálásában a hagyományosan városi közegekben létező kolduló rendek is az élen jártak.⁷⁹

A magyarországi városok szinte mindegyikét a teljes felekezetváltás jellemezte. A felső-magyarországi városok és az alsó-magyarországi bányavárosok esetében egyértelműen erről beszélhetünk. A többi szabad királyi város közül Pozsony és Sopron esetében azonban más utat jártak be a városban lakó polgárok. E két városban több tényező is abba az irányba hatott, hogy ott a római katolikus egyház szerepe és helyzete (hatalmi szinten mindenképpen!) fennmaradt. Mindkét város Bécshez igen közel feküdt, így az uralkodói akarat sokkal jobban érvényesült, mint a Habsburg Monarchia központjától távolabb eső városok esetében. Ez még akkor is igaz, ha az alsó-magyarországi bányavárosok közösségeiben teljes felekezetváltásról beszélünk, jóllehet itt a nemes- és színesfémbányászat központjaként szintén erősebb állami igazgatás érvényesült! Az állami, uralkodói akarat mellett kiemelkedően fontos szerepet játszott Pozsony esetében a közigazgatásban is jelentős szerepet vállaló esztergomi érsek, míg Sopronban a mindenkori győri püspök egyházpolitikai tekintetben mindvégig jelentős tevékenységet végzett. Ennek következtében a teljes egyházi vagyon átvételére nem került sor, csupán a bécsi békét követő időszakban

⁷⁷ Uo. 132–133. A királyi privilégiumleveleket lásd Vissi et al.: *Libri regii*, 10.17., 17.9., 17.104., 18.172., 24.476.

⁷⁸ Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas* 6 (1991) 2. sz. 26–46. Vö.: Mihalik Béla Vilmos: Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. *Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon. Korall* 57 (2014) 59.

⁷⁹ A ferencesekről lásd Szűcs Jenő: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974) 409–435. Ennek kritikája: Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor. Bp., 2009. 224–231.; Erdélyi Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Bp., 2011. 25–56.; Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve*. Bp., 2013. 208–209.

jutott az evangélikus egyház bizonyos javadalmakhoz.⁸⁰ A reformáció tanításai azonban a pozsonyi kereskedők, valamint a főként Wittenbergben tanulmányait végző diákok révén igen hamar elterjedtek a városban. Luther tanításai már 1525-ben ismertek voltak, és a 16. század közepére a város polgárságának nagy része már a lutheri-melanchthoni hitelveket vallotta, a teljes városvezetés az új felekezetre tért át.⁸¹ A többi városhoz hasonlóan Pozsonyban is a 16. század végén jelentkezett az ellenreformáció hatása, amikor 1600-ban Siegfried Kolonitsch vezetésével egy bizottság jelent meg Pozsony felekezeti viszonyainak rendezésére. A bizottság a polgárság felháborodása miatt nem tudta elvégezni feladatát. Feltehetően a fenti esemény is hozzájárult ahhoz, hogy a pozsonyi tanács az 1605. január 5-én Bocskainak a város elé érkező hajdúi előtt megnyissa a kapukat, és átadja a várost a felkelők részére.⁸²

A 17. század elején a városi tanács által is támogatott evangélikus egyház bizonytalan helyzetben volt, hiszen jelentős jövedelmekkel nem rendelkezett, és a bécsi békét megelőzően a belvárosban sem birtokolhattak megfelelő helyet. Több esetben előfordult, hogy az evangélikus lelkészeket kiutasították a városból, mint Andreas Reussot, akinek 1607. november 12-én kellett elhagynia a várost. Az evangélikusok a 16. század folyamán istentiszteleteiket a városfalak közelében levő Kamper-házban tarthatták. A pozsonyi evangélikus egyház csak a bécsi béke után alakulhatott meg, elsőként német prédikátort (Andreas Reuss) foglalkoztatva, akihez csak 1612-ben csatlakozott az első magyar-szlovák lelkész. Ekkor még a pozsonyi evangélikusok a főtéri Armpruster-házban gyűltek össze, ahonnan Bethlen uralma idején rövid időre a Szent Márton-templomba költözhettek. Ugyanekkor Pozsony városa fontos egyházi birtokokhoz is juthatott, ami a vallási sérelmek mellett jelentős mértékben járult hozzá a város és a fejedelem közötti szoros együttműködéshez.⁸³ Az Armpruster-ház helyén a német evangélikusok 1636–1638 között építettek új épületet, míg a magyar és szlovák közösség 1658-ban költözhetett az Andreas Segner pozsonyi bíró támogatásával elkészült új épületbe.⁸⁴ Ezzel szemben a katolikus vallás fennmaradását és a polgári lakosság körében történő elterjedését erőteljesen elősegítette a jezsuiták 1562. évi letelepedése, majd rövid távollétet követően az 1608. évi misszióalapítása. Pázmány Péter esztergomi érsek tevékenysége során a pozsonyi jezsuita kollégium helyzete egyre

⁸⁰ Sopronról lásd Payr Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig.* Sopron, 1917. 71–81., 118–153. Pozsonyról lásd Schrödl József et al.: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története.* I–II. Pozsony, 1906. II. 65–100.

⁸¹ Uo. 59–73.

⁸² Uo. 86–90., 93–97. Lásd még Paulinyi Oszkár: *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez.* Bp., 1931. (Magyar protestáns egyháztörténeti adattár 14) 11–110.

⁸³ Wittmann Tibor: Bethlen Gábor mint hadszervező. *Századok* 85 (1951) 354–390., 375.; Zimányi Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. *Századok* 4 (1953) 512–564., 528–529. Sopronnal kapcsolatban lásd Szende Katalin: Sopron városának sérelmei az 1619–20-as országgyűlésen. *Soproni Szemle* 45 (1991) 242–248.; H. Németh István – Dominkovits Péter: Bethlen Gábor 1619–1621. évi hadjárata és Sopron. In: *Bethlen Gábor és kora. Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr-Sopron-Moson Megyei Levéltárának Soproni Levéltára közös kiállításáról.* Szerk. Ólmosi Zoltán. Bp., 2013. 36–48.

⁸⁴ Schrödl József: *A pozsonyi,* 151–175., 188–190.

erősödött, és az érsek támogatásának köszönhetően a Káptalan utcában új rendházat hoztak létre (1626).⁸⁵

A pozsonyi evangélikusok helyzete így megerősödött, egyházi szervezetük végre törvényes keretek között működhetett, de a városi evangélikus elit egyedulalma az éppen ekkoriban megerősödő konfesszionizmus hatására és állami nyomásra éppen Pozsony városában kezdett felbomlani. A Habsburg-kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései a 17. század utolsó harmadáig csak közvetett módon érintették a Magyar Királyság szabad királyi városait. Ezzel szemben az osztrák tartományokban (főként Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint Stájerországban) már a század első negyedétől igen erős, az erőszakos kitelepítésektől és áttérítésektől sem mentes ellenreformáció vette kezdetét. A monarchián belül a törzstartományokban egységesen kiadott rendelkezések szerint 1624-ben a római katolikusokon kívül megtiltották minden más felekezet számára azt, hogy e tartományokban élhessenek. A rendelkezések értelmében az alsó-ausztriai evangélikus és református lakosságnak éppen úgy konvertálnia vagy távoznia kellett, mint néhány év múlva a Cseh Királyságban élő reformált vallásúaknak vagy utraquistáknak.⁸⁶ Az osztrák tartományok városaiban megjelent *Eidkommissarok* szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően a 17. század első negyedétől megváltozott, és elsődleges szerepük az lett, hogy a város tisztújítását befolyásolják és a várost ellenőrizték (*Wahlkommissar*).⁸⁷

A kényszerrel kitelepített lakosság egy része a német tartományokba vándorolt ki. Az osztrák tartományokból elüldözöttek másik része éppen a Magyar Királyság német nyelvű városaiban (Sopron, Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy) talált új otthonra.⁸⁸ E migráció ellen a magyarországi hivatalok is igyekeztek fellépni, de lényeges eredményeket ekkor még nem érthettek el. Az osztrák tartományokban tapasztalható valláspolitikai a Magyar Királyságban békésebb eszközöket igyekezett igénybe venni: a városokba egyre-másra települtek a főként jezsuiták által irányított tanintézmények és velük együtt rendházaik. A Pázmány Péter nevével fémjelzett kezdeti korszak a jezsuita missziók és

⁸⁵ Dénesi Tamás: Missziótól a kollégiumig. (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 10 (1998) 3–4. sz. 87–115.

⁸⁶ Hertzog: *Der Zwang*.; Jörg Deventer: *Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707*. Köln–Wien, 2003.; Johannes Kunisch: Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627). In: *Gesetz und Gesetzgebung im Europa der frühen Neuzeit*. Hrsg. Barbara Dölemeyer – Diethelm Klippel. Berlin, 1998. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 22) 131–156.; Jiří Mikulec: *Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích*. Praha, 1992.; Uő: Mezi konverzí a emigrací. Videňský dvůr a náboženská lojalita šlechty v Čechách v prvních pobělohorských desetiletích. In: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*. Ed. Václav Bůžek – Pavel Král. České Budějovice, 2003. 397–414.; Uő: 31. 7. 1627. *Rekatolizace šlechty v Čechách. Čí je to země, toho je i náboženství*. Praha, 2005.; Uő: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: *Glaubensflüchtlinge*, 165–186.

⁸⁷ Otto Brunner: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 6 (1955) 221–249.

⁸⁸ Walter Brunner: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum*. Hrsg. Gustav Reingrabner. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche 13–14) 107–129.

rendházak letelepítésével a szabad királyi városokat is célba vette. A kezdeti lépéseket Nagyszombatban, illetve Kassán tették meg, hogy azután a már létező és kiindulópontul szolgáló pozsonyi rendház mellett Sopronban, majd Besztercebányán, Selmecbányán, Szatmárnémetiben és Eperjesen is megjelenjenek.⁸⁹ A II. Ferdinánd által bevezetett politikai változások hatására a főnemesség körében a konvertálók száma egyre nőtt. A főnemeseken túl elsődlegesen a magyarországi állami hivatalokban kezdtek erőszakosabb eszközökkel rekatolizációt végrehajtani. A 17. század első negyedétől elsőként az Alsó-ausztriai Kamara által irányított bányavárosok bányatisztviselőinél figyelhetjük meg, hogy az előírásoknak megfelelően lehetőség szerint csak katolikusokat vettek fel. Az ezt követő években a magyarországi hivatalokban dolgozó, állami tisztviselők közé (tanácsosok, de még harmincadosok, postamesterek közé is) szintén csak katolikusokat igyekeztek felvenni.⁹⁰ A magyarországi belpolitikai élet és közigazgatás központjaként működő Pozsonyban értelemszerűen ez a tendencia szintúgy érvényesült, mint a bányavárosokban, sőt: a városban élő hivatalnoksaládok többsége a 17. század második felére katolikus lehetett. Erre utal az, hogy még a központtól távol eső Szepesi Kamara tisztviselői között is ebben az időszakban már nagy többségében katolikusokat találunk.⁹¹

A szabad királyi városok esetében az állami beavatkozás legközvetlenebb módja a városi tisztújítások ellenőrzése volt. Ahogy említettük korábban, a Habsburg Monarchia törzstartományaiiban ekkor kezdtek el megjelenni a városok tisztújításait ellenőrző és azokat közvetlenül befolyásoló választási biztosok.⁹² A Magyar Királyságban ekkor még csak a kezdeti lépések történtek meg azokban a városokban, ahol az állami felügyelet már eddig is szorosabb volt: Pozsonyban és az alsó-magyarországi bányavárosokban. Utóbbiak esetében a bányaműveket felügyelő Alsó-ausztriai Kamara fennhatóságára hivatkozva a

⁸⁹ Sopronra lásd újabban Kádár Zsófia: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640). Dobronoki György SJ superiorisága. 1–2. *Soproni Szemle* 65 (2011) 381–402., 66 (2012) 54–70. Pozsony, Sopron és Győr rekatolizációjára lásd uő: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon* (Pozsony, Győr, Sopron). Bp., 2016. (Doktori disszertáció).

⁹⁰ Az alsó-magyarországi bányák katolikus tisztviselőiről: ÖStA FHKA AHK UMBW r. Nr. 10. 1618. fol. 52–65. Bécs. 1618. augusztus 18., r. Nr. 11. fol. 271–273. Prága. 1623. május 3., fol. 246–257., fol. 138–141. Bécs. 1626. március 28. A kizárólag katolikusok felvételét elrendelő parancs: uo. fol. 295. 1626. június 10., 1625. szeptember 16. Katalin Péter: *The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hungary*. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Robert J. W. Evans – Trevor V. Thomas. London, 1994. (Studies in Russia and East Europe) 261–268.; *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier. Stuttgart, 1999.; Josef Hrdlička: *Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin?* In: *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Hrsg. Rudolf Leeb – Susanne Claudine Pils – Thomas Winkelbauer. Wien, 2006. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47) 357–366.

⁹¹ Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Adattár. Bp., 2002. 26.; Geccsényi–Guszarova: *A Szepesi Kamara*.

⁹² Az osztrák gyakorlatra lásd Brunner: *Städtische Selbstregierung*, 221–249.; Martin Scheutz: *Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation*. In: *Staatsmacht und Seelenheil*, 309–337.; Uő: *Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Eighteenth-century Austrian Small Towns*. *Urban History* 34 (2006) 51–63. A magyarországi gyakorlatról lásd H. Németh: *Pre-Modern State Urban Policy*.

bányavárosokra is kiterjesztette volna az osztrák városokban bevezetett ellenreformációs intézkedéseket, illetve a városok biztosok által történt ellenőrzését. Ekkor még éppen a nádor, Forgách Zsigmond, majd Esterházy Miklós – a magyarországi rendiség védelmében is – minden befolyásukat latba vetve megakadályozta ezt a tervet.⁹³ Pozsonyban került sor először olyan beavatkozásra, amelyet az osztrák és cseh–morva városokban is megfigyelhetünk. Amíg a bányavárosokban a magyarországi rendiség egészségének védelmében lépett fel Esterházy Miklós, addig a pozsonyi események során éppen az ő személyében jelentős támogatóra leltek a katolikusok. A hamarosan nagy többséggel nádorrá választott Esterházy annak érdekében járta ki az uralkodónál egy bizottság létrehozását, hogy a katolikusok számát növelje a tanácson belül. Az uralkodó először 1617-ben bocsátott ki olyan értelmű parancslevelet, miszerint a felekezeti és nemzetiségi viszonyokra való tekintettel katolikus belső tanácsosok kinevezését sürgette. Ettől kezdve az uralkodó, valamint a személyében eljáró Magyar Kamara évente emlékeztette a város vezetését arra az ígéretére, hogy a város beengedi a katolikusokat a belső tanácsba, sőt arra tettek kísérletet, hogy a tanácson belül paritás alakuljon ki a katolikusok és az evangélikusok között. Öt éven keresztül sikerrel állt ellent Pozsony városa a katolikusok befogadásának, de 1627-től katolikusok is bekerültek a belső tanácsba. Az uralkodói nyomás hatására a pozsonyi belső tanácsban 1638-ig a belső tanács fele a katolikusok közül került ki, és mindössze egyszer a pozsonyi bíró is katolikus volt. A helyzet ekkor (úgy tűnik) stabilizálódott, mivel csak mintegy két évtizeddel később került ismét elő a tisztújítások ügye. 1658 és 1660 között a katolikusokat ismét igyekeztek háttérbe szorítani, aminek megakadályozására 1660-ban Vattay István vezetésével kamarai bizottságot rendeltek ki.⁹⁴

A 17. század utolsó harmada a magyarországi várospolitika fordulópontját jelentette. A Habsburg uralkodók ellen szervezett rendi összeesküvés (1670–1671) leverését követően a városok feletti uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Az első intézkedések az evangélikus egyház meggyengítését célozták: a reformált felekezetek templomait elvették, több lelkészt a pozsonyi véstörvényszék elé citáltak, ítélték el, majd küldtek rabságba vagy gályára.⁹⁵ Az evangélikusok hitgyakorlata sok esetben a külvárosokba vagy magánházakba szorult, a városokban élő polgárokat felekezetük – és így megbízhatóságuk

⁹³ ÖStA FHKA AHK UMBW r. Nr. 10. 1619. Januar fol. 1-114.

⁹⁴ Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa, 1619–1621. *Századok* 55 (1921) 1–31., 172–211.; Felhő: *A szabad királyi városok*, 243–255.; Federmyer: Pôvod, etnická; Payr: *A soproni evangélikus*, 286–310., 339–371.; MNL OL E 41 Magyar Kamara regisztratúrája, Litterae ad Cameram exaratae (= E 41 [Litt. ad cam.]) 1627. No. 25., 39.; Archív hlavného mesta Bratislavy, Spisovy material, Lad. 2. No. 40, 1627.

⁹⁵ Rác Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. I–III. Lugos, 1889–1905.; Benczédi László: Szelep-csényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 489–502.; Uő: A prédikátorperек történeti háttére. *Theológiai Szemle* 17 (1975) 199–206., 264–267.; Uő: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon, 1664–1685*. Bp., 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből 91) 53–57., 68–74.; S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, 2002.; Georg B. Michels: The 1672 Kuruc Uprising: A National or Religious Revolt? *Hungarian Studies Review* 39 (2012) 1–20.; Uő: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez – Protestáns lelképásztorok harca az erőszakos ellenreformációval szemben. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 55–78. Új szempontból vizsgálta Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egrі egyházmegyében, 1670–1699*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 183–197.

– szerint osztották szét vész esetére.⁹⁶ Az 1673-ban felállított új kormányzék, az Ampringen-féle Gubernium utasítására a pozsonyi német evangélikus templomot a jezsuitáknak,⁹⁷ a magyar–szlovákok pedig az orsolyita apácarendnek kellett átadni. Ezt követően a pozsonyi evangélikusok csak a kiegyezésre törekvő 1681. évi országgyűlés után, a diéta 26. törvénycikkelye szerint, Pozsony külvárosában építhettek fatemplomot. Addig a Caspar Kegel által a gyülekezetnek átadott házban tartották istentiszteleteiket. A magyar–szlovák gyülekezet az új templom mellett építtetett saját imahelyet. A líceum szintén 1682-től kezdett működni rövid ideig egy belvárosi házban, majd az Eibeswald–Stahrenberg-házban a Konvent utcában.⁹⁸ Az evangélikus egyház háttérbe szorításán és működésének tiltásán vagy később akadályozásán túl Pozsonyban nem figyelhetjük meg azokat a gyökeres változásokat, amelyek más városok felekezeti életét jellemezték. A döntő többségben evangélikus szabad királyi városokban ugyanis a rekatolizáció egyik alapvető feltétele volt, hogy a katolikus egyházi struktúrát helyreállítsák, a templomokat és a hozzájuk tartozó javadalmakat visszavegyék, valamint megfelelő számú plébánost állítsanak. A legtöbb városban a plébánoshiányt a jelen lévő szerzetesrendek tagjaival oldották meg.⁹⁹ Pozsonyban erre csak korlátozottan volt szükség, mivel a városban a katolikus egyház struktúráit és szervezetét nem kellett helyreállítani. A város az esztergomi érsekek egyik legfontosabb mellékrezidenciája és a társaskáptalan székhelye volt, több szerzetesrend itt alapított rendházat. Pozsony helyzetét erősítette, hogy a Lósy Imre érsek által alapított Emericanum egyházmegyei kissemináriumként is itt működött.¹⁰⁰ A Szent Márton-plébániatemplom – leszámítva azt a másfél évet, amikor Bethlen Gábor uralma idején az evangélikusok használhatták – mindvégig a katolikusok kezén volt: a legtöbb egyházi intézmény lényegében e templomtól kiinduló utcákban helyezkedett el. A ferences rendház a 17. század folyamán nyerte vissza jelentőségét a városba betelepülő katolikus főpapok, nemesek és hivatalnokréteg adományainak köszönhetően. A katolikus városi lakosság kedvelt temetkezéshelye volt amit annak is köszönhetett, hogy a városi társadalommal való kapcsolatát két barokk testvérület, a kordástársulat (1630) és a Szent Antal-társulat (1663) alapításával és működtetésével is szorosabbra fűzte. A klarissza rendház hasonló

⁹⁶ ÖstA, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (= KA Zst HKR HR), Bücher, Prot. Bd. 338. fol. 181. 1670. május 30., fol. 368. 1670. szeptember, No. 2., fol. 448., 1670. október 10., Bd. 339. fol. 31., 1671. január 10., Bd. 343. fol. 207., 1673. március 2., fol. 230–231., 281., 304., 1673. április, Bd. 345. fol. 90., 1674. március 20., fol. 162., 1674. március, fol. 231–232., 1674. április 18., Bd. 346. fol. 52., 1674. február 5., fol. 105., 1674. március 4., Bd. 351. fol. 814., 1677. november 28., Bd. 352. fol. 402., 1677. július 6., fol. 670., 1677. október 29., fol. 759., 1677. december 11., Bd. 371. 1686. szeptember, No. 42.; AMK H III/2. pur. 29. fol. 95, 1672. szeptember 19. A kassai külvárosban keletkezett tűzvészrel is az akatolikusokat gyanúsították. ÖstA KA Zst HKR HR Bücher Bd. 353. fol. 421. 1678. június. Paris von Spankau felső-magyarországi főkapitány a kassai polgárságnak.; AMK H III/2. pur. 29. fol. 100., 1672. október 18. és 21.

⁹⁷ Kádár Zsófia: A pozsonyi Szent Salvator-templom katolikus használatba vétele (1672–1673). In: *Korújkor-ÁSZ. Korújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána. Bp., 2014. (Korújkor-ÁSZ tanulmánykötetek 1) 200–229.

⁹⁸ Schrödl: *A pozsonyi*, 291–307.

⁹⁹ MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scepi.) 1673. március 10.; Mihalik: *Papok, polgárok*, 83–92.

¹⁰⁰ Tumor Péter: Lósy I. Imre. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Bp., 2003. 295.

szerepet töltött be a nők körében: a jezsuitákhoz hasonlóan a nemesi–főnemesi családok számára fontos nevelőtevékenységet folytatott.¹⁰¹

Pozsony esetében így az új módszerekkel bevezetett felekezeti és várospolitikai inkább a városi tanács belső összetételének központi befolyásolásában, továbbá a városi gazdálkodás állami felülvizsgálatában és megreformálásában nyilvánult meg. A 17. század utolsó harmadában bevezetett intézkedések az európai államokban már nem voltak ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek álltak rendelkezésre, amelyeket először 1672-öt követően esetenként, majd 1690 után egységesen minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Az osztrák tartományokhoz hasonlóan a Magyar Királyság szabad királyi városaiban is megjelentek a választási biztosok, akiknek feladata a városok tisztújításainak befolyásolása, valamint a városi gazdálkodás ellenőrzése volt. Utóbbi célt az indokolta, hogy a városok adófizetési képessége igen alacsonnyá vált.¹⁰² A biztosoknak katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, valamint a városok adófizető-képességének felmérése miatt és a rekatolizáció érdekében részletes vizsgálatot kellett készíteniük a városokról. A városi gazdálkodás fontosságát mutatja, hogy az új városvezetés kiválasztásában kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is!¹⁰³ A kirendelt kamarai biztosok ettől kezdve a városok vezető elitjébe legalább felerészben katolikusokat választattak, valamint a legfontosabb, bizalmi posztokra (a város vezetője valamint a jegyző) szintén a biztosok által kiválasztott emberek kerültek.¹⁰⁴ Megváltozott a vezető tisztviselők és testületek legitimitása is, mivel míg azt korábban magától a választópolgárságtól nyerték el, addig az új hivatalviselőket a 17. század utolsó harmadától az uralkodó személyét képviselő biztos iktatta be. Miután az állam a városi tisztviselőket egyre inkább saját hivatalnokainak tekintette, a választás során az kapott hangsúlyt, hogy az aktus ne csupán Isten és a választójoggal rendelkezők ügye legyen, hanem a biztosok az uralkodó fennhatóságát testesítsék meg. A tisztújítás legfontosabb szereplőjévé az uralkodó képében eljáró kamarai alkalmazott vált. A város vezetését jelképező tárgyakat (pál-

¹⁰¹ Kádár: *Jezsuita kollégium*, 57–64.

¹⁰² István H. Németh: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century*. Ed. Simonetta Cavaciocchi. Firenze, 2008. 771–780.; Uő: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 167–185.

¹⁰³ ÖStA FHKA AHK HFU Akten r. Nr. 360. Dezember 1693. fol. 365–372. 1690. december 15.; H. Németh: *Venerable Senators*, 57.

¹⁰⁴ A paritás állandóságára lásd a pozsonyi tanács 1685-ben hozott statútumát: AMBr, Úradné knihy 2 a 14. fol. 141–142. 1685. április 24., illetve MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1674. április 22., E 210 Magyar Kamara Archivuma, Miscellanea, Civitatensia 20. t. 2. sz. Bécs. 1677. december 22.; AMK Schw. No. 9214. Bécs. 1673. december 6. Ugyanez Lőcsén: MML X/36/2., illetve Besztercebányán: Štátny archiv v Banskej Bystrici, pracovisko Banská Bystrica, Magistrat Mesta Banská Bystrica, Spisy Fasc. 286. Nr. 38. A jegyzőre lásd még Richard Hübl: *Die Gegenreformation in St. Pölten*. St. Pölten, 1966. 22.; Wolfgang Zimmermann: *Rekatholisierung, Konfessionalisierung und Ratsregiment. Der Prozeß der politischen und religiösen Wandels in der österreichischen Stadt Konstanz 1548–1637*. Sigmaringen, 1994. 172–183., illetve Ronnie Po-chia Hsia: *Society and Religion in Münster, 1535–1618*. New Haven, 1984. 93–116.

ca, kulcs, kard) az uralkodó emberének kellett átadni, és tőlük is kapták vissza a megválasztott tisztviselőket, illetve a választást szintén ő erősítette meg. A római katolikus egyház szerepe is megnőtt. Pozsony esetében már az első, kamarai biztos jelenlétében történt tisztújításon az evangélikus városvezetőknek is kötelező módon ott kellett lenniük a bíró eskütételénél, melyre a templomban, katolikus papok segédletével és himnuszok kíséretében került sor.¹⁰⁵ A tisztújítás kötelező része lett a körmenet, ahol a tanácsválasztáson részt vett összes személynek jelen kellett lennie. A bíró által letett eskü színhelye is egyévesen a városi plébánia lett és nem a városháza, illetve az eskü szövegébe kiemelt és kötelező elemként bekerültek a szentek és Szűz Mária is, akikre az akatolikusoknak is le kellett tenniük az esküt.¹⁰⁶ A választások lefolytatásának gyakorlatát is megváltoztatták. Pozsonyban 1697-ig a városháza előtt összegyűlt tömeg felkiáltása alapján dőlt el a választás, ami Otto Christoph a Volkra báró kamarai biztos – szerint minden évben nagy felforduláshoz, elégedetlenséghez és így lázongáshoz vezetett. Éppen ezért a megjelent biztos – aki egyébként azt is meghagyta, hogy a tanácsstagoknak a hintója mellett gyalog kellett felvonulniuk a tisztújításkor – elrendelte, hogy a szavazók egyenként adják le szavazataikat, majd itt is bevezette az elektori rendszert.¹⁰⁷

A választóbiztosok tevékenységének egyik súlypontja a városok politikai elitjének kiválasztása volt. Jóllehet a katolikus felekezethez tartozás mellett a kiválasztandó városi tisztviselőnek birtokkal és megfelelő képzettséggel kellett rendelkeznie,¹⁰⁸ a más városokban gyors váltásokkal járó sietség miatt sokszor nem megfelelő képzettségű és társadalmi állású személy került igen jelentős városi tisztséghez. Ennek ellenére nem mondható el, hogy (az uralkodói szándékkal ellentétben) a felekezeti alapon történt változások nagymértékben és visszafordíthatatlanul csökkentették volna a városok vezetőinek szakképzettségét.¹⁰⁹ Sőt, a váltást követő második generációnál már ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg! A városok vezetésének többségét az említett várospolitikai fordulatot megelőzően evangélikus egyeduralkodó jellemezte, a tanács munkájában katolikus szinte sehol sem vett részt. Az evangélikus elit szakszerűségét mind a kamarai biztosok jelentései, mint pedig e réteg társadalomtörténeti elemzése igazolja. Az evangélikusok jelentős része egyetemet járt vagy végzett személy volt. Tanultságuk mellett biztos

¹⁰⁵ AMBr, Úradné knihy 2 a 12 fol. 91–92. 1673. április 24.

¹⁰⁶ H. Németh: Pre-Modern State Urban Policy.; Uő: Az öngazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 53–62.

¹⁰⁷ MNL OL E 34 (Prot. rest, civ.) pag. 366.

¹⁰⁸ „...necessarium valde et expediens iudicavimus, ut quandoquidem catholica orthodoxa per Dei gratium fides, magnum illic incrementum sumpsisse, frequentesque catholicae bene qualificatae, ad gerenda senatoria, et quaelibet alia inter vos consueta officia, idoneae personae inveniri comperiantur.” AMK Schw. No. 9277. Bécs. 1674. december 16., No. 9332. Pozsony. 1675. június 19., No. 9405. Kassa. 1676. január 7., No. 9475. Bécs. 1677. december 24., No. 9476. Pozsony. 1677. január 2., No. 11008. Bécs. 1696. december 2.

¹⁰⁹ Szűcs: Das Städtewesen, 156.; Anton Špiesz: *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780*. Košice, 1983. 29–46.; Uő: Der Wiener Hof und die Städte des Königreiches Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: *Die Städte Mitteleuropas*, 83–95.; Uő: Rekatolizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. *Historický časopis* 39 (1991) 588–612.; Marie Marečková: Politická autonómie a vnútorná samospráva východoslovenských svobodných kráľovských miest v 17. storočí. *Historický časopis* 41 (1993) 543–550.

gyökerekkel rendelkeztek a városokon belül, mivel az evangélikus elit tagjait nagyon szoros rokonsági kapcsolatháló kötötte össze, az általuk birtokolt házakkal pedig szinte uralták a városok legelőkelőbb utcáit. Kiemelkedő helyzetüket jelzi, hogy szinte mindegyikük nemesi ranggal is rendelkezett, közülük többen az udvari familiárisi címet is elnyerték. Ezek a jellemzők a 18. század első harmadára sem változtak meg, sőt, az egyetemi, főként a jogi végzettség aránya még nagyobb lett, és a nemesítések és rangemelések sem szűntek meg. Ez a tendencia azt sugallja, hogy olyan szakszerűsödő városvezetés kezdeteit figyelhetjük meg, amely immáron – a bécsi udvar igényei miatt is – a jogi és gazdasági ismeretek elvárásainak is megfelelt, és ehhez mérten a város mind „hivatalszerűbb” irányítását tette lehetővé.

Ezt a feltevésünket erősítik meg azok a változások, amelyek az új katolikus városvezető elitben történtek. A hirtelen megjelent igény kielégítésére, miszerint képzett katolikus városvezetőkre van szükség, elsőként állami szolgálatban álló „idegeneket” választottak ki a városok élére. A városok többségében ők családi és gazdasági kapcsolatok nélkül vették át a városok vezetését, akiknek még polgárjoguk sem volt, sőt, többségük a belvárosban egyáltalán nem rendelkezett házbirtokkal, általában a városfalon kívül, a külvárosban volt házuk.¹¹⁰ Pozsony esetében ez kevésbé volt igaz, hiszen országos hatáskörű igazgatási székhelyként a vegyes, nemesi-polgári eredetű hivatalnok-értelmiség réteg aránya jelentős volt a városlakók között. Annak ellenére, hogy nem rendelkezünk pontos feldolgozásokkal, joggal feltételezhetjük, hogy a város társadalmába jóval mélyebben ágyazódhattak be, mint például a szintén igazgatási székhely szereppel rendelkező Kassa vagy a regionális fontosságú Sopron esetében. E hivatalnokok szakmai hozzáértése vitathatatlan, hiszen a jogi és közgazdasági szaktudás biztos ismeretével számolhatunk. A Pozsony vezetését a század végéig meghatározó Pakay Benedek és Vattay István pozsonyi főpostamesterként, illetve harmincadosként e hivatali kör minitapéldáiként szolgálhatnak.¹¹¹ Úgy tűnik, hogy a pozsonyi tisztújításokra nem volt jellemző az, hogy eleinte szakképzetlen, döntő többségében kézműves katolikusok kerültek be átmenetileg a tanácsba. Annak ellenére ugyanis, hogy igen gyorsan, már az első években a tanács tagjainak nagyobb része magyar nemzetiségűvé lett, akik az új városvezető elit kiválasztott tagjai voltak, nem találkozunk a biztosok jelentéseiben olyan nyíltan kijelentett alkalmatlansággal, mint akár a közeli városok esetében több alka-

¹¹⁰ Heimler Károly: *Payr György és Payr Mihály krónikája, 1584–1700*. Sopron, 1942. 69–70., 74.; Paur Iván: Csányi János magyar krónikája, 1670–1704. *Magyar Történelmi Tár* 5 (1858) 23.; ÖStA FHKA AHK HFU Akten r. Nr. 222. 1666. augusztus fol. 248–288., r. Nr. 233. 1671. június fol. 101–107.; MNL OL E 23 Magyar Kamara regisztraturája, Litterae ad Cameram Scephusiensem (= E 23 [Litt. ad Cam. Scep.]) 1671. augusztus 5., 1672. január 6. Kinisy Jánosra uo. 1671. szeptember 19.; ÖStA FHKA AHK HFU Akten r. Nr. 235. 1671. október fol. 41–42. A háztulajdonokra lásd Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai, 1488–1939*. Sopron, 2008.; MNL OL E 41 (Litt. ad cam.) 1680. No. 121.

¹¹¹ AMBr Úradné knihy 2 a 12. fol. 91–92., 2 a 13. fol. 21., fol. 188., fol. 291–292., fol. 319–320., fol. 351–352., 2 a 14. fol. 63., fol. 141–142., fol. 235., fol. 344–345., 2 a 15. pag. 61–64., pag. 212–213., pag. 366–367., pag. 485–489. Frederik Federmayer – Csiba Balázs – Nagy Róbert: Komorský radca Lukáš Vattay, richtár Štefan Vattay, ich rodina v Prešporoku a stredovekí predkovia na Žitnom ostrove. *WOCH Ročenka pre genealógiu a regionálne dejiny Bratislavy* 3 (2015) 16–49.

lommal is! A 17–18. század fordulójától a katolikus városvezetők körében is jelentős változásokat figyelhetünk meg. A megválasztott tisztviselők szinte kivétel nélkül jogi végzettséggel rendelkezők voltak, és immáron elképzelhetetlen volt, hogy erős társadalmi kapcsolatok nélkül választassanak meg valakit. Tipikus jelenségnek tekinthető az is, hogy egy katolikus értelmiségi nem a város előkelő családjaival került rokonságba, hanem a helyi kamarai alkalmazottak valamelyikével. Ebben az esetben ugyanis polgári foglalkozásával és életmódjával városi-polgári kötődésű személyről beszélhetünk, ugyanakkor az állami hivatalokkal, illetve az állami hivatalnokokkal kialakított rokonsági kapcsolatok az államigazgatáshoz is kötötték. Ez a szituáció természetesen nagyon sok előnnyel járt, hiszen városi polgárként, értelmiségiként (főként orvos, gyógyszerész végzettségűek) az adott közösség elismert tagjai voltak. Másrészt az állami hatalom helyi képviselőivel való kivételesen jó kapcsolatok egyértelműen előnyökhöz juttatták őket.¹¹²

Mivel a 17. század végi Pozsony esetében még nem történt meg a városi elit társadalomtörténeti vizsgálata, így csak feltételezhetjük, hogy a Sopronnál megfigyelt tendenciák még erőteljesebben jelenhettek meg. Eszerint a 18. század elején jelentős számú városvezető érkezhettek állami szolgálatban álló családból, és – miután a pozsonyi katolikusság erőteljesebb volt már korábban is – a megfelelő szakképzettséggel rendelkező pozsonyi katolikus polgárok jelenléte is korábban és erősebben érvényesülhetett.¹¹³ Rajtuk kívül a városi tanácsba kerülhettek igen képzett konvertiták is, akik Pozsony esetében talán már a 17. század második felétől szerepet játszhattak a város vezetésében. Rokoni kapcsolataik városuk evangélikus elitjébe ágyazta be őket, de a korábbi jelentős befolyással rendelkező családok tagjai közül sok esetben egyedül az áttértek jutottak fontos városi tisztséghez. Ők hagyományukat tekintve kiváló szakértelemmel bírtak, egyben rokoni kapcsolataikat tekintve bizton tekinthetjük őket a városi elit polgárság tagjainak.¹¹⁴

A kialakult várospolitikai helyzet sok család számára hosszú távon a kiemelkedés lehetőségét nyújtotta. Minden bizonnyal a soproni példákhoz hasonlóan a felemelkedés kettős mércéjéhez alkalmazkodva egyre több katolikus ismerte fel a képzettség fontosságát. Ők egyetemre járatták fiaikat, akik állami hivatalnokokkal, illetve a városvezető elit családjaival kerültek rokonságba. Ők szakképzett katolikusként immáron joggal foglalhatták el a legfontosabb városi tisztségeket. Személyükben kellő társadalmi beágyazottsággal rendelkező polgárok kerültek a városok élére, akik rokonsági körüket tekintve inkább kettős identitással rendelkeztek: régi polgári vezető családokkal éppen úgy rokoni kapcsolatba kerültek, mint állami hivatalnokokkal. Így ők tekinthetők a 18. század elejétől hatalomra került új, városvezető hivatali elit elődjének, és (attitűdjüket tekintve) hosszabb távon a 19. századi, úgynevezett honorácior-értelmiségi réteg előfutárainak.

¹¹² H. Németh: Az állam szolgái, 136–137.

¹¹³ MNL OL E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.), AMBr Úradné knihy 2 a 11–15. Hivatali pályafutásukról: Fallenbüchl: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*, 255., 346., Federmayer: Pövod, etnická.

¹¹⁴ H. Németh: Az állam szolgái, 137–138.

Utóbbiak a magyarországi polgárosodás folyamatában kiemelkedő szerepet játszottak, így ezeket a folyamatokat a magyarországi polgárosodás is fontos, kezdeti lépésének minősíthetjük.¹¹⁵

Pozsony esetében ilyen jellegű kutatások híján e jellemzőkre csak további társadalomtörténeti elemzéseket követően kaphatunk biztos választ. Mint ahogy arról a – most még éppen csak kibontakozó – változásról is, amely a 17–18. század fordulójának városi fejlődését is meghatározhatta. Ennek kereteit a visszafoglaló háborúk, az azt követő felkelések, illetve az ezzel járó gazdasági visszaesés adták. A korszak majd minden fontos szabad királyi városára jellemző volt az itáliai kereskedők beáramlása, akik a hadiszállításokból is prosperálva magukhoz tudták ragadni a kereskedelem irányítását. Velük új, tőkeerős katolikus polgárság nyomult be a városokba, ahol a közéletben is gyors előrelépésre nyílt lehetőségük. Pozsonyban éppen úgy találkozunk velük a város vezetői között, mint Kassán vagy a visszafoglalt régi-új városokban.¹¹⁶ Antonius Cogniana/Cagniana már az 1670-es éveket megelőzően minden bizonnyal Itáliából érkezett pozsonyi polgár volt. Közéleti pályafutása a várospolitikai fordulat évétől vált fontossá, amikor 1684-ben bekövetkezett haláláig belső tanácsos, két alkalommal (1679, 1684) polgármester is volt.¹¹⁷ Az 1680-as években Kassán találkozunk egy erős itáliai katolikus elittel. E családok közül a Cetto és Carove család kiemelkedő szerepet töltött be, amit az is mutat, hogy a Thököly által elfoglalt városban több mint 40 ezer forint sarcot róttak ki erre a két családra. Mindkét kereskedő – a 16–17. század kassai nagykereskedőjéhez hasonlóan¹¹⁸ – a kamara számára folyamatosan nyújtott meglehetősen nagy összegű hiteleket. Dominik és Peter (Pietro) Cetto, valamint Jacopo Carove 10–20 ezer forintos kölcsöneivel tartotta fenn a felső-magyarországi haderő zsold- és élelmiszer-ellátását. Cetto és Lederer Márton eperjesi kereskedők között – aki kiemelt szerepet játszott a hadseregellátásban – élénk kereskedelmi kapcsolat létezett.¹¹⁹ Hitelek fejében részesedhettek az egri püspökség tizedeinek bérleteiből fakadó kiváló profitszerzési lehetőségekből, egyben Carove bérelte hosszú éveken keresztül a kassai pálinkafőzőt is.¹²⁰

¹¹⁵ Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság* 10 (1975) 1–20.; Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Bp., 1987. 138–159.; Tóth Árpád: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Pest város tisztviselői a reformkorban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25 (1996) 27–60.

¹¹⁶ Géra Eleonóra: A 18. századi Pest-Buda hétköznapi élete a források tükrében. *Levéltári Közlemények* 85 (2014) 33–54., 43.; Uő: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Bp., 2014. 67–72.; Uő: Iparosok társadalmi helyzetének alakulása az újratelepült Budán. Az iparosok képviselői szerve, a Külső Tanács. *Urbs* 7 (2012) 401–424., 421.; Tuza Csilla: Buda polgármesterei, 1686–1783. *Levéltári Közlemények* 70 (1999) 23–38., 27–28.; Kerekes György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Schirmer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján. Kassa, 1940. 43., 67., 189–192.

¹¹⁷ *Magyar-zsidó oklevéltár*. I–XVIII. Szerk. Scheiber Sándor et al. Bp., 1903–1980. VIII. 280–281.; AMBr, Úradné knihy 2 a 12. fol. 91–92., 2 a 13. fol. 21., fol. 188., fol. 291–292., fol. 319–320., fol. 351–352., 2 a 14. fol. 63.

¹¹⁸ H. Németh: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. *Történelmi Szemle* 42 (2000) 203–243.; Uő: *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, I. 398–413.

¹¹⁹ MNL OL E 254 Szepesi Kamara regisztratúrája, Repraesentationes, informationes et instantiae 1673. május, No. 64. Eperjes. 1673. május 8., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1675. augusztus 23., 1676. július 10., 1676. július 30., 1676. augusztus 8., 1677. július 3. Cetto és Lederer kapcsolatára lásd AMK H II. 1695.

¹²⁰ MNL OL E 244 Szepesi Kamara regisztratúrája, Minutae 402. kötet pag. 59., AMK Schw. No. 9982.

Összegzés

Tanulmányunkban igyekeztünk azokat a jellegzetességeket bemutatni és elemezni, amelyek részben a magyarországi városokra általában jellemzőek voltak, részben pedig kiemelni azokat a tényezőket, amelyek e jellegzetességeket módosították vagy módosíthatták. Pozsony esetében jelentős tudományos eredmények állnak rendelkezésünkre a 16. századtól a 17. század első harmadáig terjedő időszak tekintetében. A század 30-as éveitől egészen a 18. század közepéig azonban nagyon hiányosak az ismereteink, amelyeket még sem a szlovák, sem a magyar történetírás nem tárt fel. A rendelkezésre álló adatok, továbbá a többi városban megismert analógiák azonban véleményünk szerint megalapozottá teszik fenti elemzésünket, egyben olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek a további kutatásokhoz is segítséget nyújtanak. Összességében bizton kijelenthetjük, hogy a Magyar Királyság belpolitikai életének kiemelkedő helyszínéül szolgáló város rezidencia és igazgatási központi jellege e várospolitikai és társadalmi tényezőket – amelyek a többi szabad királyi városban is megjelentek, és erősebben vagy gyengébben befolyásolták a városi polgárság életét – Pozsony esetében még inkább felerősödtek. A tovább mutató kérdés valóban az, hogy a városlakók és a városi polgárság életét hogyan és milyen mértékben befolyásolták. E kérdések megválaszolására azonban további, a városi polgárság, a nemesi társadalom helyi képviselői, a gyökereiben éppen ebben az időszakban kialakuló honorácior-hivatalnok-értelmiségi réteg kapcsolatait, családi, társadalmi és gazdasági interakcióit mélyebb szinten vizsgáló kutatásokra van szükség.¹²¹

¹²¹ E kérdések megválaszolását az evangélikus polgárság oldaláról Tóth Árpád végezte el. Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009. (Pozsony város története.)

A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE A KORA ÚJKORI POZSONYBAN

FAZEKAS ISTVÁN

.....
THE POSITION AND INSTITUTIONAL NETWORK OF THE CATHOLIC CHURCH
IN EARLY MODERN PRESSBURG

The study aims to explore the network of ecclesiastical institutions in the city of Pressburg, the new capital of the Hungarian Kingdom, in the middle third of the seventeenth century. Although the majority of the city's population had adopted the Protestant faith, the medieval ecclesiastical infrastructure survived the changes basically unharmed. There continued to function the collegiate chapter with its provost and fourteen canons, as well as the cloisters of the Marian Franciscan friars and Poor Clares. The main reason for that was the emergence of Pressburg as the capital of the Hungarian Kingdom, the life of which was consequently influenced not only by the local community and its elite, but also by the government institutions settled there, and the members of the national political elite who acquired lands in its neighbourhood. The network of Catholic institutions in the city provided a strong support for the early activities of the Society of Jesus.

Keywords: Pressburg [Bratislava/Pozsony], secular and regular clergy
.....

A tanulmány célja a kora újkori Magyar Királyság fővárosává váló Pozsony korabeli egyházi intézményrendszerének bemutatása a 17. század középső harmadára – a jezsuiták megtelepedésének évtizedeire – koncentrálva. A téma érdekes módon a rendelkezésre álló gazdag forrásanyag ellenére nem váltott ki sem a magyar, sem a szlovák történettudomány képviselői körében túl nagy érdeklődést.¹ A vizsgálódás kiindulási pontjaként érdemes egy pillantást vetni a késő középkori pozsonyi egyházi struktúrára.² A város középkori egyházi életének meghatározó eleme a prépostból és tizennégy stallumból álló, Szent Mártonról vagy másképpen Üdvözítőről elnevezett társaskáptalan volt, amelynek

Fazekas István, egyetemi docens, kutatócsoport-vezető, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék. A dolgozat létrejöttét az NKFIH K 116116 számú, „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” projekt tette lehetővé.

- ¹ Némi érdeklődés legfeljebb a jezsuita rend jelenléte iránt nyilvánult meg. Erre vonatkozólag lásd Kádár Zsófia jelen számbeli tanulmányának megfelelő helyét.
- ² Összefoglalóan a város történetére lásd Emil Portisch: *Geschichte der Stadt Bratislava-Pressburg*. I–II. Pressburg–Bratislava, 1933.; *Dejiny Bratislavy*. Ed. Vladimír Horváth – Darina Lehotská – Jan Pleva. Bratislava, 1982. (3. vyd.); Pozsony. In: *Magyar művelődéstörténelmi lexikon*. I–XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2012. IX. 240–266. (Majorossy Judit és H. Németh István szócikke.)

alapítási idejéről és körülményeiről mind a mai napig különböző álláspontok léteznek a történettudományban.³ A társaskáptalan tagjai közül választotta ki az 1348 óta a kegyúri jogokat birtokló város a belvárosban álló Szent Márton-templom plébánosát.⁴ A külvárosokban még két további plébánia, a Szent Mihály- és a Szent Lőrinc-plébánia létezett.⁵ A városban a 16. század elején két kolostor működött, a 13. század közepe előtt alapított ferences kolostor és az 1297 után alapított klarissza rendház, amely a ciszterci apácák örökségét vette át.⁶ A városban a 14. századtól kezdve az esztergomi érsek is házzal rendelkezett, amely központját képezte a Pozsony megyei tizedek behajtásának és értékesítésének.⁷ Gazdasági központként működtek a heiligenkreuzi ciszterciek pozsonyi háztulajdonai, amelyeknek a területén két kápolna is állt (a Szent Katalin-kápolna és az Orsolya utcai ismeretlen patrocíniumú kápolna).⁸ A városban még több más kápolnáról is maradtak fenn adatok, így működött egy a harmincadhivatal mellett, az érsek udvarán (Szent László-kápolna). Ismeretes még a Krisztus Teste-kápolna és a Szent Egyed-kápolna, illetve a Jakab család által alapított magánkápolna.⁹

Ez a struktúra a magyar katolikus egyház számára olyan sok megrázkódtatást hozó 16. század folyamán meglepő módon nem ment át lényeges változáson: megmaradt a társaskáptalan, és folyamatosan működött a két kolostor is. Az egyetlen számottevő átrendeződés a plébániáknál következett be: a két külvárosi plébánia, a Szent Mihály és a Szent Lőrinc megszűnt, a templomok az oszmán előrenyomulás miatt szükségessé vált védelmi átalakításoknak estek áldozatul.¹⁰ A látszólagos változatlanság mögött azonban mégis rejtőznek változások, ezeket mutatjuk be a következő oldalakon.

A pozsonyi társaskáptalan

A város egyházi életében továbbra is kulcsszerepet játszott a már említett társaskáptalan, amelynek jelentőségét felértékelte az oszmán hódítás és a reformáció nyomán kibonta-

³ Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, a fehérvári, a győri és pozsonyi káptalan adattárával.* Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12) 13–14.; Juraj Šedivý: *Az egyház a középkori Pozsonyban. Régi választások és új kérdések.* In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel.* Szerk. Czocho Gábor – Kocsis Anna – Tóth Árpád. Bratislava, 2005. 100–106.; C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bírászkodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan és szervezete a XV. század elején.* Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3) 41–42.

⁴ C. Tóth–Lakatos–Mikó: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya*, 41.

⁵ Ortvy Tivadar: *Pozsony város története. II. 4. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és vallásérvölcsi élete.* Pozsony, 1903. 477–499.

⁶ Karácsony János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I–II. Bp., 1922–1924. I. 229. és II. 510. A ciszterci apácákról lásd Šedivý: *Az egyház a középkori Pozsonyban*, 111–116.

⁷ Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén.* In: *uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1981. 157–160.

⁸ Šedivý: *Az egyház a középkori Pozsonyban*, 117–118.

⁹ Felsorolásuk Ortvy: *Pozsony város*, 514–515., illetve Šedivý: *Az egyház a középkori Pozsonyban*, 122.

¹⁰ Ortvy: *Pozsony város*, 492–493., 498.

kozott átalakulás. Az ország területén a középkor végén működő mintegy 15 székes- és 35 társaskáptalanból a 17. század elejére, a zágrábit nem számítva, már csak négy székes- és három társaskáptalan (utóbbiak a pozsonyi, a szepesi és a vasvári) maradt meg, és az egykori mintegy 680 stallumból már csak hozzávetőleg 100 állt rendelkezésre.¹¹ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a pozsonyi társaskáptalanban uralkodó állapotokról átfogó kép nyerhető egy 1626-ban végzett káptalani vizitációnak köszönhetően.¹² Lóssy Imre váradi püspök, esztergomi helynök vizitátori megbízatására talán az adta az alkalmat, hogy éppen véget ért Balásffy Tamás pozsonyi prépostságának (1618–1625) viharos időszaka. A konfliktust kereső, harcias kedvű prépost alaposan felkavarta intézménye életét, 1618–1619-ben a prépost és a káptalan között több kanonok testi bántalmazása miatt per is folyt.¹³

Az 1626 márciusában végzett vizitáció szerint a káptalan a prépostból és 14 stallumból állt, de ebből két javadalom nem került betöltésre, jövedelmüket a káptalani alkalmazottak fizetésére fordították. Az egyikből tartották az istentiszteletek fényét biztosító kántorokat (a főkántort a város fizette), a másik biztosította a káptalani jegyző fizetését, a maradékot pedig szétosztották a mindenkor kanonokok között.¹⁴ De ezt a 12 stallumot sem mindig töltötték be, a vizitátor 1626-ban is csupán tíz kanonokot talált hivatalban, úgymint Nagy Györgyöt, Bielavi [vagy Bielavius] Tamást, Kápolnai Jakabot, Csepregi Jakabot, Veresmarti Mihályt, Schraider Henrich plébánost, Pápai Jánost, Kisdy Benedeket, Szentkereszti Balázst, Kecskeméti Pált (utóbbi lelkipásztori elfoglaltsága miatt nem volt jelen a vizitációnál), továbbá Dávid Pál prépostot, aki szintén távol volt uralkodói megbízatása miatt.¹⁵ A káptalan érdekessége, hogy *dignitasként* egyedül az örkanonok tisztsége létezett, ami a hiteleshely üzemeltetésében kulcsszerepet játszott. Az ő feladata volt a sekrestye őrzése, ahol az okleveleket, liturgikus ruhákat, szentek ereklyéit és a káptalan egyéb értékeit őrizték, ő kezelte a káptalan hiteleshelyi pecsétjét, ugyanakkor nem foglalt el külön helyet a káptalanon belül.¹⁶ Az olvasó- és az éneklőkanonok feladatait lényegében a rangidős kanonok (*canonicus senior*) látta el.¹⁷ Ezen a téren majd csak Lippay György érseksége idején következett be változás, aki felállította a *lector* és a *cantor* tisztségét.¹⁸ A káptalani birtokokon a gazdálkodást a dékán irányította, a birtokok jövedelmét ő gyűj-

¹¹ Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56) 13–19.

¹² „Acta visitationis canonicae ecclesiae collegiatae Posoniensis Anno Domini 1626 celebratae”. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár (Esztergom; = EFK Kt.) I. 210. A 40 fólióból álló kéziratot mikrofilmen a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Mikrofilmtárában használtam, tekerésszáma A 5692.

¹³ Frankl [Fraknoi] Vilmos: *Pázmány Péter élete és kora*. I–III. Pest 1868–1873. I. 378–432. Balásfy modern életrajza még hiányzik, személyére és munkásságára lásd Szabó Ignác: Balásfy Tamás élete és művei. *Magyar Sion* 35 [Új sorozat 11] (1897) 122–133., 184–200.

¹⁴ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 8^r.

¹⁵ EFK Kt. I. 210. fol. 2^v–3^r. Dávid Pál prépost, pécsi püspök éppen mint kancellárhelyettes működött, az erdélyi követségben járó Sennyey István kancellárt helyettesítette, vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL) Magyar kancelláriai levéltár A 57 Libri regii vol. 7. pag. 518–520.

¹⁶ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 8^r. 28^r.

¹⁷ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 26^r.

¹⁸ Carolus Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis*. Posonii, 1880. 46.

tötte be, és az ő feladata volt a jövedelmek elosztása is. Választására évente, Szent György napján került sor. A káptalan érdekeinek jogi védelmét is a dékán látta el. Hivatali évének letelte után számadást volt köteles benyújtani.¹⁹ A káptalani szerkezet érdekessége, hogy a prépost nem volt tagja a testületnek.²⁰ További tisztségnek számított a városplébánosi funkció, amelynek kötelmeiről a megfelelő helyen még szó esik.

A prépost

A pozsonyi prépost méltósága nem a préposti jövedelem miatt számított kívánatos állásnak a kora újkori magyar egyháziak számára. 1605-ben, amikor az akkor frissen kinevezett prépost, Naprághy Demeter erdélyi püspök folyamodványt nyújtott be a pilisi apátság elnyerése érdekében, Mátyás főherceg azért javasolta őt a pályázók közül, mert prépostsága csupán 300 tallér jövedelmet hozott neki.²¹ A jövedelmi viszonyok a későbbiekben sem változtak számottevően. Amiért a méltóság érdeklődést keltett az agilis egyháziakban, az a préposti rezidencia volt, amelynek a birtokba vétele annyit jelentett, hogy egy reprezentatív lakhellyel rendelkezett az illető az ország akkori fővárosában. Bár ezt a prépostnak egyáltalában nem volt egyszerű birtokba venni. Nem véletlen, hogy 1587-ben a nem sokkal korábban kinevezett prépostnak, Monoszlói Andrásnak át kellett engednie rezidenciáját Fejérvölgy István helytartó részére.²² Előtte egyszerű volt a helyzet, mert a helytartó Radéczy István egyben pozsonyi prépost is volt (1568–1586).²³ Hasonló helyzet állt elő 1602-ben, akkor sem az új prépost, Naprághy Demeter otthona lett a préposti rezidencia, hanem Szuhai István egri püspök, a Magyar Kamara elnöke vonult be oda, miközben a helytartó, Pethe Márton az esztergomi érsek házában lakott ekkor.²⁴ Még szerencse, hogy még két további háza volt a városban a prépostnak, így nem maradt fedél nélkül.²⁵

¹⁹ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 29^v–31^r.

²⁰ „Canonicatus autem praebendas fuisse antiquitus numero quatuordecim, quorum nullum possit habere dominus praepositus”. „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 8^r. Ennek a gyakorlatnak középkori előzményéről lásd C. Tóth–Lakatos–Mikó: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya*, 42.

²¹ Mátyás főherceg Rudolf császárhoz. 1605. május 21. Bécs. Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv (Wien; = ÖStA FHKA HKA) Hofffinanz Ungarn (= HFU) r. Nr. 88. Konv. 1605. Mai fol. 230. Naprághy már korábban a csekély jövedelemre hivatkozva folyamodott a sági prépostságért. Mátyás főherceg Rudolf császárhoz. 1604. május 1. Bécs. Uo. r. Nr. 82. Konv. 1604. Jan. fol. 401.

²² Rudolf utasítása Ernő főhercegnek, hogy Fejérvölgy helytartónak a pozsonyi préposti házat minden tartozékával együtt át kell adni. 1587. augusztus 14. Prága. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 52. Konv. 1587. Aug. fol. 131^r–131^v. Monoszlói András 1586. március 27-én nyerte el a préposti kinevezést. MNL OL A 57 vol. 4. pag. 441.

²³ Radéczy 1568. szeptember 16-án kapott kinevezést a prépostságra (MNL OL A 57 vol. 3. pag. 908–909.), amelyet haláláig betöltött.

²⁴ Rudolf tájékoztatása az Udvari Kamarához. 1603. november 20. Prága. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 76. Konv. 1603. März fol. 223–224. Rudolf levele Pethe Mártonhoz 1603. november 15. Prága. Uo. r. Nr. 81. Konv. 1603. Nov. fol. 510.

²⁵ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 8^v.

Nem könnyű meghatározni a pozsonyi prépost helyét a magyar egyházi hierarchián belül.²⁶ A 17. század prépostjait szemügyre véve, ha a méltóság nem is tekinthető karrier-végpontnak, és azt sem mondhatjuk, hogy fényes egyházi pályafutások nélkülözhetetlen tartozéka lett volna a pozsonyi préposti méltóság elnyerése. A prépostságot általában a török által elfoglalt részeken fekvő egyházmegyék püspökei nyerték el, legtöbbször (hét alkalommal a 17. században) a váci egyházmegye püspökei, akiknek a pozsonyi rezidencia igencsak jól jöhetett. Bár a legtöbb pozsonyi prépost a későbbiekben továbblépett egy másik, impozánsabb, vonzóbb püspökségre, a 19 kinevezett prépostból mindössze ketten érték el a kalocsai érsekséget, egy győri püspök és két egri püspök került ki közülük. Különösen a 17. század második felének prépostjai esetében érzékelhető látványos „karrierstop”, tulajdonképpen az 1650 után kinevezett kilenc prépost közül karrierről mindössze két személy esetében beszélhetünk. Szegedy Ferenc Lénártról és Pálffy Tamásról van szó, akik mindketten elnyerték az udvari kancellári címet. Igaz, Szegedy 1669-ben leköszönt hivataláról, és lényegében „cserélt” Pálffy Tamással, akit követett az egri püspökségben, míg utóbbi a Kolonich Lipót bécsújhelyi kinevezésével megüresedett nyitrai püspökséget kapta meg.²⁷

A pozsonyi káptalan kanonokjai

A kanonokok bemutatása sem könnyű feladat, hiányoznak ugyanis azok az alap kutatások, amelyekre támaszkodva egy mélyebb elemzés elvégezhető lenne. A Rimely Károly által közölt kanonoklistája és saját gyűjtésem alapján így csupán egy-két megjegyzést szándékozom tenni.²⁸ A 17. század első felének kanonokjait nézve úgy látszik, hogy Pozsony az ő esetükben is inkább végállomás, mintsem egy nagy léptékű karrier egyik állomása volt. A 17. század első felében kinevezett hatvan pozsonyi kanonokból mindössze hat személy jutott el a püspöki méltóságig: Majthényi László szerémi püspök (1608), Lóssy Imre váradai püspök, pályája csúcán esztergomi érsek (1622, 1637), Deáky László boszniai püspök (1623), Szentandrásy Csiky István erdélyi, majd veszprémi püspök (1618, 1630), Kisdy

²⁶ A prépostok sora (zárójelben a karriervégpont található): 1586–1601† Monoszlói András veszprémi püspök, 1602–1607 Naprághy Demeter erdélyi püspök (kalocsai érsek, győri adminisztrátor), 1607–1616 gr. Pálffy Miklós (lemond), 1618–1625† Balásffy Tamás boszniai püspök (pécsi püspök), 1625–1630 Dávid Pál tinnini püspök (veszprémi püspök), 1630–1635 if. br. Draskovich György váci püspök (győri püspök), 1635–1637 br. Jakusith György óbudai prépost (egri püspök), 1637–1646† Kopcsányi Mihály szerémi püspök (váci püspök), 1646–1648 Kisdy Benedek váradai püspök (egri püspök), 1648–1650 Püsky János váci püspök (kalocsai érsek, győri adminisztrátor), 1651–1653† Rohonczy István csanádi püspök, 1653–1655† Tarnóczy Mátyás váci püspök, 1655–1658† Zongor Zsigmond váci püspök, 1658–1660 br. Pálffy Tamás váci püspök, 1660–1662† Szentgyörgyi Ferenc váci püspök, 1663–1669 Szegedy Ferenc Lénárt váci püspök (egri püspök), 1669–1679† Pálffy Tamás nyitrai püspök és kancellár, 1679–1685† Kálmáncsay János (scardonai püspök), 1685–1696† Szenczy István (almisi püspök), 1696–1707† gr. Nádasdy Miklós sebenicói püspök. A lista Rimely munkájában közölt lista alapján készült, néhány helyen levéltári adatok alapján pontosítottam (Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 239–244.).

²⁷ Pályájukra Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa 1) 332–346.

²⁸ Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 266–275.

Benedek egri püspök (1648) és Héderváry János szkopjei püspök (1658). A hat személyből mindössze hárman voltak olyanok, akik egyházmegyes püspököknek számítottak: Lóssy Imre, Szentandrassy Csiky István, Kisdy Benedek. De fontos azt is szem előtt tartani, hogy a hat püspök közül mindössze Majthényi László volt az egyetlen, aki püspöki kinevezését pozsonyi kanonokként kapta meg, a többiek mind az esztergomi főkáptalan tagjaként nyertek főpapi címet. Csak összehasonlításuképpen ugyanebben az időintervallumban, 1600–1650 között az esztergomi székeskáptalanba kinevezett 80 kanonok közül 26 lett püspök, ebből 17 megyéspüspök. A magyar egyház számára fontos karrierek szinte mind az esztergomi káptalanhoz kapcsolódtak.²⁹ Sokatmondó, hogy a tárgyalt fél évszázadban mindössze öt olyan pozsonyi kanonok volt, aki az esztergomi káptalanba tudott továbblépni: Lóssy Imre (1611), Deáky László (1608), Babóthy Ferenc (1614), Kisdy Benedek (1629) és Kőszeghy Menyhért (1654).³⁰ Nyilván nem véletlen, hogy közülük hárman a főpapok csoportjába is utat találtak. Másik három pozsonyi kanonok a győri káptalanban futott be karriert: Szentandrassy Csiky István (1618), Káldy Mihály (1638), Héderváry János (1651).³¹ Az elmondottakat látszik igazolni, hogy az 1626. évi vizitáció idején működő kanonokok közül egyedül Kisdy Benedek tudott előrelépni.³² Bár magyarázat majd csak egy részletes vizsgálat után adható, egy ok azonnali magyarázatként kínálkozik. Az Oláh Miklós korát követő prépostok Radéczy Istvántól kezdve szinte mindannyian elnyerték az uralkodótól a kanonokok kinevezésének a jogát. Ha a patrónus nem futott be karriert, akkor a kliens előrelépésére sem nyílt lehetőség.

További vizsgálatok tisztázhatják a város és a káptalan kapcsolatát. Az 1626-ban szolgáló kanonokok között mindössze egyetlen személy volt pozsonyi születésű, Nagy György, a későbbi városplébános.³³ Ez is azt jelzi – ami majd a többi pozsonyi katolikus egyházi intézménynél is kirajzolódik –, hogy 16–17. századi életben maradásukat nem annyira városi környezetüknek köszönhették, hanem inkább a nyugat-magyarországi régióknak, illetve Pozsony fővárosi szerepének.³⁴

A pozsonyi káptalan biztosította a városplébánost, amelyet a középkori gyakorlatnak megfelelően a város választott meg és akinek fizetését is a város biztosította. Ez meglehetősen tekintélyes összeg volt: évi 600 forint és 80 hordó bor, továbbá éves faellátmány. Igaz, ebből kellett eltartania a két káplánt, az iskolamestert és annak segédjét. A főkántort a város külön fizette, a többi kántort (az 1634-es vizitáció szerint három is volt belőlük) azonban a káptalan, ahogy arról fentebb már szó volt. Volt ezenkívül még külön harangozó, akinek

²⁹ Az adatok Kollányi Ferenc klasszikus munkáján alapulnak. Vö. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom, 1900.

³⁰ Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, 210., 213., 229., 234.

³¹ Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából 6) 408., 415., 428.

³² Kisdyről pozsonyi préposti működése kapcsán, illetve az 1647-ben működő kanonokokról lásd *Az első esztergomi egyházmegyei sematizmus 1647*. Közreadja Bojtos Anita. Bp., 2014. (Magyar Herald Series I. A katolikus megújulás forrásai) 57–63.

³³ Mikó Árpád – Pálffy Géza: *A pozsonyi Szent Márton székesegyház késő reneszánsz és kora barokk sírmelekei (16–17. század)*. *Művészettörténeti Értesítő* 51 (2002) 154–155.

³⁴ A fővárosi szerepről lásd Pálffy Géza: *A Magyar Királyság új fővárosa*. Pozsony a XVI. században. *Fons* 20 (2013) 3–75.

eltartása szintén a plébánost terhelte.³⁵ A különböző anyanyelvű közösségek: németek, magyarok, szlovákok lelkipásztori ellátása nem könnyű feladat elé állította a mindenkori plébánost, bár a városban élő szerzetesi közösségek is segítségére voltak. A német prédikációt a főtemplomban a plébános tartotta, amiben megtelepedésük után segítséget kapott a jezsuitáktól.³⁶ A magyar hívek pasztorációjában a ferencesek vállaltak komoly szerepet, ők mondták a magyar prédikációkat.³⁷ A szlovák nyelvű prédikátor a káptalanból került ki, 1634-ben Bielavi Tamás, aki erre külön jövedelmet bírt, egy szőlőt és a várostól 32 forint készpénzt kapott. A szlovák prédikációra a klarisszák templomában került sor, amely kapcsán nézeteltérés alakult ki később, a század közepén a jezsuiták és a ferencesek között.³⁸

Az 1626. évi vizitáció elég keszkesza viszonyokat mutatott a beneficiumok és egyéb oltárjavadalmak terén, amelyek többsége a 17. század elejére már elenyészett, azok birtokai világi kézre kerültek. A vizitáció kilenc beneficiumról emlékezett meg, amelyből többé-kevésbé még három működött, közülük az egyik a szlovák hitszónok számára volt fenntartva. A Krisztus Teste-beneficiumot Telegdy János kalocsai érsek, a Szent András beneficiumot Lóssy Imre váradi püspök élvezte.³⁹ A többi hat javadalom közül a legtöbb remény még a Szent Anna-kápolna (*capella Maixeriana*) esetében állt fenn. A javadalom tekintélyes hagyatékot kapott Kerekes János kamarai tanácsostól, bár a hagyaték – 1000 magyar forint, egy nagy szőlő és további 200 forint a kápolna rendbehozatalár – egyelőre nem talált utat a kedvezményezetthez.⁴⁰ Az érseki ház udvarán található Szent László-kápolna javadalmát ekkor Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok birtokolta.⁴¹ A Szent Márton-templom többnyire csekély jövedelem fölött rendelkező oltárjavadalmait, amennyiben még léteztek, a kanonokok birtokolták.⁴² Pozsony kapcsán tehát semmiképpen sem lehet olyan „beneficium-gazdálkodásról” beszélni, mint Sopron város esetében, ahol a városvezetés az egyházi beneficiumokat ügyesen használta fel céljai elérésére.⁴³

A városban a káptalan irányítása alatt komoly iskola is működött, amelynek megerősítésére a 16. század közepén történt kísérlet.⁴⁴ Az 1634-es vizitáció szerint nemcsak iskolamester működött az iskolában, de volt segédtanítója is. Sőt, említésre került egy

³⁵ A plébános járandóságáról és kötelmeiről jól tájékoztat az 1634. évi vizitáció, amelyet Draskovich György prépost végzett. *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*. Vál., bev., jegyz. Beke Margit. Bp., 1994. 176–179.

³⁶ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, 176.

³⁷ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 14^v.

³⁸ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, 177.

³⁹ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, 177.; „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 9^v.

⁴⁰ „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 9^v–11^v.

⁴¹ Uo. fol. 11^v. A jeles író meg is írta a kápolna történetét. Részleges közlése magyar fordításban: Veresmarti Mihály: A pozsonyi érseki palota kápolnája. *Magyar Sion* 6 (1868) 109–116.

⁴² „Acta visitationis [...] 1626”. EFK Kt. I. 210. fol. 11^v–12^v.

⁴³ Dominkovits Péter: Javadalmak – javadalmasok – patrónusok. Adatok és szempontok Sopron szabad királyi város egyháztörténetének várospolitikai kutatásához a 17. század első feléből. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai Források Feldolgozások 13) 77–102.

⁴⁴ A flamand származású, tekintélyes írói munkásságot maga mögött tudó Antonius Gerardus [Geeraerts] Laurentianus 1557 után néhány évig pozsonyi iskolamesterként, majd városplébánusként működött. Frankl [Fraknói] Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp., 1873. 141.

német iskolamester is, aki ugyan már nem volt hivatalban, de korábban német nyelvű levélfírást és számtant oktatott, felesége pedig a lányokat hímezni tanította.⁴⁵

Az esztergomi érsek (és a helytartó) jelenléte a városban

A maradék Magyar Királyság fővárosává lett Pozsony, miután Esztergom 1543-ban a törökök kezére került. Ekkor az esztergomi érsek másodrezidenciájává emelkedett, ahol esetenként egyik-másik érsek több időt töltött, mint Nagyszombatban. Így például Várday Pál, aki 1542 óta a helytartói tisztséget is viselte, és aki ezt a kötelességét nagyon komolyan vette, nem véletlen, hogy 1549 októberében Pozsonyban halt meg.⁴⁶ Az ő nevéhez fűződik a középkori érseki ház átépítése (1548).⁴⁷ Arra vonatkozóan eltérnek az álláspontok, hogy Oláh Miklós mit és mennyit alakított az érseki palotán, de az biztos, hogy a külvárosokban kertet vásárolt, amelyet maga rendezett be, és ahol saját költségén házat is építtetett. Az esztergomi érsek híres kertjének megalapítóját így benne tisztelhetjük.⁴⁸ Pozsony továbbra is megőrizte helyét az esztergomi érsekség birtokigazgatási struktúrájában, az érseki palota mögött álló dézsmaudvar tovább működött, és a pozsonyi érseki házhoz hozzárendelt birtokokat továbbra is külön tisztartó irányította.

A 16. század második felében az esztergomi érseki szék hosszabb időn át nem került betöltésre (1573–1596), ekkor sem maradt azonban magas rangú egyházi műveltség nélkül a város, a nádor helyett az uralkodó által kinevezett helytartó-főpap, mint láttuk, általában a városban tartózkodott: vagy a prépost házában, vagy az esztergomi érsek palotájában rendezkedett be. Az esztergomi érsek és egyházi helytartó ottléte azért fontos a helyi katolikus egyházi struktúra szempontjából, mert jelenlétük fontos támaszt jelentett a katolikus egyház számára. Az érseki udvartartás többségében katolikusokból állt, és a városban működő állami hivatalok, mindenekelőtt a Magyar Kamara személyzetével együtt erősítette a katolikus intézmények mögötti társadalmi hátteret.

A pozsonyi ferences kolostor

A pozsonyi ferences kolostor az 1517-ben különvált mariánus provincia egyik legfontosabb kolostora volt, amely a rendtartomány kevés folyamatosan működő rendházai közé

⁴⁵ Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 177.

⁴⁶ Várday Pálról lásd Laczlavik György: *Kettős pecsét alatt. Várday Pál esztergomi érsek és helytartó (1483–1549)*. Pécs–Bp., 2014. Helytartói működésére külön: uő: Várday Pál helytartói működése 1542–1549. *Levéltári Közlemények* 83 (2012) 3–67.

⁴⁷ Kemény Lajos: *Az érsekprímások alkotásai Pozsonyban*. Pozsony, 1941. 3. 1551. szeptember 3-án I. Ferdinánd arra utasította a Magyar Kamarát, hogy Martino de Spazo építómester számára fizessék ki a pozsonyi érseki palota átépítése után még esedékes járandóságát. MNL OL E 21. 1551. szeptember 3.

⁴⁸ Gál-Mlakár Zsófia: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. *Fons* 14 (2007) 290–291. A kert megvásárlására és berendezésére lásd Merényi Lajos: Oláh Miklós végrendelete. *Magyar Történelmi Tár* 19 (1896) 149.

tartozott.⁴⁹ Jelentőségét mutatja, hogy nemegyszer a tartományfőnök is a kolostor lakója volt, és több alkalommal adott otthont rendi káptalanoknak is.⁵⁰ A kolostor fontos szerephez jutott a közéletben is: itt választották királlyá 1526. december 17-én I. Ferdinándot, és a későbbiekben a magyar rendek, leginkább az alsótábla a 16. század folyamán számos alkalommal ülésezett a kolostor falai között.⁵¹ A magyar királykoronázások alkalmával az aransarkantyús vitézek lovaggá ütése a ferences templomban zajlott.⁵²

Kapcsolata az elsődleges társadalmi környezetet képező várossal átalakult, amely koldulórend lévén gondokhoz vezetett a mindennapi megélhetés terén.⁵³ Már 1529-ben nehézségeket támasztott a város a ferencesek visszatérése elé, majd éppen száz évvel később, 1629-ben pedig maguk a ferencesek panaszkodtak arról, hogy gondjaik támadtak az alamizsnagyűjtéssel, mert a város nagyobb része protestánsná lett.⁵⁴ Ebben a helyzetben igen komoly segítséget jelentett az 1559 óta folyósított uralkodói (állami) támogatás, amely évi 100 forint készpénzt jelentett, de a ferences közösség még ezen túl is számíthatott több-kevesebb rendszerességgel juttatott sóra, halra (heti 1 forint értékben), gabonára és zabra.⁵⁵ 1624-ben ezenfelül 1000 forintot kaptak a kolostoruk rendbehozatalára, 1638-ban pedig 300 forintot templomjavításra.⁵⁶

A városi társadalommal ellentétben a városban élő nemesség, az itt dolgozó nemesi hivatalnokok, a regionális nemesi közösség, valamint a magyarországi főnemesség körében a pozsonyi ferencesek továbbra is nagy népszerűségnek örvendtek. Ezt mutatja a nemesi végrendeletek futólagos vizsgálata is, amelyek tanúsága szerint többen hagytak nagyobb összegeket rájuk, így például 1614-ben Johann de la Motte hadmérnök 300 forintot, a Homonnai Drugeth György elleni per kapcsán elhíresült, különböző törvénysértések miatt 1613-ban kivégzett, és a ferenceseknél eltemetett Szokoly Péter pedig 400

⁴⁹ A kolostor történetére lásd Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története*, I. 228–242.; Maszárík Viktor: *A szűz Máriáról nevezett Szt. Ferenczrendi tartomány pozsonyi zárdájának, templomának és góth stílusú tornyának története*. Pozsony, 1897.

⁵⁰ 1561-ben a pozsonyi kolostorban tervezett káptalan megtartásához 100 forint segélyt kapnak a ferencesek. MNL OL Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara levéltára, E 21. Benignae Resolutiones. 1561. április 19.

⁵¹ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, I. 235.; Pálffy: *A Magyar Királyság új fővárosa*, 19–20.

⁵² Maszárík: *A Szűz Máriáról nevezett Szt. Ferenczrendi*, 72–75.

⁵³ Ezt csak részben ellensúlyozták a kolostor által birtokolt ingatlanok és jövedelmek. Ezek számbavétele: Maszárík: *A szűz Máriáról nevezett Szt. Ferenczrendi*, 5–8.

⁵⁴ Szabó György Piusz: *Ferenczrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferenczrendiek történetéhez*. Bp., 1921. 322.; ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 137. Konv. 1629. Jun. fol. 66–70.

⁵⁵ Néhány példa az Udvari Kamara levéltárából. 1614-ben egy évre 90 forint értékű sót kaptak (ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 105. Konv. 1614. Jun. fol. 66–68.). Később, 1634-ben a sójárandóságot készpénzre váltotta a kamara (uo. Nr. 150. Konv. 1634. Aug. fol. 116–121.). 1619-ben bort kértek és kaptak Naprághy Demeter érsek hagyatékából (uo. Nr. 118. Konv. 1619. Apr. fol. 120–124.). A péntekenként adott halról szintén 1619-ből maradtak meg adatok (uo. r. Nr. 118. Konv. 1619. Mai fol. 181–182.). 1622-ben 60 hordó bort és négy mut zabot kapott a kolostor (uo. r. Nr. 123. Konv. 1622. Dez. fol. 112–113.). 1624-ben a szokásos készpénzjárandóságot az uralkodó 100 forintról 200-ra emelte (uo. r. Nr. 125. Konv. 1624. Jun. fol. 95–96.). 1625-ben 25 hordó bort kaptak (uo. Nr. 127. Konv. 1625. Apr. fol. 49–53.).

⁵⁶ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 126. Konv. 1624. Sept. fol. 127–128. és r. Nr. 157. Konv. 1638. März fol. 35–351.

forintot.⁵⁷ Bár a városban élő katolikus elit reprezentatív temetkezőhelye a Szent Márton-templom, a város főtemploma volt, és ezzel a ferences templom nem tudott versenyre kelni, mégis többen választották temetkezőhelyül ez utóbbit, főleg olyanok, akik valamifajta személyes kötődéssel rendelkeztek a rendhez.⁵⁸ Ezek közé volt sorolható minden bizonnyal Csáky László országbíró, akinek lánytestvére Csáky Anna Franciska, a kor egyik ismert klarissza apácája volt, vagy éppen Sennyey Sándor, akinek testvére, Sennyey István győri püspök a mariánus ferencesek fontos pártfogójának számított a nyugat-magyarországi térségben.⁵⁹ A kolostor a hozzá kötődő katolikus nemesek számára egyfajta őrzőhelyként is működött, ahol biztonságban tudhatták értékeiket. Ifjabb Nagymihályi Ferenc az 1660-as években öt ládában több ezer forint készpénzt, kelyheket, gyűrűket, értékes fegyvereket helyezett el a kolostorban.⁶⁰

A 17. század első harmadában a mariánus ferencesek jelenléte lényegesen megerősödött a térségben, és ez befolyásolta a pozsonyi kolostor helyzetét is. Az 1610–1640 közötti években – nagyúri és főpapi támogatók: Esterházy Miklós, Sennyey István vagy Pázmány Péter támogatásával – gyors egymásutánban új kolostorok jöttek létre Győrben (1614), Érsekújváron (1629), Kismartonban (1630) és Szombathelyen (1634).⁶¹ Mindez alapvetőleg összefüggött azzal a rendi reformmal, amelyet a rendi vezetés hajtott végre ezekben az években, elsősorban a délnémet térségből, illetve Ausztriából érkező itáliai páterek segítségével.⁶² A rendi reform szerencsésen egybeesett a nyugat-magyarországi főurak katolikus hitre való visszatéréssel és egyre erősödő egyháztámogatásával. A pozsonyi kolostor létszámadatai is visszatükrözik a rend megerősödését. 1600-ban még csak 12 szerzetes él itt, 1608-ban 25, 1614-ben pedig már 34 fő, köztük 15 áldozópap.⁶³ A megnövekedett számú szerzetes befogadására ki kellett bővíteni a kolostor épületét (ez 1606–1613, illetve 1637–1640 között valósult meg).⁶⁴

A pozsonyi kolostorban élő német, magyar és szlovák szerzetesek hivatásuknak megfelelően részt vállaltak a város és a város környékének lelkipásztori ellátásában. Igehirdetésben vállalt szerepükről már szó esett, ezenkívül több vallásos társulatot vezettek, így az 1630-ban felállított kordástársulatot, továbbá az 1663-ban alapított Szent Antal-társulatot.⁶⁵ További vizsgálatok árnyalhatják a város és a szerzetesközösség, illetve a régió és a szerzetesközösség kapcsolatát.

⁵⁷ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 105. Konv. 1614. Jun. fol. 75–79., uo. r. Nr. 105. Konv. 1614. Febr. fol. 83. és uo. r. Nr. 105. Konv. 1614. März fol. 76–83.

⁵⁸ A Szent Márton-templombeli sírkövek számbavételére lásd Mikó-Pálffy: A pozsonyi Szent Márton-templom, 107–172. A ferences templom sírköveiről lásd Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 319–348.

⁵⁹ Mikó-Pálffy: A pozsonyi ferences templom, 320.; Karácsonyi: *Szent Ferenc rendjének története*, I. 236.

⁶⁰ Nagymihályi Ferenc végrendelete. 1656. április 20. (ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv Familienarchiv Erdődy Lad. 3. Fasc. 2. Nr. 18.)

⁶¹ Karácsonyi: *Szent Ferenc rendjének története*, I. 176., 169., 129–130., 285.

⁶² Uo. I. 108–120.

⁶³ ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 95. Konv. 1608. Apr. fol. 61–62., uo. r. Nr. 105. Konv. 1614. März fol. 79^r–79^v.

⁶⁴ Karácsonyi: *Szent Ferenc rendjének története*, I. 241.

⁶⁵ Uo. 241–242.; Maszárik: *A szűz Máriáról nevezett Szt. Ferencrendi*, 98–99.

A klarissza kolostor

A késő középkori magyarországi apáca kolostorok hálózata a 16. század második felére szinte teljes egészében felszámolódott, mindössze két kolostor élte túl a változásokat, a klarissza apácák pozsonyi és nagyszombati kolostora. A pozsonyi kolostor története azt mutatja, hogy nem a közvetlen társadalmi környezetet képező városi közeg játszott elsődleges szerepet megmaradásában, hanem regionális-országos erők közreműködése hatott ebbe az irányba. A protestánsná váló város már az 1540-es években megpróbálkozott az apácák eltávolításával, pontosabban a városba való visszatérésük a megakadályozásával, de az uralkodó (1540), majd Várday Pál esztergomi érsek, helytartó (1543) fellépése megakadályozta azt.⁶⁶ A város végül is kénytelen volt az Óbudáról menekülő, Pozsonyba érkező klarissza apácáknak átadni az akkor már ispotályként használt kolostorépületet, amely azután gyűjtőpontja lett különböző kolostorból érkező apácáknak, illetve az általuk mentett értékeknek. Több magyar apáca kolostor hagyatékát vette át a kolostor, a menekülő rendtagok féltve őrzött kegytárgyakat, ereklyéket hoztak magukkal, és a kolostorok birtokainak egy részét is sikerült megtartani. A pozsonyi klarissza kolostor anyagi helyzetét jelentős mértékben megerősítette, hogy a 16. század végén a somlóvásárhelyi premontrai apáca kolostor utolsó főnöknője, Vásárhelyi Katalin is Pozsonyba költözött, akinek halála után 1600-ban a klarisszák királyi adományba megkapták annak birtokait.⁶⁷ 1614-ben a jezsuiták nagyszombati letelepedése hozott újabb „vérfrissítést”, mert a Nagyszombatban élő, egykori margitszigeti domonkos apácákat kiköltöztették a jezsuita kollégiumnak szánt kolostorukból, és a pozsonyi klarissza kolostorba telepítették át őket. A műveletnek köszönhetően tíz apáca érkezett Pozsonyba.⁶⁸ A domonkos apácák magukkal hozták a szentként tisztelt Árpád-házi Margit testét, amely azután egészen a kolostor 1782-es feloszlatásáig népszerű kultusz tárgyát képezte.⁶⁹

Közben a pozsonyi kolostor megindult a reform útján. Ehhez Bocskai István és Bethlen Gábor támadásai (1605, 1619–1620) akaratukon kívül jelentős lökést nyújtottak, ugyanis mindkét alkalommal a pozsonyi apácák Bécsbe menekültek az ottani klarisszákhoz, ahol megismerkedtek a rendi reform által szabályozott életvitellel, és ahonnan német anyanyelvű, reformszellemű apácákkal megerősítve tértek vissza.⁷⁰ A reform nyomán szigorúbb szabályokat vettek át, amely nem utolsósorban a klauzúra megszigorítását jelentette. Ennek kapcsán megerősödött a férfi kontroll a női kolostor felett, azaz egyre intenzívebb mariánus ferences lelki vezetés alá kerültek a klarissza apácák. A társadalmi határok is a korábbinál erőteljesebben rajzolódtak ki. Az ebbe az irányba tett lépéseket megkönnyítette, hogy ismételten Bécsbe menekült apácák közül 1623-ban a német anya-

⁶⁶ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 515–516.; Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi klarissza-apácák története. Adatok a pozsonyi gymnasium történetéhez*. Pozsony, 1886. 23–24.

⁶⁷ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 518–519.; Lukcsics Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923. 40–41., 110–111.

⁶⁸ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 521.; Schönvitzky: *A pozsonyi klarissza-apácák*, 27–28.

⁶⁹ Szyllaba Emil: *A pozsonyi klarissza templom története*. Pozsony, 1944. 32., 58–66.

⁷⁰ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 524–525.

nyelvű apácák, összesen 12 fő, nem tértek vissza Magyarországra, hanem Eleonóra császárné, II. Ferdinánd hitvese jóvoltából átvettek egy üresen álló bécsi kolostort, az úgynevezett *Nikolaiklostert* (Szent Miklós-kolostort).⁷¹

A visszatérő apácák között így túlsúlyba kerültek a magyar anyanyelvű apácák, és a klarissza kolostor látványosan megindult a nemesi apácaközösséggé válás útján, ami viszont a reformszabályok megtartásának nem kedvezett.⁷² A kolostor tagjainak jelentős része a 17. század közepén már nemesi származású volt: 1655-ben 48 fő élt a kolostorban (a kolostor létszáma 50 főben volt maximálva), ebből 19 fő volt szolgáló nővér, 1 novícia, 4 gyerek és 28 nővér, akik közül nem kevesebb, mint 21 volt nemesi származású, köztük nem egy főnemesi család sarja a Csáky, Draskovich, Wesselényi, Nádasdy famíliákból.⁷³ A főnemesi lányok egy része mindenfajta fogadalom nélkül, csupán nevelésre került a zárdákba, Lippay György esztergomi érsek szerint a pozsonyi és nagyszombati klarissza kolostorban 1652-ben 17 ilyen mágnásánnyal nevelődött.⁷⁴ Az exkluzivitást elősegítette, hogy a belépéshez hozományt kellett a jelöltnek a kolostorba magával hoznia, amely 2000–3000 forint körül mozgott, továbbá évente mintegy 300 forint jövedelmet kellett biztosítani a számára, amely általában egy erre lekötött birtok jövedelméből került ki.⁷⁵ A klarissza apácák nemcsak a világi társadalom, hanem a magyar főpapság támogatásával is számolhattak. Ezt mutatja, hogy 1633 és 1640 között új kolostor épült Pázmány Péter és Lóssy Imre esztergomi érsek jóvoltából, akik több mint 60 000 forintot áldoztak erre a célra.⁷⁶ A kolostor temploma fontos helyet töltött be a városban élő szlovákok lelkigondozásában, miként azt már korábban jeleztem.

A katolikus egyházi struktúra további alakulása a 17. század második felében

A 17. század első felének legfontosabb változását a jezsuita rend letelepedése jelentette, amelyről részletes képet rajzol Kádár Zsófia e folyóiratszámában olvasható tanulmányában. A jezsuita gimnázium tette lehetővé, hogy Pozsonyban Lóssy Imre esztergomi érsek 1642-ben küsszemináriumot alapítson.⁷⁷ A szemináriumot az érsek 12 fő számára alapította, de 1647-ben csak heten tanultak a jezsuita gimnázium *poetica* és *rhetorica* osztályában.⁷⁸ A jezsuitakénál kevésbé tartósnak bizonyult az angolkisasszonyok pozsonyi alapítása, amelynek a rend első feloszlata gyorsan véget vetett (1628–1631).⁷⁹

⁷¹ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 521.

⁷² Horn Ildikó: Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák. *Aetas* 7 (1992) 3. sz. 31–34.

⁷³ Uo. 32.

⁷⁴ Lippay György III. Ferdinándhoz. 1652. július 19. Pozsony. MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A 30 Litterae archiepiscoporum Nr. 269.

⁷⁵ Horn: Csáky Anna Franciska, 34–35.

⁷⁶ Schönvitzky: *A pozsonyi klarissza-apácák*, 38–40.

⁷⁷ Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete. I. A papnevelés története*. Bp., 1896. 213.

⁷⁸ *Az első esztergomi egyházmegyei sematizmus*, 143.

⁷⁹ Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron)*. Bp., 2016. (Doktori disszertáció) 61–64.

A kialakult katolikus intézményrendszer lényeges bővülése következett be az 1670-es években, amikor az állam kísérletet tett a protestáns egyházszervezet erőszakos felszámolására. Mivel a magyar katolikus egyház nem volt képes a kihívásnak eleget tenni, és a megüresedett parókiák gondozását átvenni, több szerzetesrend jelent meg a térségben, illetve Pozsonyban, amely az ország fővárosaként különösen kívánatos helyszínnek számított. 1672-ben telepedtek meg a városban Szelepcsényi György esztergomi érsek pártfogását élvezve a gyógyítással foglalkozó irgalmasok (1650-es szepesváraljai alapítás után ez a második magyarországi alapításuk).⁸⁰ Friss letelepülőnek számított az országban a kapucinus rend is, a ferences rend ezen ága ugyanis csupán 1674-ben alapította meg az első magyarországi rendházat Bazinban. A pozsonyi rendház 1676-ban került megalapításra az egyik külvárosban, gróf Strattmann Mária Terézia és gróf Balassa II. Bálint támogatásával.⁸¹ A pozsonyi magyar evangélikusok templomát az orsolyita apácák kapták meg, akiknek az első képviselői 1676-ban érkeztek a városba.⁸² Az ő megjelenésük töltötte be azt az űrt, amely a leánynevelés terén mind ez idáig fennállt, és amely kitöltésére évtizedekkel korábban Maria Ward leányai már egyszer kísérletet tettek. Felmerült a kármeliták letelepítésének a lehetősége, de végül mégsem ők, hanem a rabkiváltó trinitárius rend kapott engedélyt a városban való megtelepedésre. A főleg alamiznagyűjtésből élő rend a török fogságba esett rabok kiváltását tekintette feladatának. A pozsonyi alapítás Kollo-nich Lipót esztergomi érsek támogatásával jött létre (1697).⁸³

Összefoglalás

Pozsony városa esetében a vallási helyzet nem a megszokott magyarországi séma szerint alakult, bár egy túlnyomórészt evangélikus városban evangélikus városvezetés jött létre, azonban a katolikus intézményrendszer mégis szinte sértetlenül fennmaradt. Ennek oka leginkább abban rejlett, hogy Pozsony a Magyar Királyság fővárosává vált, amelynek életét ilyen módon nem csupán a helyi közösség és annak elitje határozta meg, hanem a beköltöző állami intézmények, a környéken birtokot szerző országos elit tagjai is befolyásolták. A város katolikus intézményrendszere egyrészt fontos támaszt jelentett a jezsuita rend pozsonyi működéséhez, másrészt létével befolyásolta a működésüket.

⁸⁰ Ortway Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. 602–603.

⁸¹ Karácsonyi: *Szent Ferencz rendjének története*, II. 441–442.

⁸² Ortway: *Pozsony város utcái és terei*, 397.

⁸³ Fallenbüchl Zoltán: *A trinitárius rend története Magyarországon*. Bp., 1943. 14–15.

A JEZSUITA ISKOLÁKBAN VÉGZETT DIÁKOK
ÉS KARRIERLEHETŐSÉGEIK A MAGYAR KIRÁLYSÁG
17. SZÁZADI FŐVÁROSÁBAN

FREDERIK FEDERMAYER

GRADUATES OF JESUIT SCHOOLS AND THEIR CAREER OPPORTUNITIES
IN THE HUNGARIAN CAPITAL DURING THE 17TH CENTURY

The paper examines the first graduates of Jesuit grammar schools and in particular of the University of Trnava, who began to settle in the Hungarian capital, Pressburg, after 1635. The author identifies eight types of career possibilities, which he describes in detail in separate subchapters, as ways of employment in the following areas: 1. royal offices; 2. the offices of the highest state dignitaries and judges; 3. the administration of the royal courts; 4. the chapter of Pressburg as a place of authentication (*locus credibilis*); 5. in the service of the Catholic Church in Pressburg; 6. in the service of the Pálffy Lord Lieutenants and in the administration of the county of Pressburg; 7. in the service of the city of Pressburg and in its administrative offices; 8. the liberal professions (lawyers or doctors, for instance). The paper explores each of these career options through several examples of Pressburg men of education – graduates of Jesuit schools.

Keywords: capital of Hungarian Kingdom, graduates of Jesuit schools career

A jezsuita iskolahálózat sikeres kiépítése – különösen a Zágrábban, Nagyszombatban, Pozsonyban és Győrben alapított gimnáziumok –, illetve a nagyszombati egyetem életre hívása (1635), a magyar jezsuiták ezekre az intézményekre épülő oktató- és hittérítő tevékenysége a magyarországi társadalom mélyreható átalakulását hozta magával a kora újkorban. Ez a változás hosszan tartó folyamat volt, amely elsősorban az ezekben az iskolákban végzett diákok társadalmi érvényesülésével függött össze. Amikor Pázmány Péter bíboros megalapította a nagyszombati egyetemet (amely kezdetben még csak teológiai és filozófiai fakultással rendelkezett), az intézmény elsődleges feladatát a magyar katolikus egyház támogatásában, személyi megújításában, valamint a királyságban ekkor meginduló rekatolizáció tudományos háttérének biztosításában látta.¹ Ebben a szándékában

Frederik Feder Mayer, Faculty of Arts of the Comenius University in Bratislava. This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-16-0383.

¹ Vendelín Jankovič: Založenie Trnavskej univerzity. *Slovenská archivistika* 23 (1988) 61.; István Bitskey: Peter Pázmány – Mäzen des katholischen Unterrichtswesens im Königreich Ungarn. In: *Die Tyrnauer Universität im Licht der Geschichte*. Hrsg. Alžbeta Hološová et al. Kraków–Trnava, 2012. 170–171.

a prioritást a nagyszámú tanult klerikus képzése jelentette, ám a bíboros tudatosította azt is, hogy az országnak sürgősen szüksége van hazai katolikus hivatalnokokra.² Meglátása szerint a legfőbb királyi és a kisebb regionális hivatalokat is művelt személyiségekkel kellene megtölteni. Olyanokkal, akik hűek lennének a bécsi uralkodói udvarhoz, támogatnák a rekatolizációs politikát, ugyanakkor az ellenállást tanúsító, nagyszámú protészta nemesség ellensúlyává is válnának. Az ilyen tisztviselők megfelelő számú képzését és utánpótlását csak egy hazai egyetem képes biztosítani.

Hangsúlyozandó, hogy a jezsuiták tandíjmentesen látogatható iskoláinak köszönhetően a magasabb műveltség és az iskolázottsággal összefüggésben álló hivatali érvényesülés a magyar társadalom lényegesen szélesebb körei számára vált elérhetővé, így nagyobb számban polgár- és jobbágy származásúak számára is.³ Jóllehet ezekben az iskolákban végzett nem nemesi rangú hallgatók csak alacsonyabb hivatalokhoz jutottak, ám a magasabb pozíciókhoz is elegendő képzettségük révén feletteseik gyakran ajánlották őket nemesítésre (nemesi státusz nélkül nem tölthettek be jelentősebb tisztségeket). Sok fiatal nem nemesi származású értelmiségit a nagyszombati egyetemen folytatott tanulmánya segítette hozzá a nemesség megszerzéséhez. Ezt a rangot általában családtagjaik is ki tudták terjeszteni.⁴

A pozsonyi és nagyszombati gimnázium anyakönyveiben található bejegyzések adatai alapján tudjuk, hogy hozzávetőlegesen milyen életkorban hagyták el a diákok iskoláikat és kezdték meg pályafutásukat. Ismert például, hogy 1643-ban Nagyszombatban a legfelső, *rhetorica* osztályban a diákok 15–29, a pozsonyi gimnáziumban pedig 1650 és 1652 között a rétorok 15–25 évesek voltak.⁵ A gimnazisták egy része egyetemen képezte tovább magát, de a diákok mintegy fele beérte a gimnáziumi műveltség megszerzésével, ugyanis ez is elegendő volt a legtöbb hivatali pozíció eléréséhez.⁶ A frissen végzett diákok első, hivatali állásukat így gyakran 20 év körüli életkorban szerezték meg.

² Vendelín Jankovič: Trnavská univerzita 1635–1777. In: *Dejiny Trnavskej univerzity 1635–1777, 1992 – 2010*. Ed. Jozef Šimončič – Alžbeta Hološová. Trnava, 2010. 27.

³ A hallgatókkal kapcsolatos alapvető statisztikai adatokról lásd László Szógi: *Zusammensetzung der Studenten an der Tyrnauer Universität (1635–1777)*. In: *Die Tyrnauer Universität, 236–244*.

⁴ Például Szécsényi Bacza János 1638-ban fejezte be tanulmányait, és 1647-ben lett nemesítve (a továbbiakban: „végzés éve/nemesítés”). Hasonló a helyzet más egykori hallgatókkal is, mint muraközi Beliczay György (1639/1642), szakolcai Csithe János (1643/1650), Turóc megyei Kossik János (1639/1641), holicai Janicskovich Ádám (1644/1646), Zala megyei Tenturich István (1650/1659), Pozsony megyei Izakovich György (1638/1652), Bebery Gergely (1637/1638), szepesi Krivácsy Mátyás (1649/1669) és bizonyára mások is idesorolhatóak. *Matricula universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11) 5., 10., 15., 19., 32., 33., 38., 43., 54., 56., 58., 60., 65. Frederik Federmayer: *Uplatnenie prvých študentov Trnavskej univerzity v uhorskej spoločnosti (1635/36–1651/52)*. Bratislava, 2002. (Doktori disszertáció) 84–96.

⁵ Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Batthyány gyűjtemény. Cat. IX. Literaria, Tit I. – f. Matrica gymnasii Posoniensis (= FK Esztergom, MGP); Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Batthyány gyűjtemény, Matricula tum Academiae Tyrnaviensis ab anno 1616 ad 1693, Batthyány gyűjtemény, sign. – Cat. IX. Literaria, Tit. I. – d. (= FK Esztergom, MAT).

⁶ Az 1635–1636-os tanévben, a nagyszombati gimnáziumban 71 rétor tanult, akik közül 23 iratkozott be az egyetemre a következő évben, később pedig további 12. Az 1638–1639-es tanévben az arány 50-20-9 volt. Federmayer: *Uplatnenie*, 23.

Az első jezsuita iskolákban végzett hallgatók a 17. század második és harmadik harmadában általában csak hazájukban tudtak állást szerezni. Az országot akkor rendkívül bonyolult helyzet jellemezte: politikai és vallási megosztottság uralkodott, rendi háborúk sújtották, s a Magyar Királyság területeinek nagy része még mindig az Oszmán Birodalom megszállása alatt állt. Ezek a tényezők a diákok pályafutását jelentősen meghatározták, így nem tudtak érvényesülni a társadalmi élet minden területén. A karrier szempontjából az egyik legfontosabb lehetőség továbbra is az ország fővárosában való alkalmazás maradt, ami általában a korabeli pozsonyi értelmiség számára állami hivatalvállalást jelentett. A magyar „metropolisz” ebben az időben megmenekült a jelentősebb háborús konfliktusoktól, ezért itt a központi királyi igazgatás zavartalanul működhetett. Ennek ellenére a 16. és 17. századi Pozsony nem említhető egy lapon a többi királyi nagyvárossal, Béccsel, Prágával vagy Krakkóval. A várost ugyan az országgyűlés 1536-ban ideiglenes fővárossá nyilvánította, itt koronázták az uralkodókat, ülésezett az országgyűlés, székeltek a központi hivatalok és ültek össze a királyi bíróságok, azonban a legfontosabb tényező hiányzott: az uralkodónak és udvarának tartós jelenléte.⁷ Pozsonyban nem jött létre hagyományos értelemben vett udvari környezet, amely a kora újkorban általában az uralkodói udvartartásban és a kormányzati szervezetben való karrierépítés színtere volt. A magyar főváros így a közeli császárváros árnyékában maradt, ezért az értelmiségieknek csupán korlátozott, a hazai környezetre kiterjedő karrierlehetőségeket kínált.

A következő fejezetekben megpróbálunk rámutatni a pozsonyi, tehát a magyar fővárosi karrierlehetőségekre a jezsuita gimnáziumok, de főként a nagyszombati egyetem megalapítását követő évtizedekben. Ezeket igyekszünk olyan diákok példájával alátámasztani, akik később pozsonyi hivatalnokok és tisztségviselők lettek. Terjedelmi okok miatt nem áll módunkban közelebről bemutatni tevékenységüket és jogkörüket az egyes hivatalokban és posztokon, sem aprólékosan ismertetni családjukat és birtokviszonyaikat a fővárosban, azonban ezzel kapcsolatban hivatkozni fogunk a korábbi genealógiai és biográfiai munkákra.⁸

⁷ Pozsony centrális szerepköréről lásd H. Németh István tanulmányát e folyóirat számomban!

⁸ Néhány a 17. századi pozsonyi karrierhivatalnokok életrajzát és családjaik genealógiáját feldolgozó munkák közül: Frederik Federmayer: Bornemiszovské hroby v Dóme sv. Martina. Genealogická štúdia k identifikácii pochovaných. *Zborník Múzea mesta Bratislavy* 19 (2007) 51–76.; Uő: Nováki Andreasich Mátyás. A győri káptalan jegyzőjének életútja. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források 13) 119–126.; Uő: Lippayovci zo Zomboru. Genealogický pohľad na vznik novej prohabsburskej aristokracie. In: *Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948*. Ed. Frederik Federmayer. Martin, 2012. 29–77.; Uő: Arkierový dom na Panskej 26. Rezidencia kráľovských úradníkov (archontologická identifikácia majiteľov domu v pomoháčskom období). *Zborník Múzea mesta Bratislavy* 25 (2013) 55–74.; Uő: Lukáš Ecker ml. (†1643) uhorský kráľovský úradník a jeho pečate. *Historica. Zborník FiF UK* 48 (2014) 38–66.; Balázs Csiba – Frederik Federmayer – Robert Nagy: Komorský radca Lukáš Vattay, richtár Štefan Vattay, ich rodina v Prešporuku a stredovekí predkovia na Žitnom ostrove. *WOCH* 3 (2015) 16–49.

Érvényesülés a királyi hivatalokban

A tanulmány ugyan a pozsonyi karrierlehetőségekkel foglalkozik, de szót kell ejtenünk a császári Bécsről is. Az itt székelő Magyar Udvari Kancellária a kora újkorban a királyság legjelentősebb hivatala volt, amely közvetlen kapcsolatot biztosított az uralkodóval és annak bécsi udvarával. A kancellária a 17. században vált fokozatosan a legtöbb magyar hivatal felettes szervévé.⁹ A 17. század közepén a kancellária élén, a királyi udvari kancellári poszton két jelentős magyar katolikus főpap, Lippay György (†1666, kancellár 1635–1642) és Szelepcsényi György (†1685, kancellár 1644–1666), későbbi esztergomi érsekek, egyúttal a királyság főkancellárjai álltak.¹⁰ Mindketten aktívan támogatták a magyar – elsősorban a nagyszombati egyetemen tanult és a pályafutásuk kezdetén álló – jezsuitákat és azok oktatótevékenységét. Politikai súlyuknak köszönhetően befolyást tudtak gyakorolni szinte az ország összes királyi hivatalának az összetételére. Ez természetesen a kancelláriára is vonatkozott. Nem meglepő, hogy Szelepcsényi érsek idején hagyománynyá vált a hazai egyetemen végzettenek udvari kancellárként a királyi kancellária élére állítani. A kancellári tisztségben 1666 után Szegedy Lénárt Ferenc (hivatalban 1666–1669), Pálffy Tamás (1669–1679), Gubasóczy János (1679–1686) és Korompay Péter (1686–1690) követték, akik valamennyien a nagyszombati egyetemen is tanultak.¹¹

A nagyszombati jezsuita tanárok egykori diákjait ebben az időben a királyi kancellária hivatalnokai között is megtaláljuk. Megemlíthetjük például a Nyitra megyéből származó tardi Lászlóffy Pál nemest (†1647), aki 1629-ben fejezte be tanulmányait a nagyszombati gimnáziumban, majd a bécsi egyetemen tanult tovább, és csaknem egy évtizeddel később már a királyi kancellária irattárnoka, levéltárnoka és pecsétőre volt.¹² Lászlóffy halála után a poszton a lipthói Fejérpataky Rafael (†1658 után) követte, aki ugyancsak Nagyszombatban tanult az akkor megalapított egyetemen.¹³ Tanulmányai befejezése után röviddel ugyanott állt munkába, ahol városi jogi tanácsadóként (1642) működött. Itt épített ki kapcsolatokat az érseki udvarral, amelyek azután lehetővé tették számára,

⁹ Legújabbban a Magyar Udvari Kancelláriáról és kora újkori hivatalairól lásd István Fazekas: *Die Ungarische Hofkanzlei und der habsburgische Hof (1527–1690)*. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16. – 17. Jahrhundert*. Hrsg. Anna Fundárková – István Fazekas. Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 8) 103–124.; István Fazekas: *Humanisten und Juristen. Das Personal der Ungarischen Hofkanzlei in der frühen Neuzeit (1526–1690)*. In: *Institutions of Legal History with special regard to the legal culture and history*. Ed. Gábor Béli – Diana Duchoňová – Anna Fundárková. Pécs, 2011. 321–331.

¹⁰ Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Bp., 2002. 178., 307–308.; Uő: *Magyarország főméltóságai*. Bp., 1988. 98–99.

¹¹ Szegedy 1647–1650, Pálffy 1639–1641 között, Gubasóczy 1641-ben, Korompay pedig 1644-ben tanult a nagyszombati egyetemen. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 20., 25., 27., 46., 51., 64., 68.

¹² 1629-ben a rétorok osztályába iratkozott be (*Paulus Laszloffy Ungarus de Tard*). FK Esztergom, MAT; *Die Matricula der Universität Wien IV. (1579 – 1659)*. Hrsg. Franz Gall. Wien, 1961. 142.; Koltai András: A Lászlóffy-kódex újkori tulajdonosairól. *Magyar Könyvszemle* 124 (2008) 93–110.; Slovenský národný archív, Hodonovné miesto Bratislavská kapitula [Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára (= SNA, HMBK)], *Protocollum* (= prot.) 38., pag. 332., 416.

¹³ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 16. 1638-ban az egyetem logika évfolyamán tanult (*Raphael Feierpataky Nobilis Slavus Liptoviensis*).

hogy Bécsben vállaljon hivatali állást. 1647 után irattárnok, levéltárnok és pecsétőr lett, e minőségében 1653-ban a kancellária *vicesecretarius*ának nevezték ki.¹⁴

A későbbi tekintélyes kancelláriai hivatalnokok közül mindenképpen említést kell tennünk a hosszú ideig titkárként tevékenykedő Maholányi Jánosról (†1699), aki a 17. század utolsó negyedében jelentős szerepet játszott a magyar politikában és akit I. Lipót 1690-ben bárói rangra emelt. Útját a kancelláriába pártfogója, Szelepcsényi érsek egyengette, akinek birtokait Maholányi még fiatalkorában igazgatta, emellett rokoni viszony is fűzte az érsekhez.¹⁵ Maholányi szintén jezsuita tanítvány volt, 1650 és 1652 között tanult a pozsonyi gimnáziumban.¹⁶

A jezsuita iskolákban végzett hallgatók számára a legmagasabb királyi hivatali karrierlehetőségeket Bécs mellett leginkább a magyar főváros, Pozsony kínálta. A 17. század során a legjelentősebb királyi hivatal a pozsonyi székhelyű Magyar Kamara volt, amely a királyi birtokokat kezelte és a királyság gazdaságával, pénz- és adóügyeivel foglalkozott, de emellett más téren is fontos jogköröket szerzett.¹⁷ A kamara nemesi és nemesített polgári családokból származó, szakképzettséggel rendelkező hivatalnokokat alkalmazott. A 17. században személyzetébe már csak katolikusok kerülhettek be, ami főként a jezsuita iskolákban végzettek számára nyitotta meg az érvényesülés kapuit.

A királyi hivatalnokok – különösen a Magyar Kamara hivatalnokai – alkották a 17. század során a pozsonyi katolikus közösség egyik pillérét. Amikor 1626-ban megnyitották a fővárosban a jezsuita kollégiumot, megalapították a Mária-társulatot is.¹⁸ 1629-ben a 49 alapító tag közül 27 – tehát több, mint a tagok fele – tisztségviselő, hivatalnok vagy alkalmazott volt a helyi királyi hivatalokban, elsősorban a Magyar Kamaránál. Pozsonyi polgár alig akad közöttük. A társulat első rektora jelképesen Pázmány Péter bíboros (1630) lett, akit már a következő évben a kamara tanácsosa, Szombathelyi György váltott fel.¹⁹ Hangsúlyozandó, hogy mindez egy évtizeddel azelőtt történt, hogy a nagyszombati egyetem első végzősei elkezdtek beáramlani a fővárosba, és megkezdték hivatalnoki pályafutásukat. Ezek a fiatalok jelentősen megváltoztatták a helyi társadalmi elit felekezeti struktúráját, és aktívan hozzájárultak a város fokozatos rekatolizációjához.

¹⁴ SNA, HMBK, prot. 31., pag. 402., prot. 41., pag. 32., prot. 42., pag. 337.; Archivum primatiale Esztergom, Esztergom káptalan hiteleshelyi levéltára (= APE, EKHL), prot. 18., pag. 213., 328., 793.; Fallenbüchl: *Állami*, 97.

¹⁵ Szluha Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai*. I–II. Bp., 2005. II. 52–53.; Fallenbüchl: *Állami*, 185.; Fazekas: *Die Ungarische Hofkanzlei*, 114., 117.; Jiří Brňovják: *Uherská vyšší šlechta v Moravských kvaternech majestátu a slibů věrnosti od poloviny 17. do poloviny 19. století*. In: *Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948*. Ed. Frederik Federmayer. Martin, 2012. 217–218.

¹⁶ Az 1652. évben a gimnázium *rhetorica* osztályába járt (*Joannes Maholany Nobilis Vngarus Kistapolczanensis Catholicus annorum 16*). Még ugyanabban az évben a tanulmányait a bécsi egyetemen folytatta. FK Esztergom, MGP; *Die Matrikel*, 228.

¹⁷ Nagy István – F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Bp., 1995. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 1. Levéltári Leltárak 9) 5–23.

¹⁸ A pozsonyi jezsuita kollégium alapításáról és működéséről lásd Kádár Zsófia tanulmányát e folyóirat-számban!

¹⁹ A társulat albumának eredetijét ma a Pozsonyi Comenius Egyetem Cirill–Metód Római Katolikus Teológia Kar Egyháztörténeti Szemináriumának Könyvtárában őrzik. Sign. F XVIII, R 36, pag. 195.

Térjünk vissza a Magyar Kamara által nyújtott karrierlehetőségekhez! A hivatal a 17. században körülbelül 30-40 személyt alkalmazott, akik a kamarai tanácson kívül a kamarai kancellária különböző posztjain is érvényesülhettek, illetve a számvető hivatalban vagy más pozíciókban – futárként, ajtónállóként, gondnokként vagy fűtőként – is állást szerezhettek maguknak.²⁰ A kamarai munka rendszeresen fizetett állást jelentett, és a hivatalnokokat megfelelő társadalmi tisztelet illette meg. A 1635. évi számadások alapján például a kamarai tanácsosok éves fizetése 250–270, a főszámvetőé 232, az irattárnoké 170, a fogalmazóé 60–72 és a kamarai kancellária írnokáé 36–60 forint között mozgott.²¹ Természetesen ez csak az alapfizetés volt. A hivatalnokok tisztségükből kifolyólag mellékkeresettel is rendelkeztek, ráadásul a kamara gyakran jutalommal is ösztönözte alkalmazottait. A pozsonyi megélhetés költségei bizonyára nem érték el a császári Bécs árszínvonalát, ami lehetővé tette a szegényebb nemesi és polgári családból származóknak, hogy állásért folyamodjanak a kamarához. A legfőbb királyi hivatalokban betöltött állás rendszeres munkával járt, ezért célszerűnek bizonyult a városba való beköltözés. A legtöbb fiatal kamarai hivatalnok eleinte nem engedhette meg magának, hogy házat vásároljon Pozsonyban. Megoldásként szóba jöhetett az albérlet vagy a beházasodás egy, a városban házzal rendelkező családba. Ennek köszönhetően a 16., de főleg a 17. és 18. század során a pozsonyi polgárság és a nemesi hivatalnokok között rokoni kapcsolatok alakultak ki.²² A bécsi udvar vagy a legfőbb magyar tisztségviselők különböző adományokkal igyekeztek az ígéretes, tanult katolikusok számára vonzóbbá tenni a városba való integrációt. Például 1650-ben a nádor adományából jutott birtokhoz Pozsonyban két fiatal hivatalnok, Horváth-Kissevich György és Angarano Tamás.²³ Mindkettőjük pályafutására később még vissza fogunk térni.

A tanult magyarok körében nagy érdeklődés mutatkozott a Magyar Kamarában és az alárendelt fővárosi hivatalaiban kínálgató állások iránt. Egy megüresedett pozícióra általában többen jelentkeztek, ezért sokat nyomott a latban az, hogy mely pályázó rendelkezett befolyásosabb pártfogóval. Egy-egy fontosabb állásért a hivatal vezetésében számos esetben versenyre keltek a királyság rendi vezetői (nádor, esztergomi érsek), valamint a legbefolyásosabb mágnás családok tagjai, amelyek közé a 17. század közepén az Esterházyak, Pálffyak, Lippayak, Zichyk és Erdődyek sorolhatók. Többen közülük a kamaraelnöki tisztséget is betöltötték.²⁴ A Magyar Kamarában állást – főként alacsonyabb pozíciókat – a kamarai igazgató és a tanácsosok is tudtak közvetíteni. A kamarai tanácsosok közé a 17. század folyamán több egykori megyei tisztségviselői (alispán, megyei jegyző) bekerült,

²⁰ Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. *Levéltári Közlemények* 39 (1968) 233–268.

²¹ SNA, Rod Pálfi – ústredný pálfiovský archív [Pálffy család központi levéltára (= ÚA-Pálffy)], A-VII., Lad. 4, fasc. 1.

²² Részletesen a fővárosi családi kapcsolatokról lásd Frederik Federmayer: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatel'stva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava, 2003.

²³ Az uralkodóhoz hűtlen Taicher Ottó elkobzott vagyonát kapták meg. Később, 1675-ben I. Lipót az említett Horváth-Kissevichnek sokéves szolgálataiért újabb birtokokat adományozott a Pozsonytól nem messze fekvő Dévényújfaluban [Devínska Nová Ves]. SNA, HMBK, Capsa 2, fasc. 11, Capsa 6, fasc. 15.

²⁴ Fallenbüchl: *Magyarország főméltóságai*, 110.

akik így hivatali állásba segíthették saját rokonaikat is.²⁵ A kamarai pénztáros, akinek hivatalát gyakran városi környezetből és nemesített kereskedőcsaládból származó személy töltötte be, szintén tudott a tanult polgárok számára kamarai állást közvetíteni, amit leginkább a pozsonyiak és a nagyszombatiak voltak képesek kihasználni.²⁶

A Magyar Kamara növekvő jelentőségének és bővülő jogkörének köszönhetően a hivatal bürokratikus tevékenysége is fejlődést mutatott, ezért a 17. században egyre nagyobb mértékben alkalmazott segédszemélyzetet: írnokokat, jegyzőket, irodai (segéd) írnokokat és segédszámvevőket (*coadiutorokat*). Éppen ezekbe a funkciókba került a legtöbb fiatal, gyakran azonnal a gimnázium vagy az egyetem befejezését követően. Sokan közülük az egész pályafutásuk alatt hűek maradtak a kamarához. Idesorolható Ordódy Imre (†1675) vagy Senkviczy Mátyás (†1665), akik egyszerű írnokként kezdtek dolgozni, majd fokozatosan kerültek be a hivatal vezetésébe, és jutottak el egészen a kamarai tanácsosi pozícióig.²⁷ Ők már tipikus karrierhivatalnokok voltak. Az első, a nagyszombati egyetemen végzettséget szerző hallgatók közül, aki ilyen pályát futott be, az Abauj megyéből származó Horvát-Kissevich György (†1693).²⁸ Ő nem sokkal tanulmányai elvégzése után érkezett Pozsonyba, ahol pályafutásának alakulását nagyban segítette az, hogy benősült a kamarai tanácsos, Rakoviczky György (†1657) családjába. Szintén sokat kamatoztatott abból, hogy sógora kamarai igazgatóként a Magyar Kamara élére került. Horváth-Kissevich először a kamara első titkára lett, majd sikeres sógorának halála után követte annak nyomdokait: 1669-ben kamarai tanácsossá, 1687-ben pedig a kamara igazgatójává nevezték ki.²⁹

A Magyar Kamara hivatalnokai jelentős jogkörrel és kötelezettségekkel rendelkeztek a kamarán kívül is. Ezek a rekatolizációval és a bécsi udvar abszolutisztikus céljainak megvalósításával álltak összefüggésben. Megemlíthetjük a kamarai tanácsosok felügyelőként való kiküldését a királyi városokba, amelyekben a tanácsválasztást és a városi hivatalno-

²⁵ Például a későbbi kamarai tanácsosok, Szombathelyi György (†1636) és Márton (†1644) mosoni, Szapáry András (†1645) győri, Mórocz Farkas (†1648) pozsonyi, Ordódy Gáspár (†1642), valamint Ghillány György (†1696) trencsényi alispánok voltak. Közülük is néhányan jezsuita iskolában tanultak, például Ghillány Nagyszombatban, 1643-ban a *syntaxisták* között találjuk (*Georgius Gyllan Hungarus de Laz Nobilis*); FK Esztergom, MAT; Fallenbüchl: *Állami*, 110., 204., 304., 314–315.

²⁶ Sok kamarai pénztáros – Aichinger Mihály, Leopold Peck, Partinger Gáspár, Partinger Mihály – pozsonyi kereskedőcsaládból származott. Néhányuk pályafutását lásd Frederik Federmayer: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony, 2005. 156–200.; Uő: Gašpar Partinger (†1630). Osudy a kariéra královského úradníka na prelome 16. a 17. storočia. In: *Ján Jessenius. Slováci na panovníckých dvoroch*. Ed. Agáta Klimeková – Eva Augustínová. Martin, 2012. 220–236.

²⁷ Mindketten a nagyszombati gimnáziumban tanultak: Ordódy 1616-ban mint *Emericus Ordodi Nobilis Vngarus ex Comitatu (!) Tirnauiensis annorum 16*, Senkviczy 1628-ban a *rhetorica* évfolyam tanulója közé volt bejegyezve mint *Matthias Senkuiczi Senkuicziensis Croata*. FK Esztergom, MAT; Fallenbüchl: *Állami*, 219., 287.

²⁸ 1642–1644 között az egyetemen tanult. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 33–38.

²⁹ Az olmützi egyetemen végzett Rakoviczky György kamarai adminisztrátor (1653–1655) és igazgató (1653–1657) pályafutásáról részletesen lásd Frederik Federmayer: Juraj Rakovický (†1657) – riaditeľ Uhorskej komory (archontologicko-biografický profil). *Historické štúdie* 47 (2013) 89–98. Vejének, Horváth-Kissevich Györgynek a karrierjéről lásd Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő* 54 (2005) 319–348.

kok kinevezését ellenőrizték. Az említett kamarai hivatalnokok közül ezúttal csupán Horváth-Kissevich György igazgató e téren folytatott működésére teszünk utalást. 1690-ben a nagyszombati magisztrátusválasztás felügyeletével bízták meg, amely során a felekezeti szempont mellett a három nagyszombati náció (német, magyar és szlovák) közötti megfelelő tisztségmegosztásra is tekintettel kellett lennie.³⁰

A jezsuita iskolákban végzetek és a Magyar Kamarában álláshoz jutók nagy része nem futott be hasonlóan sikeres pályát, ezért meg kellett elégedniük a hierarchia középső rétegébe tartozó hivatalokkal. Idesorolható Krsko András (†1678 után), a Trencsén megyei Nemsóból származó szegény (kis)nemesi család tagja. 1642–1644 között tanult a nagyszombati egyetemen, majd felvételt nyert a Magyar Kamarához.³¹ Egész életében itt dolgozott, de csak a kamarai lajstromozó tisztségéig jutott, amit 1658 és 1678 között viselt.³² Hasonlóan közepes pályáivet futott be Krsko egyetemi társa, Hanula János (†1660) lipcsei nemes is.³³ Tanulmányai után Hanula is a Magyar Kamarában szerzett állást, de korán elhunyt. Halálakor fogalmazóként tevékenykedett.³⁴

Nem minden fiatal hivatalnok dolgozhatott egész élete során a kamarában. Azokat, akik nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, menesztették. Másoknak személyzeti okok vagy a pozsonyi központ korlátolt számú álláslehetősége miatt a kamara vidéki hivatalaiban kínálkozott pozíció. Ezek nem voltak mindig jelentéktelen állások, sőt! A harmincadigazgatás vagy a királyi posta is kecsegtethetett jól fizető tisztségekkel, amelyek közül néhány akár társadalmi presztízzsel is bírt. Megemlíthetjük diószegi Hagom Mihály esetét, akiről tudjuk, hogy 1641 és 1643 között a nagyszombati egyetemen tanult, majd 1646-ig a Magyar Kamara írnokaként tevékenykedett.³⁵ Hagomnak 1650-ben vidéken kínáltak állást, így lett királyi harmincados az oszmán határ mentén, Nógrádban és Újvárbán (kimutathatóan 1650–1662 között viselte a tisztséget). A királyi hivatalban betöltött funkciója biztosította számára a társadalmi elismertséget a helyi nemesség körében. Hagomot később Esztergom vármegye szolgabírájává (1654–1657), majd másodalispánjává választották (1657). Pályafutása végén a magánszférába húzódott vissza, és halála előtt röviddel a Draskovich grófok csejteji birtokainak prefektusaként tevékenykedett.³⁶

A Magyar Kamarának alárendelt fontosabb regionális állami hivatalok között említhetjük a harmincadhelyeket is, amelyeket a jelentősebb kereskedelmi útvonalakon és

³⁰ H. Németh István: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. *Arrabona* 45 (2007) 2. sz. 62., 76–80.

³¹ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 33., 38., 43.

³² SNA, HMBK, prot. 41., pag. 475., prot. 46., pag. 568., 1250.; Archív mesta Bratislavy, Mesto Bratislava [Pozsony Város Levéltára, Pozsony Város (= AMB, MB)], Tanácsülési jegyzőkönyvek 2a. 11., pag. 283 p.; 2a. 13., pag. 382., 719.

³³ 1641–1643 között az egyetemen tanult, előtte pedig a nagyszombati gimnáziumban, ahol 1638-ban a *syn-taxista* évfolyamra járt (*Joannes Hannula Slavus Liptoviensis*). FK Esztergom, MAT; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 27., 32., 37.

³⁴ Fallenbüchl: *Állami*, 121.

³⁵ 1641 előtt a nagyszombati gimnáziumban tanult, ahova 1639-ben iratkozott be a *poetica* osztályba mint *Michael Hagom Hungarus Dioszegiensis*. FK Esztergom, MAT; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 27., 32., 37.

³⁶ Kántor Klára: *Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I–II. 1638–1702. Esztergom, 1999. I. 148., 203., 241., 245.; SNA, HMBK, prot. 39., pag. 110., prot. 43., pag. 63., prot. 46., pag. 1100.

központokban már a középkorban felállítottak.³⁷ A vámszedésből befolyt pénz a 17. században jelentős részét képezte a királyi jövedelmek. A pozsonyi állomás és a hozzá tartozó vámszedő helyek a legfontosabbak és legjövödelmezőbbek közé tartoztak. A vizsgált időszakban ezeken a helyeken már több hivatalnok tevékenykedett. A kamara nevezte ki a harmincadshedő hely élére a főharmincadost (*supremus tricesimator*), a helyettesét (*vicegerens tricesimae*) és a harmincadellenőrt (*contrascriba*). Általában tapasztalt hivatalnokokról volt szó, akik már korábban dolgoztak a Magyar Kamarában, esetleg valamelyik kisebb harmincadhelyen. Rajtuk kívül a főharmincados két felügyelőt (*inspector tricesimae*) és egy őrt alkalmazott. Egy 1655. évi adat alapján a pozsonyi főharmincados éves fizetése 300, a harmincadellenőré 200 forintot tett ki.³⁸

Az adószedéssel kapcsolatos munka számadási és pénzügyi ismereteket követelt meg, azaz megfelelő, magasabb fokú iskolai végzettséget igényelt. A harmincadhelyek nyújtotta állások kívánatos tisztségek voltak a gimnáziumok és az egyetemek végzős növendékei számára. Megfigyelhető ez a pozsonyi állomás esetében is, amelynél már a 17. század közepétől jezsuita oktatásban részesült személyek – id. Frank János főharmincados (1654–1660), Angarano Tamás (1660–1667) és Vattay István (1667–1688)³⁹ – kaptak állást. Harmincadhivatali állásáért a nagyszombati egyetemet elvégző, zágrábi származású nemes Vecserich Ferenc is érdeklődést mutatott, aki a tanulmányai után a Magyar Kamara számvevőhivatalának alacsonyabb tisztségében dolgozott. Vecserich a pályafutása csúcsát a pozsonyi harmincadhely ellenőreként érte el.⁴⁰ Érdekes, hogy a pozsonyi harmincadellenőr tisztségének betöltésekor kendőzetlen nepotista tendenciák mutatkoztak meg. Nem számított ritkaságnak, hogy a Magyar Kamara magasabb hivatalnokainak fiai kapták meg az említett tisztséget, például 1654–1655 és 1658–1664 között Rakoviczky Ferenc és Márton, Rakoviczky György kamaragazgató fiai, vagy 1667-től 1675-ig ifj. Frank János, id. Frank János kamarai főszámvevő fia.⁴¹ Megjegyzendő, hogy ezekben az esetekben a rokoni kapcsolatok mellett szakmailag kompetens és jezsuita iskolát végzett személyekről volt szó.⁴²

Szintén Pozsonyban székelt a Magyar Kamarával szorosan együttműködő királyi hivatalnok, a királyi jogügyigazgató (*causarum regalium director et coronae fiscalis*). 1652-től

³⁷ Fallenbüchl: *Állami*, 18–19.

³⁸ Kazimír Štefan: K vývoju colnej agendy na Slovensku v 16. a 17. storočí. *Slovenská archivistika* 11 (1976) 1. sz. 74–75.

³⁹ Például Angarano Tamás 1630–1633 között a győri jezsuita gimnáziumban tanult, Vattay István pedig 1630-tól 1632-ig a nagyszombati gimnáziumban. Fallenbüchl: *Állami*, 39., 101., 346.; Acsay Ferenc: *A győri kath. főgymnásium története 1626–1900*. Győr, 1901. 94.; Csiba–Federmayer–Nagy: *Komorský radca*, 43.

⁴⁰ Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: *A nagyszombati egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. Bp., 2002. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25) 134.; Fallenbüchl: *Állami*, 347.; SNA, HMBK, prot. 45., pag. 316., prot. 47., pag. 253.; AMB, MB, Tanácsülési jegyzőkönyvek, 2a. 13., pag. 719.; 2a. 14., pag. 1.

⁴¹ Fallenbüchl: *Állami*, 101–102., 261.

⁴² Rakoviczky Ferenc a nagyszombati gimnáziumban tanult, a matrikulában a *grammatista* osztály tanulói között olvasható a neve (*Franciscus Rakouiczky Ungarus Nobilis Tyrnaviensis*). Öccse, Rakoviczky Márton 1644–1652 között a nagyszombati és a pozsonyi gimnáziumban tanult, 1651-ben találjuk a *syntaxista* osztály tanulói között (*Martinus Rakouiczki Nobilis Vngarus Posoniensis Catholicus Annorum 17*). FK Esztergom, MAT, MGP.

1682-ig ezt a posztot Székely Majláth Miklós⁴³ töltötte be, aki azonos azzal a hallgatóval, aki 1636–1637 között a nagyszombati egyetemen tanult és az elsők között szerzett bölcsészdoktorátust (1638).⁴⁴

A fontosabb fővárosi királyi hivatalok közé sorolható a királyi posta is. Pozsonyban tartózkodott a királyi magyar főpostamester, amely pozíció befolyása a 17. század első felétől kezdve fokozatosan csökkent és amely hivatalt gyakorlatilag a Magyar Kamara alá rendelték, azonban a főpostamester a postaigazgatásban továbbra is önálló jogkörrel rendelkezett. A főpostamester alá nyolc fiókállomás tartozott az ország nyugati részén.⁴⁵ A posta ideiglenes vezetésével a Magyar Kamara 1664-ben, amikor az akkori postamester, Lausser Gáspár hirtelen meghalt, a hazai jezsuita iskolákban végzett Pakay Benedeket (†1675) bízta meg. Tisztségét később az uralkodó is megerősítette.⁴⁶ Benedek csallóközi katolikus nemes családból származott, és 1641-ben tanult a nagyszombati egyetemen.⁴⁷ Már felmenői is aktívan tevékenykedtek a fővárosban, különösen nagybátyja, Pakay Benedek királyi személynök.

I. Lipót uralkodása alatt, 1674-től újra megkezdte tevékenységét a pozsonyi királyi pénzverde, amelynek élén az uralkodó által kinevezett pénzverőmester (*Münzmeister*) állt. A tényleges munkát a hivatali helyettese irányította. A pénzverde jelentősége jócskán megnövekedett az Oszmán Birodalommal való háború kitörését követően, ezért 1684 és 1685-ben a hivatal élére a kamarai tanácsos Lippay György bárót (az akkor már nem élő, azonos nevű esztergomi érsek unokaöccsét) nevezték ki, aki szintén jezsuita iskolákban nevelkedett.⁴⁸

Fontos királyi hivatalok a pozsonyi vár alatt, a Duna partján is székelték, mint a királyi hadszertár, valamint a királyi hajóhad- és hídhivatal. Egy 1635. évi adat alapján a hadszertár élén álló királyi fegyvertárnok fizetése 71 forint volt, a hajómesteré és a hídmesteré pedig 180 forint.⁴⁹ A 17. század közepétől ezeket a pozíciókat az eredetileg birodalmi származású Gössinger család tagjai töltötték be, akik Pálffy Pál főispán szolgálatába léptek és Pozsonyban telepedtek le.⁵⁰ Az oszmánokkal vívott háború alatti bonyolult időszak (1683–1699) során ezeket a császári hadak ellátása és szállítása szempontjából

⁴³ A tisztségre valószínűleg Lippay György érsek jelöltjeként került, ugyanis előtte az ő titkáráként dolgozott (1649). Fallenbüchl: *Magyarország föméltóságai*, 114.; Uő: *Állami*, 186.

⁴⁴ Jankovič: *Založenie*, 29.; Majláth Béla: A nagyszombati egyetemen kiadott doktori oklevél 1642-ből. *Turul* 37 (1899) 138–144.; Bognár–Kiss–Varga: *A nagyszombati*, 125.

⁴⁵ Alexander Varga: *Pošty a poštmajstri na Slovensku v 16. a 17. storočí. Pamiatky a múzeá* (1998) 4. sz. 9–13.

⁴⁶ Frederik Federmayer: *Lausser. Príbeh meštianskeho rodu*. Bratislava, 2016. 95–100., 111.

⁴⁷ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 27.

⁴⁸ Lippay György (†1685) 1649–1652 között a pozsonyi és a nagyszombati gimnáziumban tanult. Pozsonyban 1652-ben a *poetica* osztályban találjuk (*Georgius Lippai Liber Baro de Zombor*). FK Esztergom, MGP; Federmayer: Lippayovci, 63., 74.; Jozef Hlinka: *Bratislavská mincovňa*. Bratislava, 1982. 29., 31.

⁴⁹ SNA, ÚA-Pálffy, A-VII, Lad. 4, fasc. 1.

⁵⁰ A család 1659-ben kapott magyar nemességet. Genealógiáját és címerét lásd Frederik Federmayer: Johann Ludwig Gössinger k. u. k. Schiff- und Brücken-Oberhauptmann in Ungarn. *Adler* 24 (2007) 3. sz. 109–114.; Fallenbüchl: *Állami*, 114.; Mikó-Pálffy: A pozsonyi ferences templom, 167.

fontos funkciókat Gössinger János Lajos, majd fia, Gössinger Ferenc Antal (†1729) viselte. Kutatásaink során fény derült rá, hogy ők is hazai jezsuita oktatásban részesültek.⁵¹

Érvényesülés az országnagyok és nagybírák kancelláriáiban

A legmagasabb országos tisztségviselők és nagybírák közül csak kevesen tartózkodtak állandó jelleggel a fővárosban. A nádoroknak általában volt itt házuk, de csak akkor utaztak a városba, amikor hivataluk ideszólította őket. Más nagybírák és családjaik sem laktak Pozsonyban, inkább helyetteseik által képviseltették magukat. Csupán a királyi személynőkkel volt más a helyzet, sokuknak – például Lippay Jánosnak (†1616), Pakay Benedeknek (†1625), Oroszy Györgynek (†1665), Heölgyi Gáspárnak (†1667), Majthényi Jánosnak (†1679) vagy Maholányi Jánosnak (†1699) – a főváros volt az otthona. Ha összehasonlítanánk a magyarországi legfelsőbb bírók műveltségi szintjét, a személynőkök valószínűleg előkelő helyen végeznének. Tudjuk például, hogy báró Heölgyi Gáspár a nagyszombati jezsuitáknál tanult,⁵² pályafutása során sok olyan posztot töltött be, amelyek megkövetelték a magas képzettséget (kúriai jegyző, nádori ítélőmester, Lippay érsek birtokainak igazgatója és a királyi ítélőtábla ülnöke volt).⁵³ Báró Majthényi János személynök szintén a nagyszombati egyetemen tanult,⁵⁴ pályafutása kezdetén sok évig a nyitrai alispáni tisztséget viselte. Majthényi a fővárosba csupán a személynői funkció és a guberniumi tagság (1673–1679) megszerzése után költözött.⁵⁵

A legelőkelőbb országos méltóságok általában nem tartózkodtak a fővárosban, helyetteseik képviselték őket: az alnádor (*vicepalatinus*), az alországbíró (*viceiudex curiae regiae*) vagy a titkárai és az ítélőmesterek. Ők intézték helyettük a bírósági és a politikai adminisztrációt, az írásbeli tevékenységet, és jelentős szerepet töltöttek be az országos igazságszolgáltatásban is. Előfordult, hogy a királyi ítélőtábla ülnöki posztjára kaptak kinevezést, és az országgyűléseken is részt vettek.⁵⁶ Ezek a tisztségek szintén megfelelő képzettséget igényeltek. Az ítélőmestereknek és titkároknak bölcsészeti és jogi ismeretekkel kellett rendelkezniük, ezért e funkciókba egyetemet végzett személyek kerültek. A nagyszombati egyetem megalapítását követő időszakban a nádori tisztséget már kizá-

⁵¹ 1675–1677 között a nagyszombati egyetemen tanult, 1676-ban szerzett (*Franciscus Antonius Gössinger Nobilis Germanus Posoniensis*) bölcsész baccalaureusi fokozatot. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 205., 212., 219.; Bognár–Kiss–Varga: *A nagyszombati*, 179.

⁵² Tanulmányait a nagyszombati gimnáziumban végezte, nevét 1627-ben a *parvista* tanulócsoporthoz diákjai között olvashatjuk (*Casparus Hölgi Posoniensis Vngarus Nobilis*). FK Esztergom, MAT.

⁵³ Frederik Federmayer: Hölgyi Gáspár kamarai tanácsos családja és a Bedy család. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Adám. Győr, 2016. (Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Feldolgozások 25) 196–199.; Fallenbüchl: *Állami*, 139.

⁵⁴ 1640-ben tanult a nagyszombati egyetemen, előtte pedig ugyanott, a gimnáziumban, ahol 1639-ben a *rhetorica* osztályt végezte (*Joannes Maitheny Liber Baro Vngarus de Kesselökö Catholicus*). FK Esztergom, MAT.

⁵⁵ Fallenbüchl: *Állami*, 186.; Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivataltörténet 1) 111., 519.

⁵⁶ Lásd például Tatjana Pavlovna Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények* 76 (2005) 2. sz. 93–148.

rólág katolikus főnemesek töltötték be. A korszak jelentős nádorai, mint például Esterházy Miklós vagy Pálffy Pál, részrehajlók voltak a jezsuitákkal és az iskoláikból kikerülő növendékekkel szemben. Ez a szimpátia megkönnyítette az egykori jezsuita növendékek érvényesülését a nádori kancelláriában.

Az ekkori alnádorok közül Ordódy István (1647–1648) és Szenthe Bálint (1681–1699) – akire még visszatérünk – bizonyíthatóan Nagyszombatban tanultak.⁵⁷ Az országbíró helyettesei közül beketfalvi Mórocz István kétségkívül a fővárosban lakott és végezte hivatali teendőit, tisztségét pedig 1656 és 1686 között viselte.⁵⁸ Fiatalkorában ő is a nagyszombati jezsuitáknál végezte a tanulmányait (1625–1626, 1629–1630).⁵⁹ Az itteni egyetemen tanult hallgatók közül, akik később országbírói ítélmesterként dolgoztak, vásárhelyi Nagy Gergelyt kell megemlíteni. Tudjuk róla, hogy tanulmányait követően gróf Esterházy László soproni főispán udvarában tevékenykedett (*servitor et aulae familiaris*),⁶⁰ fiatal ura pedig szintén megfordult az egyetemen.⁶¹ Vásárhelyi Nagy Gergely 1646-ban Pálffy Pál szolgálatába lépett, aki titkárának, majd ítélmesterének választotta, miután megszerezte az országbírói tisztséget. Sőt, vásárhelyi Nagy Pálffy nádori kinevezése után is a titkára maradt.⁶²

Az ítélmesterek és titkárok funkciója olyan karriert is lehetővé tett, amely nem az országos tisztségviselők irodájához kapcsolódott. Megemlíthetjük például galgóci Gány Pétert, aki 1637–1639 között tanult a nagyszombati egyetemen.⁶³ Ezt követően gróf Csáky László országbíró mellett kapott titkári állást (1652), majd az említett mágnáson keresztül – aki jelentős katonai tisztségeket is betöltött és komáromi főispán is volt – ismerte meg a katonai környezetet. Végül Gány Tatán (1662) és Léván (1664–1669) jutott hadbírói (*judex bellicus*) tisztséghez.⁶⁴

Az országos tisztségviselők kancelláriájából rendkívül jelentős karrier-előrelépést és a bárói rang megszerzését sikerült elérnie a nagyszombati jezsuiták oktatásában részesült Tenturich Istvánnak (†1693/1694) és Szenthe Bálintnak (†1699). Tenturich ráadásul nemesi ranggal nem rendelkező családból származott, a nagyszombati egyetemen folytatott

⁵⁷ A nagyszombati gimnázium anyakönyve szerint 1616-ban volt az iskola tanulója (*Stephanus Ordodi Nobilis Trencziniensis annorum 13*); FK Esztergom, MAT.

⁵⁸ Frederik Federmayer: Wolfgang Mórocz z Beketfalvy (1575–1648). Spoločenský vzostup kariérneho úradníka v ranonovovekom Uhorsku. *Theatrum historiae* 9 (2011) 215–219.; Fallenbüchl: *Állami*, 204.

⁵⁹ A nagyszombati gimnázium *grammatista* évfolyamára 1625-ben iratkozott be (*Stephanus Morocz Beketfalvensis Ungarus Nobilis*). FK Esztergom, MAT.

⁶⁰ APE, EKHL, prot. 16., pag. 281.

⁶¹ Vásárhelyi a nagyszombati egyetemen 1636–1637-ben, Esterházy László pedig 1645-ben tanult. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 5., 10., 12., 48.

⁶² APE, EKHL, Capsa 18, fasc. 6; SNA, ÚA Pálffy, A-VII., Lad. 10, fasc. 2, Lad. 11, fasc. 3; SNA, HMBK, prot. 39., pag. 239., prot. 40., pag. 235., 277.

⁶³ Előtte, 1635-ben a nagyszombati gimnázium *poetica* évfolyamának a tanulója volt (*Petrus Gani Vngarus Ciuis Galgociensis Catholicus*); FK Esztergom, MAT; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 13., 14., 18.

⁶⁴ SNA, HMBK, Capsa 23, fasc. 7; SNA, Hodnoverné miesto Konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku [Garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi levéltára (= HMKHB)], prot. Q., pag. 38., 127., 150., prot. R., pag. 346.

tanulmányait követően I. Lipóttól nyert nemességet 1659-ben.⁶⁵ Később Wesselényi Ferenc nádor kancelláriájának titkáraként (kimutathatóan 1662–1667 között) tevékenykedett, majd annak halála után Nádasdy Ferenc országbíró ítélőmestere lett. Patrónusának kivégzése után azonban Tenturich pályafutása nem szakadt meg, sőt: Bécsbe ment, ahol a királyi kancellária különböző posztjain dolgozott. Kancelláriai tanácsosként nyújtott szolgálatai fejében elnyerte a királyi tanácsosi tisztséget és a bárói rangot (1693). Élete azonban nem csupán Béccsel fonódott össze, hanem a magyar fővárossal is, ahol háztulajdonnal rendelkezett. Végül 1694-ben Pozsonyban, a Szent Márton-plébániatemplomban temették el.⁶⁶ Tenturich István személyében talán az első olyan magyar hivatalnokot tisztelhetjük, aki közrendű származása ellenére egészen az arisztokráciáig jutott. Társadalmi sikerének alapja a jezsuita oktatásban keresendő.

Hasonlóan sikeres pályát futott be Szenthe Bálint, Nyitra nemesített városbírójának a fia is. Szenthe pályafutása szintén a nagyszombati jezsuitáknál kezdődött,⁶⁷ tanulmányait követően különböző jegyzői posztokon dolgozott, mígnem az említett Nádasdy Ferenc kancelláriájának titkára (1660–1670) lett. Az ő karrierjét sem törte derékba pártfogójának halála. Később szakismeretei miatt hívta magához Szelepcsényi György helytartó, majd Esterházy Pál nádor is. Mindketten helyettesüknek nevezték ki, más szóval helytartó-helyettesi (1672–1681) és alnádori (1681–1699) tisztségekkel bízták meg.⁶⁸ Szenthet 1688-ban – minden bizonnyal a nádor közbenjárásának köszönhetően – I. Lipót bárói rangra emelte.⁶⁹

Érvényesülés a fővárosi királyi bíróságok ügyvitelében

A legfőbb királyi bíróságok gyakori ülései a fővárosban természetesen megkövetelték a megfelelő szervezést és adminisztrációt. A királyi és nádori emberek (*homo regius* és *palatinalis*) segítséget nyújtottak a tanúk kihallgatásánál, ellenőrizték a bíróság és gyakran a király, a helytartó vagy a nádor döntéseinek a végrehajtását is. A fővárosban a 17. század során e tisztségekre tanult és köztisztviselőként álló személyek szolgálatait vették igénybe. Itt is sok, a jezsuitáknál tanult – és gyakran fiatal korú – személlyel találkozunk. Például Szentbenedeky Márk (†1669), egyike a nagyszombati gimnáziumot elsőként elvégzőknek,

⁶⁵ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 56., 60., 65.; Bognár–Kiss–Varga: *A nagyszombati*, 134.; Ovidius Faust: *Archív mesta Bratislavy I. Súpis erbových listín zemianskych*. Bratislava, [1939]. 23.

⁶⁶ 1664-ben Tenturich István feleségül vette Lausser Gáspár (†1664) pozsonyi postamesternek, a jelentős pozsonyi család utolsó tagjának az özvegyét. A családi kapcsolatról részletesen: Federmayer: *Lausser*, 115–119.

⁶⁷ A nagyszombati jezsuita gimnáziumban kisebb megszakításokkal 1643–1649 között tanult, 1643-ban a *parviva* osztályban találjuk (*Valentinus Sente Vngarus Nobilis*), 1649-ben pedig a rétorok között (*Valentin Sente Ungarus Nitriensis*). FK Esztergom, MAT.

⁶⁸ Sikerült azonosítani azt a pozsonyi házát, amelyben Szenthe Bálint 1672–1699 között a fővárosi hivatali teendőit végezte. Federmayer: *Arkierový dom*, 65–68. Pályafutásával kapcsolatban lásd Toma Katalin: *Egy császári látogatás utóélete*. *Fons* 9 (2002) 345.

⁶⁹ Nyulászi-Straub Éva: *Öt évszázad címerei. Wappen aus fünf Jahrhunderten*. Szekszárd, 1999. 458.

szintén így kezdte pályáját.⁷⁰ Szentbenedeky egy évvel később a Magyar Kamara gyakor-noka lett, ahol sikeres hivatali pályafutását elindíthatta.⁷¹ A nagyszombati egyetemen végzetek és később Pozsonyban királyi emberként működők közül megemlíthjük még (az utóbbi tisztséget 1643-ban és 1661-ben kimutathatóan viselő) Ferenczffy Pált, a Magyar Kamarában sok évet eltöltött titkárnak, Ferenczffy Bálintnak (†1641)⁷² az öccsét is. A pozsonyi nádori emberek közül csak azokat soroljuk fel, akikkel tanulmányunk más részeiben részletesebben foglalkozunk: Hanula Jánost (1648), Spáczay Ferencet (1659), Krsko Andrást (1664) és Pakay Benedeket (1659).⁷³

A királyi bíróságok adminisztrációját főleg a kúriai és királyi ítéltábla jegyzői (*notarius de curia regia, tabulae regiae judicariae notarius*) intézték, akik a személynök és az egyes királyi ítélmesterek felügyelete alatt dolgoztak. A 17. század közepén nagyon sok jezsuita oktatásban részesültet találunk köztük. Ismét csak azokat említhjük, akiknek a pályafutását dolgozatunkban ismertetjük: Méhes Györgyöt (1632), Szenthe Bálintot (1655) vagy Tenturich Istvánt (1657).⁷⁴ Szinte mindegyikük számára a kúriai jegyzői poszt csak a pályafutásuk kezdetét jelentette. Később sokan elhagyták Pozsonyt, mert a fővároson kívül sikerült fontos pozíció birtokába jutniuk. Csupán néhány példát emlíünk. A nagyszombati egyetem első hallgatói közé tartozott kopcsáni Hajóssy Menyhért, Nyitra megyei nemes.⁷⁵ Hajóssy tanulmányai befejezése után érkezett a fővárosba, ahol kúriai jegyzőként alkalmazták (1640–1642). Nem itt maradt sokáig, visszatért szülőfalujába, Kopcsánba. Ott egy ideig a Czobor család szolgálatában állt, végül Nyitra megye szolgabírója (1667) lett.⁷⁶ Az említett megyéből származott a nagyszombati egyetemen végzett, nyitrai születésű Hancsók János is.⁷⁷ Az egyetemi tanulmányait követően rövid ideig szintén kúriai jegyzőként dolgozott Pozsonyban, de jelentősebb karriert csak hazatérése után futott be: a nyitrai káptalan, valamint Nyitra és Esztergom megye jegyzője lett. Hancsók a nyitrai püspök alkalmazásában is állt, aki a nyitrai vár birtokainak intézésével bízta meg őt (1672). Pályafutása végén részt

⁷⁰ A nagyszombati gimnáziumban 1616–1617 között tanult. FK Esztergom, MAT.

⁷¹ Szentbenedeky később a Magyar Kamara tanácsosa és főszámvevője lett. Erzsébet nevű lányát a fent említett Szenthe Bálint vette feleségül, akivel 1688-ban bárói rangemelésben részesült. Federmayer: Arkie-rovóy dom, 62–64.

⁷² A Ferenczffy családról lásd Frederik Federmayer: Laurentius Ferenczffy, der Sekretär der Ungarischen Hofkanzlei und seine Familie. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16. – 17. Jahrhundert*. Hrsg. Anna Fundárková – István Fazekas. Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 8) 125–146.; Holl Béla: *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp., 1980.

⁷³ SNA, HMBK, Capsa 26, fasc. 6; Federmayer: *Uplatnenie*, 176., 198., 218.

⁷⁴ SNA, HMBK, Capsa 23, fasc. 16; APE, EKHL, capsa 6, fasc. 3.

⁷⁵ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 7. Az anyakönyvbe 1636-ban mint *Melchior Haioszy Hungarus Nobilis* lett bejegyezve.

⁷⁶ APE, Esztergomi káptalan levéltára, Lad. 96, fasc. 9; SNA, HMBK, prot. 36, pag. 11; SNA, Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov konventu v Lelesi [Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára (= Leles)], prot. 90, pag. 147.

⁷⁷ 1649-ban a nagyszombati gimnázium *retorica* osztályában tanult (*Joannes Hancsók Ungarus Nitriensis*) és 1650-ben a tanulmányait az ottani egyetemen folytatta. FK Esztergom, MAT; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 66.

vett Bars megye követeként az 1682. évi fontos soproni országgyűlésen.⁷⁸ 1662-ben az akkor 25 éves Maholányi János a királyi ítélőtábla jegyzőjeként kezdett dolgozni, Nagy-Leszenyey Ferenc nádori ítélőmesterhez beosztva.⁷⁹ Amint azt fentebb vázoltuk, később sikeres pályát tudhatott maga mögött, amit végül Bécsben fejezett be.

Érvényesülés a pozsonyi káptalanban

A királyi bíróságokon a magán- és birtokjogi perek lebonyolítása és a királyi hivatalok adminisztrációjának vezetése is igényelte a pozsonyi káptalan mellett működő hiteleshely segítségét.⁸⁰ Ezt a testületet természetesen a fővárosban és a környékbeli megyékben (Pozsony, Moson, Nyitra és Trencsén), sőt, néha a királyság távolabbi részeiben lakók is gyakran felkeresték. A hiteleshely kancelláriája a kora újkorban már sokrétű tevékenységet fejtett ki: a hagyományos privilégiumok átírása mellett bevallások, adásvételi szerződések, birtokba iktatások, kivizsgálások, tiltakozások, végrendeletek, tanúkihallgatások és más jogi aktusok írásba foglalását is végezte.

A 17. században a hiteleshelyi kancellária élén a káptalani jegyző állt, akinek a munkáját több segédírnok segítette. A káptalan a jegyzői posztra gondosan választotta ki a tanult katolikus nemesek köréből származó személyeket. Értelemszerűen a jelentkezők között akadtak jezsuita iskolákban végzett diákok is. Elsőként a már említett nyéki Méhes György kúriai jegyző és később a Magyar Kamara jegyzője jutott ehhez a funkcióhoz, amelyet 1640–1644 között töltött be.⁸¹ A hivatalban őt 1644–1651 között a szintén jezsuita diák Branik György (†1656) követte. A Vágújhelyről származó ifjú 1635-ben nyert nemesítést, ami lehetővé tette számára a hasonló tisztségekre való jelentkezést. Fővárosi pályafutását végül a Magyar Kamaránál fejezte be kamarai lajstromozóként és levéltárnokként.⁸² Tehát világos számunkra, hogy a káptalani jegyző tisztsége a királyi hivatalokban folytatott karrier ugródeszkája lehetett. A későbbiekben szintén a jezsuiták diákjai töltötték be a pozsonyi káptalani jegyző funkcióját, például Vásárhely Mihály (†1666) 1652 és 1666, illetve Maurovics András (†1684) 1680 és 1684 között. Maurovics és Vásárhely az egyetemi tanulmányait egyaránt a nagyszombati egyetemen végezte.⁸³

⁷⁸ Szluha Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai*. I–II. Bp., 2003. I. 468–470.; APE, EKHL, prot. 36, pag. 423.; SNA, Filmotéka II. B. – 330, Archív hodnoverného miesta Nitrianskej kapituly [Nyitra káptalan hiteleshelyi levéltára], prot. 69., pag. 72., prot. 78., pag. 576., prot. 83., pag. 91., 130., prot. 84., pag. 47.

⁷⁹ SNA, HMBK, Capsa 24, fasc. 5.

⁸⁰ A pozsonyi társaskáptalanról bővebben lásd Fazekas István tanulmányát e folyóirat-számban!

⁸¹ 1630-ban a nagyszombati jezsuita gimnázium *syntaxista* osztályában találjuk (*Georgius Mehes Ungarus de Eadem Nobilis*). FK Esztergom, MAT; SNA, HMBK, prot. 35–37. Fallenbüchl: *Állami*, 195.

⁸² 1628-ban a nagyszombati jezsuita gimnázium *poetica* évfolyamán tanult (*Georgius Branyk Uyhelienis ciuus Slavus*). FK Esztergom, MAT; Nyulászki-Straub: *Öt évszázad*, 421.; Fallenbüchl: *Állami*, 59.; Federmayer: *Rody*, 66., 69.; SNA, HMBK, prot. 38–40.

⁸³ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 6., 11., 25., 128–135.; Bognár-Kiss-Varga: *A nagyszombati*, 126., 155.; SNA, HMBK, prot. 42–45, 48–49.

Érvényesülés a katolikus egyház szolgálatában

A 17. század közepén a pozsonyi lakosság többsége evangélikus vallású volt. Mellettük a katolikusok erős közössége a városban székelő főpapok, az esztergomi érsek, a pozsonyi prépost és a kanonokok környezetében kezdett kialakulni. Főleg az érsek udvara – amelynek familiárisai és szolgálói Nagyszombatban és Pozsonyban tevékenykedtek – állt nyitva a fiatal, jezsuitáknál végzett diákok előtt. Két kevésbé ismert személyt említünk. Lóssy Imre érsek udvarában jelentős pozícióval rendelkezett a nagyszombati gimnáziumban végzett, fiatal horvát származású Milojkovics Miklós (†1660 körül),⁸⁴ aki érseki kamarásként és az egyházi nemesek nádoraként tevékenykedett. Az érseknek nyújtott szolgálatai jelentős társadalmi előrelépést hoztak számára, ami abban is megnyilvánult, hogy rokoni kapcsolatba került a báró Dóczy családdal.⁸⁵

A másik jezsuita diák, Zsámbokréty Mihály (†1707) Trencsén megyei nemes Szelepcsényi György udvarában kapott állást.⁸⁶ Az érsek e familiárisát politikai és rekatolizációs törekvéseinek segítése céljából fogadta fel Pozsonyban. Zsámbokrétyt a Gubernium kormányzása során Szelepcsényi helytartó saját jelöltjeként a város szenátusába ültette, és később a katolikusok képviselőjeként hosszú ideig a város bírójaként tevékenykedett (1680–1683, 1687–1688, 1694–1695, 1702–1707).⁸⁷ A fővárosi érseki kúria, amely az úgynevezett Gabonatéren (*Traidmarkt*) állt, Pázmány, Lippay és főleg Szelepcsényi érsekek hivatali ideje alatt a magyar politika fontos központjává vált. A rezidenciát és a hozzá tartozó birtokokat az érseki udvarbíró (*provisor curiae archiepiscopalis Posoniensis*) igazgatta. A tisztséget 1668–1672 között Somody György, majd utána Szombathely szülöttje, Csatóry Pál (1676–1680) töltötte be, akik korábban egyaránt a jezsuitáknál folytatták tanulmányaikat.⁸⁸

A tapasztalt királyi hivatalnokok és tanult katolikusok szolgálatait a városban a helyi szerzetesrendek is igénybe vették, különösen a vidéki birtokaik igazgatására, különböző jogi szolgálatokra és a királyi hivatalokkal és bíróságokkal való kapcsolattartásra. Példaként említhetjük a fent ismertetett Horváth-Kissevich Györgyöt, a Magyar Kamara jelentős hivatalnokát (†1693), aki 1674–1689 közötti években szindikusként a ferences kolostor birtokait igazgatta a fővárosban. Amikor Horváth-Kissevich pályafutása végén báró és kamaragazgató lett, a pozsonyi ferences rendház szolgálatából is feljebb lépett, és 1689-ben a magyarországi ferences rend apostoli jogi tanácsadó és gazdasági intézője (*syndicus*

⁸⁴ Nagyszombatban 1630–1633 között tanult, 1630-ban a *syntaxista* osztályába volt beiratkozva (*Nicolaus Milaykovicz Croata Mönerokerekiensis Nobilis*). FK Esztergom, MAT.

⁸⁵ APE, EKHL, Capsa 68, fasc. 8; SNA, HMBHB prot. M, pag. 154., prot. N, pag. 1., 152., 155., 212., 217., 287.

⁸⁶ Zsámbokréty 1665-ben a nagyszombati egyetemen tanult, előtte a pozsonyi gimnáziumban, ahol 1658-ban a *grammatista* osztályba volt beiratkozva (*Michael Sambokreti Slauus Zambokretiensis catholicus annorum 18*). FK Esztergom, MGP; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 136.

⁸⁷ Frederik Federmayer: Pôvod, etnická a náboženská štruktúra prešporského patriciátu v 17. storočí. *Historické štúdie* 40 (1999) 177–185.; Uő: *Rody*, 47.; APE, EKHL, prot. 21, pag. 6.

⁸⁸ Csatóryt 1651-ben a pozsonyi gimnázium *principistái* között találjuk (*Paulus Csatory Ungarus Sabariensis Catholicus annorum 13*). FK Esztergom, MGP; SNA, HMBK, prot. 47., pag. 210., prot. 48., pag. 180.

apostolicus) tisztséget kapta meg.⁸⁹ A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a pozsonyi kolostorban állt a Horváth-Kissevich család kriptája is.⁹⁰

Érvényesülés a Pálffy ispánok és a megyei közigazgatás szolgálatában

A főváros területén volt található a királyi vár, amely a katonai karrier mellett a világi tisztségekben való érvényesülésre is lehetőséget kínált, elsősorban a vár és a hozzá tartozó uradalom igazgatásában biztosított különféle pozíciókat. 1608 után a vártoronyban helyezték el őrzésre a koronázási jelvényeket, amelyeket különleges katonai őrség védett. Ezek őrzésében a pozsonyi vár két várnagya játszott fontos szerepet, akik esküt tettek a két választott koronaőrnek. A várnagyok között szintén találunk jezsuita oktatásban részesülteket, például Vlassich Jánost, aki 1686-tól 1707-ig a pozsonyi gimnáziumban tanult.⁹¹ Vlassich Dévényújfaluról származott, amely a Pálffyak birtokaként a dévényi váruradalomhoz tartozott.

Mivel 1651-től a pozsonyi váruradalmat örökjogon a Pálffyak birtokolták, a vár igazgatását irányító tisztségekre elsősorban a saját udvarukból, illetve hivatalaikból neveztek ki személyeket. Ezt Ramocsaházy János és István esetével illusztrálunk. A spácai Ramocsaházy (előfordult *Ramocsay de Spácz*a alakban is) nemes család a 17. században a pozsonyi ispánok famíliájához tartozott. Az említett fivérek a nagyszombati gimnáziumban tanultak, innen vezetett útjuk a Pálffyakhoz.⁹² Az idősebb testvér, Ramocsaházy János a pozsonyi vár őrségének parancsnoka (1679), majd első várnagya (kimutathatóan 1680–1690 között) lett. Öccse, István (†1686 előtt) a Pálffyak családi várának, Vöröskőnek a kapitánya volt.⁹³ Mindketten inkább katonai közegben mozogtak, de úgy tűnik, hogy tartották a kapcsolatot a művelt katolikus körökkel is. Erre utal, hogy Ramocsaházy István özvegye, Mühlhauseni Éva később a nagyszombati egyetemen végzett, Czaibolth Márk fiához, Imréhez, a nagyszombati klarisszák udvarbírájához ment feleségül.⁹⁴

⁸⁹ Rakovszky István: Pozsony egyházai I. A szentferencziek temploma. *Magyar Sion* 3 (1865) 212.; Maszáryk Viktor: A szűz Mariáról nevezett sz. Ferenczrendű tartomány pozsonyi zárdájának története. Pozsony, 1897. 19.; Rudolf Hudec: *Františkáni v Bratislave v rokoch 1238–1950*. Bratislava, 2009. 34.

⁹⁰ Mikó–Pálffy: A pozsonyi ferences templom, 337–338.

⁹¹ A pozsonyi jezsuita gimnáziumban 1656–1661 között tanult, 1656-ban a *parvista* tanulócsoport diákja volt (*Joannes Wlasicz Croata Nobilis ex Nova Villa Catholicus annorum 13*). FK Esztergom, MGP; SNA, HMBK, Capsa 26, fasc. 8.; Fallenbüchl: *Állami*, 361.

⁹² Ramocsaházy a nagyszombati gimnáziumban 1635–1639 között tanult, 1638-ban a *principista* osztályba volt beiratkozva (*Joannes Ramocsay Hungarus Spaczaiensis Nobilis Catholicus*). Testvére, István 1650 és 1652 között volt az iskola diákja. FK Esztergom, MAT. Szluha (2005): *Nyitra vármegye*, II. 344–346. [Az itt közölt leszármazásrend nem pontos.]

⁹³ Federmayer: *Lausser*, 126.; APE, EKHL, prot. 21, pag. 185. SNA, HMBK, Capsa 25, fasc. 2; SNA, Sükromny archív Bratislavskej kapituly [Pozsonyi káptalan magánlevéltára], Korešpondencia [Levelezések], fasc. 41, inv. č. 12; AMB, MB, Spisy [Iratok], doboz 22, Lad. 17/1.

⁹⁴ Imre apja, Czaibolt Márk 1645-ben és 1646-ban tanult a nagyszombati egyetemen. Később a Pálffyak szolgálatába lépett, és Szárazpatakon [Suchá nad Parnou] telepedett le, ahol a grófi család kastélya állt. 1675 előtt szerzett magyar nemességet. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 49.; Federmayer: *Uplatnenie*, 129.

A Pálffyak mint örökös főispánok természetesen képesek voltak befolyásolni a megye tisztikarának az összetételét is. Az alispánokat és a szolgabírákat ugyan a megye nemesége választotta, de a 17. századi megyei önkormányzatokat vizsgáló legújabb kutatások kimutatták a főispánok befolyását az alispánok kiválasztásánál. E hivatalt általában a főispánok familiájából vagy hivatalaiból származó személyek töltötték be.⁹⁵ Így volt ez Pozsony megyében is, ahol a 17. század során az alispáni tisztséget hosszú ideig a beketfa[lv]i Mórocz család töltötte be, amelynek tagjai társadalmilag és birtokaik szerint is kötődtek a Pálffyakhoz. 1646 és 1676 között Mórocz Farkas kamarai tanácsos (†1648) fia, István volt az alispán, akinek a nagyszombati gimnáziumban folytatott tanulmányaira már fentebb utaltunk.⁹⁶

A megyei jegyző posztja szintén magasabb szakmai képzettséget követelt meg.⁹⁷ Mivel az egyetem és a nagyszombati jezsuita gimnázium is Pozsony megyében volt található, a megyei jegyző tisztsége, logikusan, kínálta magát az itteni hallgatók számára. Tudjuk, hogy Kerekes János (†1621) kamarai tanácsos fiai, András és Menyhért a nagyszombati jezsuitáknál tanultak.⁹⁸ Később mindketten alispánok lettek: Menyhért (†1680) 1647–1680 között Moson, András (†1668) pedig 1647-től 1651-ig Pozsony megyéé. Az utóbbi királyi ítélőmesterként is tevékenykedett.⁹⁹ Pozsony megye más jegyzői is, például Spáczay Ferenc (1657–1665), Vály János (1665–1671) vagy Sigray Mátyás (1681–1682) szintén a nagyszombati egyetemen szereztek maguknak képzettséget.¹⁰⁰ Vály János, először a szentszéki bíróság ügyésze és az esztergomi káptalan jegyzője (*fiscalis sacra sedis ecclesiae Strigoniensis et notarius capituli Strigoniensis*), bizonyosan Lippay György érsek jelöltje volt,¹⁰¹ Spáczay és Sigray pedig a Pálffyaké. Az előbbi Pálffy Miklós pozsonyi főispán titkáráként (1668) dolgozott,¹⁰² míg az utóbbi hosszú éveken át a Pálffyak uradalmi tisztviselője volt: előbb számvevő és detrekői, stomfai és marcheggi udvarbíró (1666–1677), majd Pálffy János birtokainak prefektusa, 1679-től pedig Pozsony megye alispánja.¹⁰³

⁹⁵ Példákat a Dunántúlról lásd Péter Dominkovits: Die leitenden Beamten des Komitats Ödenburg im letzten drittel des 17. und ersten drittel des 18. Jahrhunderts. In: *Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift für Gerald Schlag*. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Peter Krajacich. Eisenstadt, 2001. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 105) 67–76.; Dominkovits Péter – Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században (2. rész). *Századok* 144 (2010) 1101–1119.

⁹⁶ Federmayer: Wolfgang Mórócz, 219.

⁹⁷ Zuzana Nemcová: Život a správa Bratislavskej stolice v 16.-18. storočí na základe obsahovej analýzy jej písomných prameňov. *Slovenská archivistika* 39 (2004) 2. sz. 11–27.

⁹⁸ Például Menyhért 1625-ben a nagyszombati gimnázium *syntaxista* osztályába volt bejegyezve (*Melchior Kekerés Posoniensis Ungarus Nobilis*). FK Esztergom, MAT.

⁹⁹ Fallenbüchl: *Állami*, 152.; Federmayer: *Rody*, 59–60.; Szluha (2003): *Nyitra vármegye*, I. 595.

¹⁰⁰ Spáczay a nagyszombati egyetemen 1649-ben, Sigray 1651-ben, Vály pedig 1644–1648 között tanult. Sigray a pozsonyi gimnáziumból érkezett ide, ahol 1651-ben mint *Matthias Zigray Scepusiensis Catholicus Amorum* 19 tüntették fel. FK Esztergom, MGP; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 46., 56., 62., 73.

¹⁰¹ Vály karrierjét altárnokmesterként fejezte be (kinevezve 1677-ben) AMB, MB, Spisy, doboz. 60, Lad. 35/X., num. 203.; APE, EKHL, prot. 19., pag. 0., prot. 20., pag. 60., prot. 21., pag. 73., 449., prot. 23., pag. 0.

¹⁰² SNA, HMBK, Capsa 2, fasc. 7.

¹⁰³ SNA, HMBK, prot. 47., pag. 656., prot. 50., pag. 501.; Štátny archív v Bratislave, Župa Bratislavská I., [Pozsonyi Állami Levéltár, Pozsony vármegye I.], Kongregačné spisy [Közgyűlési jegyzőkönyvek], doboz. 1, fasc. 1 (1675), fasc. 1 (1677).

Érvényesülés Pozsony város és önkormányzatának szolgálatában

Az egész 16. században, valamint a 17. század első harmadában Pozsony irányítása hozzávetőlegesen 20–30 (többségében német származású) helyi elitcsalád kezében összpontosult.¹⁰⁴ Ezen famíliák tagjai eleinte csak rokonszenveztek a reformációval, később viszont nyíltan mellette foglaltak állást. A bíró, a polgármester, a szenátorok, de a városi jegyző fontos tisztségét is e közösség tagjai töltötték be, illetve a jegyzők a városi elit alkalmazásában álló, tanult hivatalnokok voltak. A városi jegyzők és aljegyzők egészen 1672-ig az evangélikus felekezet tagjai közül kerültek ki.¹⁰⁵

Ebbe a zárt körbe a jezsuita diákok nem tudtak behatolni. Mivel a helyi katolikus polgárság nem volt nagyszámú, nem sikerült a jelöltjeit a jelentősebb városi tisztségekbe bejuttatni. A császári udvar rendeletek útján (1618, 1622, 1626, 1659) kötelezte a pozsonyi evangélikusokat, hogy a magisztrátusban engedjenek át pozíciókat a katolikusok számára. 1627 után már a katolikusoknak sikerült a szenátori, a polgármesteri és a bírói pozíciót is elérniük,¹⁰⁶ azonban az evangélikusok még így is megőrizték többségüket, ezért ezek az esetek ritkának mondhatók, és sokszor csak jelentéktelenebb funkciókról volt szó.¹⁰⁷

A helyzet 1672-ben, Szelepcsényi György helytartó evangélikusellenes beavatkozása után változott meg radikálisan. Miután a hadsereg elfoglalta a várost, elvették templomait és iskoláikat, valamint az összes evangélikusnak el kellett hagynia a városi szenátust, és a jelentősebb városi tisztségekből távozni kényszerültek. Ekkor érkezett el az idő a jezsuita oktatásban részesült pozsonyiak számára, hogy a megüresedett tisztségeket betöltsék. A városi bírók a következő években Pakay Benedek (1673–1674), Vattay István (1675–1676), Hilscher Kristóf György (1677), Somody György (1678–1679) és Zsámbokrétó Mihály (1680) lettek, akik egykor mind jezsuita diákok voltak. (Néhányukkal a dolgozat más részeiben már foglalkoztunk.) A fontos városi jegyzői tisztséget is a katolikusok kaparintották meg. 1672-ben Földváry András (†1681) káptalani jegyző töltötte be ezt a tisztséget,¹⁰⁸ majd miután a Johann Caspar von Ampringen vezette magyarországi Gubernium titkára lett, a nagyszombati egyetemen végzett Hilscher ügyvéd vette át a helyét. Az ő polgármesterré választása után szintén az említett egyetem hallgatója, Thamásfalvy István, a Magyar Kamara hivatal-

¹⁰⁴ A témával kapcsolatban lásd Stephan Rakovszky: *Das Ratthaus und der Stadtrath, dessen Geschichte, Entwicklung und Verhältnisse im Mittelalter*. Pressburg, 1872.; Tózsza-Rigó Attila: A pozsonyi politikai elit a XVI. század első két harmadában. *Fons* 14 (2007) 187–277.; Frederik Federmayer: Marek Walticher (1603–1655) a jeho rodina. Kariéra prešporského mešťana v kráľovských a palatínských službách. *Mesto a dejiny* 2 (2013) 2. sz. 38–62.; Federmayer: *Lausser*, 35–36., 39–41., 103–110.

¹⁰⁵ Az utolsó evangélikus jegyző életrajzát lásd Frederik Federmayer: Prešporský mestský notár Samuel Káčer. *Historica* 47 (2008) 27–44.

¹⁰⁶ Csiba–Federmayer–Nagy: Komorský radca, 37–40.; Anton Vantuch: Pazmáňov pokus o obnovenie Academie Istropolitany v Bratislave v rokoch 1626 – 1627. *Historické štúdie* 25 (1981) 101–113.

¹⁰⁷ Például 1660-ban a katolikus Longo János szabó és nemesített polgár (1655) városi vámszedő lett a dunai révén. AMB, MB, Komorská kniha K 246 (1660). Fiait, Jánost, Istvánt és Antalt már jezsuita iskolákba íratva be, akik 1664–1676 között tanultak a pozsonyi gimnáziumban. FK Esztergom, MGP.

¹⁰⁸ Földváryval kapcsolatban lásd Fallenbüchl: *Állami*, 100.; Dümmerth Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: a Tetétleni-Földváry familia sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levélári Közlemények* 53 (1982) 219–258.; Csiba–Federmayer–Nagy: Komorský radca, 40–41., 44.

nekának fia kapta az állást.¹⁰⁹ A fiatal Thamásfalvy a tanulmányai után apja példáját követve, előbb kamarai jegyzőként dolgozott, majd pedig pályafutása csúcsán Pozsony város jegyzője lett, amely tisztséget 1676 és 1683 között viselte.¹¹⁰

További, bár kevésbé jövedelmező karrierlehetőséget kínált Pozsonyban a Szent Márton-plébániához tartozó városi katolikus iskola tanítói pozíciója is. A nagyszombati egyetemet elsőként elvégző hallgatók közé tartozott az osztrák Ertl [Ertelius] Máté is, aki 1636 és 1637 között tanult ott.¹¹¹ Mivel a pozsonyi gyerekek többsége német ajkú volt, alkalmas jelöltnek bizonyult az említett pozícióra. Ertl az iskolában 1640-től 1644-ig dolgozott.¹¹² Rövidesen megjelent itt Hilscher Kristóf György is, aki 1648–1651 között működött tanítóként. Hilscher a későbbiekben ugyancsak a város szolgálatában maradt, és egy ideig városi ügyészként tevékenykedett. Mint ahogy azt fentebb vázoltuk, a jezsuitákkal és a legelőkelőbb katolikus tisztségviselőkkel ápolt kapcsolatainak köszönhetően a városi önkormányzat szerveiben is sokra vitte, ugyanis 1677-ben bírói kinevezést kapott.¹¹³

Érvényesülés jogászként és orvosként

A főváros mozgalmas politikai és társadalmi élete, a királyi hivatalok és bíróságok itteni működése, valamint a gazdag és állandóan egymással pereskedő nemes- és polgárcsaládok jelenléte olyan környezetet teremtett, amely karrierlehetőségeket kínált a jogban jártas emberek számára. Ők a városban mint szabad ügyvédek, jogi képviselők vagy ügyészek (*advocatus, plenipotentarius, fiscalis, procurator*) tevékenykedtek, és a hivatalokon kívül felkínálták szolgálataikat magánszemélyek számára is a peres ügyeik intézésében. Annak ellenére, hogy a nagyszombati egyetem a hallgatói számára a magyar és a római jog területén teljes körű képzést csak a jogi kar megalapítása után (1667) tudott nyújtani, a pozsonyi ügyvédek nagy része már korábban is a jezsuita iskolákban tanult. Megemlíthetjük például Czitáry Mihályt (1638–1647 között ügyvéd a fővárosban), Hídvéghy Mihályt (1665–1669), Ciriacus Pált (1663–1670) és a fent említett Hilscher Kristóf Györgyöt (1652–1672).¹¹⁴ Valószínű, hogy ők a jogjártasság alapjait a nagyszombati tanulmányaik során szerezték meg. Tudvalévő, hogy a hazai jogtudományt ápoló, kiváló magyar jogászok a 17. század első felében elsősorban az esztergomi káptalannál tevékenykedtek, amely ebben az időben Nagyszombatban

¹⁰⁹ Thamásfalvy István apja a nagyszombati egyetemen 1640 és 1643 között, ő maga pedig 1666–1668 között tanult. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 30–31., 36., 141., 144., 148.; Bognár–Kiss–Varga: *A nagyszombati*, 160.

¹¹⁰ Fallenbüchl: *Állami*, 319–320.

¹¹¹ 1636-ban az anyakönyvbe mint *Matthias Ertelius Austriacus Veitracensis ciuis* lett bejegyezve. FK Esztergom, MAT; *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 6., 11.

¹¹² Jozef Sasinek: *Slovenskí reprezentanti duchovného života Bratislavy v XVII. a XVIII. storočí. Slovenská Bratislava 1 (1948)* 134.

¹¹³ Frederik Federmayer: Christoph Georg Hilscher (†1678). Kariéra Slezana v uhorskom hlavnom meste. In: *Šlechtic v Horním Slezsku/Szlachcic na Górnym Ślasku*. Ed. Jiří Brňovják – Waclaw Gojniczek – Aleš Zářický. Katowice–Ostrava, 2011. 357–372.

¹¹⁴ Czitáry a nagyszombati egyetemen 1638-ban, Hídvéghy 1642-ben, Ciriacus pedig 1648–1650 között tanult. *Slovenskí reprezentanti duchovného života Bratislavy v XVII. a XVIII. storočí* 15., 27., 56., 60., 65. AMB, MB, Magisztrátny protokol 2a. 11., pag. 89., 128., 157., 219., 350., 453., 497.

székelt. Rendes jogi képzésben ezek az ügyvédek minden bizonnyal külföldön részesültek, amint az kimutatható Hilscher esetében is, aki Nagyszombatból a bécsi és az olmtüzi egyetemre ment tanulni.¹¹⁵ A pozsonyi ügyvédek szolgálatai iránt nagy érdeklődés mutatkozott, ezért nem okozott nekik gondot jól fizető állást találni. Czitáry Mihály (†1647) például Esterházy Miklós nádornak dolgozott,¹¹⁶ Hídvéghy Mihályt pedig a királyi jogügyigazgató nevezte ki királyi prókátorrá (a tisztséget kimutathatóan 1667–1683 között viselte).¹¹⁷ Figyelemreméltó pályát futott be a pozsonyi születésű Persich Péter. Ő bihácsi Persich Miklós horvát nemes fia volt, aki karrierjét a bécsi udvarban császári futárként (*Hofkurier*) és heroldként kezdte, majd később a magyar fővárosban tevékenykedett a harmincadhivatalban.¹¹⁸ Pétert egyházi pályára szánták, a gimnáziumot szülővárosában végezte.¹¹⁹ Persich belépett a jezsuiták közé. Ekkoriban, 1642-ben tanúskodott Kopcsányi Mihály prépost bizottsága előtt a „Klement Hans lelkének megjelenése” miatti ismert ügyben.¹²⁰ Egy évvel később, 17 évesen távozott a jezsuitáktól és szülővárosában világi karrierpályára lépett. Persich magánügyvédként (*causarum advocatus*), Pozsony jogi tanácsadójaként (*procurator, fiscalis civitatis Posoniensis*, 1663–1677) tevékenykedett, majd rövid ideig a Páffyaknak is dolgozott mint a stomfai uradalom udvarbírája.¹²¹

Más helyzetben voltak a fővárosi orvosok, akiknek a tevékenysége jól nyomon követhető a 17. századi forrásokban. Az orvosok főként a német, evangélikus városi elit köréből kerültek ki, és a birodalmi evangélikus egyetemeken vagy a bécsi univerzításon szereztek szakképzettséget. Az orvosi hivatás a pozsonyi családokban öröklődő foglalkozásnak számított. Talán a helyi Rayger család a legismertebb, amelynek több tagja a Habsburg uralkodócsalád magánorvosaként tevékenykedett.¹²² Tudvalevő, hogy a 17. században a nagyszombati egyetemen még nem lehetett orvosi képesítést szerezni. Az orvosi hivatás megfelelő bölcsészeti ismereteket is megkövetelt, ezért nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a későbbi orvosok a nagyszombati jezsuitáknál tanultak. Például 1637 és 1639 között az itteni bölcsészkaron folytatta tanulmányait egy bizonyos sziléziai (*civis Silesius Wratislaviensis*) Gammaeus Márton Ágoston, aki később a bécsi egyetemen tanult tovább, ahol orvosi képesítést szerzett.¹²³ Találtunk egy olyan esetet is, amely a magyar fővárossal függ össze: 1649-ben Nagyszombatban tanult logikát egy Fridel [Fridely] nevű illető,¹²⁴ aki talán azonos az 1637-ben Pozsonyban született Fridely János-

¹¹⁵ Federmayer: Christoph Georg Hilscher, 359–360., 371.

¹¹⁶ Czitáry a nádornak köszönhetően szerzett címerlevelet, amelyet III. Ferdinand 1641. július 6-án adott ki Regensburgban. Szluha (2003): *Nyitra vármegye*, I. 447–448.

¹¹⁷ Federmayer: *Uplatnenie*, 154.

¹¹⁸ Federmayer: *Roďy*, 174.; Mikó–Pálffy: A pozsonyi ferences templom, 156.

¹¹⁹ 1643-ban a *rhetorica* osztályban tanult (*Petrus Persicz Ungarus Nobilis Annorum 17*). FK Esztergom, MGP.

¹²⁰ Jozef Hal'ko – Ľuboš Rojka: *Dejiny jezuitov v Bratislave do roku 1773*. Trnava, 2015. 70.

¹²¹ Federmayer: *Roďy*, 174.; MNL OL Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad cameram exaratae, 1664, num. 18; AMB, MB, Spisy, doboz. 60, Ladula 35/IX; APE, EKHL, prot. 17., pag. 112.

¹²² A Rayger család bécsi származású, a magyar fővárosba a 17. század első harmadátban érkezett. Blažej Rip-pa: *K histórii medicíny na Slovensku*. Bratislava, 1956. 167–168.; Kapronczay Károly: Orvosdinasztiák 3. *Turul* 74 (1988) 1–2. sz. 7–9.

¹²³ *Die Matrikel*, 175.

¹²⁴ *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 61.

sal, Fridely Zakariás pozsonyi gyógyszerész fiával. Fridely később Wittenbergben tanulta ki az orvosi szakmát, azonban Magyarországra való hazatérése után nem Pozsonyban, hanem Besztercebányán, majd Eperjesen tevékenykedett. Említésre méltó, hogy I. Lipót Fridelyt érdemeire való tekintettel aransarkantyús lovaggá (*equus auratus*) ütötte, valamint 1680-ban privilégiummal erősítette meg nemességét és a *von Fridenau* nevet.¹²⁵

Összegzés

Tanulmányunk végén megállapíthatjuk, hogy a hazai jezsuita iskolák diákjaival kapcsolatos prozopográfiai és archontológiai kutatások kimutatták, hogy a pályafutásuk szempontjából a 17. század közepétől – tehát a nagyszombati egyetem megalapítását követő évtizedekben – a magyar fővárosban való elhelyezkedés volt a diákok elsődleges célja. A fiatal, tanult katolikusok pártfogóik révén, akik a legfontosabb világi és egyházi tisztségeket viselték, gyorsan behatoltak a központi államapparátusba és a királyi bíróságokba. Amint láthattuk, a jezsuita diákok az olyan fővárosi hivatalokban, amelyek magasabb fokú iskolázottságot követeltek meg, fokozatosan minden lehetséges pozícióban álláshoz jutottak. Az egykori jezsuita növendékek jelenléte néhány hivatal személyi állományában, mint például a Magyar Kamarában figyelemre méltóan domináns volt. Némelyikük még az ország kormányzatának legfőbb funkcióit is betöltötte. Talán nem meglepő, hogy a kor legjelentősebb magyar mágnása, a nádori tisztséget hosszú ideig viselő Esterházy Pál herceg (†1713) ugyancsak a nagyszombati egyetemen végezte tanulmányait.¹²⁶ A jezsuiták oktatói tevékenységének hatása tehát nemcsak a Magyar Királyság műveltségi szintjének növekedésében mutatkozott meg, hanem a 17. század közepétől kezdve az ország politikájára és társadalmi fejlődésére is nagy hatást gyakorolt.

Fordította: Csiba Balázs

¹²⁵ Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I–IV. Bp., 1929–1940. III. 397.; *A királyi könyvek 1527–1867*. Szerk. Illéssy János – Pettkó Béla. Bp., 1895. 69.; AMB, MB, Magistrátny protokoll 2a. 10., s. 41., 2a. 11., pag. 251., 2a. 14., pag. 414., 2a. 15., pag. 279.; SNA, Lelesz, prot. 103., pag. 85, 96.

¹²⁶ 1651–1652-ben tanult itt. *Matricula universitatis Tyrnaviensis*, 73., 78.; Pálffy Géza: Der Aufstieg der Familie Esterházy in die ungarische Aristokratie. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche (29. September – 2. Oktober 2008)*. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Redaktion: Martin Krenn. Eisenstadt, 2009. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128) 45–46.

A POZSONYI JEZSUITA KOLLÉGIUM MINT ÖSSZETETT INTÉZMÉNY A 17. SZÁZADBAN

KÁDÁR ZSÓFIA

THE JESUIT COLLEGE OF PRESSBURG AS A COMPOSITE INSTITUTION IN THE SEVENTEENTH CENTURY

The Jesuit College of Pressburg [Bratislava/Pozsony], founded on 11 September 1626 by Archbishop Péter Pázmány of Esztergom, is made doubly remarkable by the early date and the location of its establishment. The study explores the first period in the history of the convent and college, until 1671, mainly on the basis of Jesuit sources. It analyses the process of foundation, burdened with conflicts with both the Lutheran urban government and the local chapter, and the two phases of the college's construction (1628–1635). Based on a prosopographical research, the author presents the 341 members who served in the college until 1671, most of them doing pastoral work, the rest laymen and students. She also surveys the functioning of the college and the alumni (class structure, numbers, age, nationality, social status, confession) with the help of the surviving registers, and examines the ways of preaching, catechesis, administering the sacraments, religious retreat, social discipline, missionary work and popular religion, thereby emphasising the importance of pastoral work for the Jesuits.

Keywords: Pressburg [Bratislava/Pozsony], Jesuit college, Jesuit school

A pozsonyi kollégiumot a korai, 17. század eleji magyarországi jezsuita alapítások sorából a helyszín és az alapító személye egyaránt kiemeli. A korabeli osztrák rendtartományhoz¹ tartozó Magyar Királyság politikai, igazgatási központjában, fővárosában Pázmány Péter esztergomi érsek alapítványával 1626 őszétől működött a kollégium. E sokoldalú intézménytípus a 17. század elejére már a leggyakoribb jezsuita rendháztípus volt. Alapítását szigorú feltételek szabályozták. A leendő kollégiumnak biztos alapítvánnyal vagy birto-

Kádár Zsófia, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék. A dolgozat létrejöttét az NKFIH K 116116 számú, „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” projekt tette lehetővé.

¹ Az 1563-ban Bécs központtal a délnémet provinciából önállósult osztrák jezsuita rendtartomány 1623-ig a cseh korona országait is magában foglalta. Az önálló magyar provincia létrehozása a korszakban nem sikerült. Vö. Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

kokkal, épületekkel és megfelelő számú rendtaggal kellett rendelkeznie.² A Magyar Királyságban az 1608. évi koronázás előtti 8. törvénycikk alapján a Jézus Társasága nem rendelkezhetett birtokokkal és birtokjoggal,³ mégis a gyakorlatban az ellenreformáció és a katolikus megújulás folyamata teret nyitott a katolikus főúri és a főpapi alapítások előtt.

A pozsonyi kollégium 17. századi korszakából a háztörténetnek (*historia domus*) csak töredékei maradtak fenn,⁴ ezért a jezsuita éves jelentések (*litterae annuae*) hiánypótlóak.⁵ A rendház személyi állománya az osztrák rendtartomány Lukács László által kiadott személyi katalógusai alapján rekonstruálható.⁶ E forrásokat a kollégium szálás iratanyaga⁷ és Pozsony város levéltárának iratai egészítik ki. A rendház történetének teljes feldolgozása a viszonylagos forrásbőség ellenére még várat magára. Az alapítástörténetet Dénesi Tamás vizsgálta,⁸ míg a jezsuiták pozsonyi nyomdájának története önálló feldolgozás tárgyát képezte, ezért tanulmányomban erre nem is térek ki.⁹ A gimnáziumra vonatkozóan a „millenniumi” iskolatörténetek egyike ugyan rendelkezésre áll, Schönvitzky Bertalan munkája azonban – mivel például a gimnáziumi anyakönyvek közül is csak a jezsuita időszak utolsó évtizedének matrikuláját ismerte – megérett a pontosításra, kiegészítésre.¹⁰ Az utóbbi években a szlovák történettudomány részéről is tapasztalható érdeklődés ellenére a pozsonyi jezsuiták kora újkori tevékenységéről rendelkezésre álló

- ² A jezsuita kollégium mint intézménytípus kialakulásáról lásd Ladislaus Lukács: De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608). *Archivum Historicum Societatis Iesu* 29 (1960) 189–245., 30 (1961) 3–89. Ezek alapján: Kádár Zsófia: A jezsuita kollégium mint intézmény fejlődése a 17. század elejéig. In: *Helytállás. A XII. Eötvös Konferencia Történeti Ülésének tanulmányai*. Szerk. László Gábor – Toronyi Alexandra. Bp., 2012. (Acta historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series I) 193–214.
- ³ *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek*. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Bp., 1900. (Magyar törvénytár 1000–1895 millenniumi emlékkiadás) 14–15. Vö. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616. (Mikropolitikai tanulmány)*. Bp.–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae classis I/13) 50–51.; Kádár Zsófia: Soprontól Pozsonyig. A jezsuiták 17. századi országrendiségének kérdéséhez. In: *Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. Sopron–Budapest, 2019. (Annales Archivi Soproniensis 2.) [Megjelenés előtt.]
- ⁴ *Historia collegii Posoniensis anno Domini 1622 [1622–1635]*. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (= Historia Coll. Pos.) Ab 97. A 17. század végéről: *Historia prima huius domus ad S. Salvatorem Societatis Iesu*. Uo. Ab 98.
- ⁵ A jezsuita éves jelentéseknek részben a Rómában, részben a Bécsben őrzött példányaikat használtam. (Utóbbiak mikrofilm-másolatait a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Mikrofilm-tárában is tanulmányoztam.) A római példányok lelőhelye: Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma). E kötetekre alább így hivatkozom: LAR évszám (ARSI, kötetszám). A bécsi példányok lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek (Bécs), Handschriftensammlung. E kötetekre alább így hivatkozom: LAW évszám (ÖNB, kötetszám).
- ⁶ *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I.* (1551–1600), II. (1601–1640), III. (1641–1665), IV. (1666–1683), V. (1684–1699), VI. (1700–1717), VII. (1718–1733), VIII. (1734–1747). Coll. et ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1978, 1982, 1990, 1993, 1994. (= Catalogi); Ladislaus Lukács: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I–III. Romae, 1987–1988.
- ⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Iesuitica, Collegium Posoniense (= MNL OL MKA E 152 Coll. Pos.).
- ⁸ Dénesi Tamás: Missziótól a kollégiumig. (Jezsuiták Pozsonyban 1635-ig). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 10 (1998) 3–4. sz. 87–115.
- ⁹ Lásd V. Ecsedy Judit: A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*. Fel. szerk. Kovács Ilona. Bp., 2000. 371–403.
- ¹⁰ Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*. Pozsony, 1896.

korábbi ismereteinket nem sikerült érdemben meghaladni.¹¹ Az építéstörténettel kapcsolatban a művészettörténészek új eredményeire alább utalok. A kutatást a város történetére és kora újkori szerepére irányuló kiemelt figyelem is motiválja. A jezsuita kollégium intézménytípusának e korai magyarországi példáján keresztül bemutatható a sokoldalú intézmény számos funkciója. Elemzésem célja ezúttal (1) az alapítás folyamatának, (2) a rendház intézményének, belső életének és személyi állományának, (3) a gimnázium intézményének és diákságának, végül (4) a jezsuita lelkipásztorkodás területeinek bemutatása 1671-ig.¹² A rendház mint gazdasági egység, birtokközpont bemutatása önálló feldolgozást igényel majd.

Az alapítás közvetlen előzményei, alapítványtétel, épületszerzés, szerződéskötések

Pozsony szabad királyi városnak földrajzi helyzete, Bécshez való közelsége, politikai jelentősége is hozzájárult, hogy Nagyszombat mellett a 16. századi hazai jezsuita alapítások egyik lehetséges helyszínéként említették már az 1580-as években.¹³ Az idősebb Draskovich György kalocsai érsek, majd Monoslóy András veszprémi püspök is tervezte itt kollégium alapítását. A jezsuiták pozsonyi jelenlétében a négyfogadalmas rendtag Pázmány Péter tevékenysége hozott először állandóságot: 1607-től Forgách Ferenc esztergomi érsek teológusaként, gyóntatójaként nagyrészt Pozsonyban tartózkodott.¹⁴ A rendtartományi katalógus 1608-ban említette először a pozsonyi rezidenciát Dobokay Sándor vezetésével, mindössze két rendtaggal.¹⁵ Pázmány írói és hitszónoki tevékenységének is kulcsfontosságú helyszíne volt Pozsony. Személye különleges jelleget kölcsönöz az itt alapított kollégiumnak: rendtagként a rezidencia „erős embere” volt, majd másfél évtizeddel később, esztergomi érsekként ő lett az alapító főpap.

Pázmány 1617-től arra törekedett, hogy Pozsonyban házat szerezzen a rendnek. A kollégiumalapítást a helyi evangélikus iskola megerősödése és a káptalani iskola válsága is indokoltta tette. A misszió végül 1622-ben indult újra két rendtaggal, Caspar Malli német és Leonard Pressul szlovák–magyar lelkipásztorokkal.¹⁶ 1623 júliusától II. Ferdinánd a rendtagok ellátására évi 300 forintot utaltatott ki a Magyar Kamarával.¹⁷ Az alapítás folya-

¹¹ Vö. pl. Jozef Háľko – Ľuboš Rojka: *Dejiny jezuitov v Bratislave do roku 1773*. Trnava, 2015.

¹² A tanulmány alapját a szerző kéziratának vonatkozó részletei képezik: Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron)*. Bp., 2016. (Doktori disszertáció.)

¹³ Előzmény a nagyszombati kollégium első rektorának, Johann Seidelnek az esete, akit 1565-ben Pozsonyba helyeztek hitszónoknak, de öt évvel később elbocsátották, majd pozsonyi kanonok lett. Vö. Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 91.

¹⁴ Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 92.; *Historia Collegii Soproniensis*, tom. I., Österreichische Nationalbibliothek (Bécs), Handschriftensammlung, Cod. 14003. 3.

¹⁵ *Catalogi*, II. 80.

¹⁶ Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 94. Vö. *Historia Coll. Pos. 1*.

¹⁷ Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 94.

mata 1625-ben megakadt, mivel a két lehetséges alapító, II. Ferdinánd és Pázmány között nézeteltérés támadt, hogy milyen birtokokból biztosítsák a leendő kollégium jövedelmét. Az uralkodó ausztriai és morvaországi birtokok jövedelmét javasolta, míg az érsek ezt elnevezve le akart mondani alapítási szándékáról. A jezsuita rezidencia helyzetét az 1625. évi soproni országgyűlés alkalmával tisztázta a két pártfogó, így Szentgyörgy és Bazin birtokaiból egyelőre megoldódott a rendház ellátása. A rezidencia kollégiummá fejlesztésének folyamata ezután kezdődött, amiből már a városvezetésnek és a helyi káptalannak is ki kellett vennie a részét.¹⁸

A pozsonyi jezsuita rendház 1627. november 5-én nyitotta meg iskoláját két osztály, összesen 46 diák számára.¹⁹ A „misszió” elnevezést a jezsuita éves jelentésekben 1626/1627-ben, a rendtartományi katalógusban 1628-ban változtatták meg kollégiumra.²⁰ A kollégium felállításához, a gimnázium beindításához szükséges alapítványt 1626. szeptember 11-én kelt oklevelében Pázmány Péter mint az intézmény elismert fundátora biztosította. Pázmány 50 000 rajnai forintot ajánlott fel azzal a feltétellel, hogy ha a Társaság valamikor elhagyná Pozsonyt, akkor a tőkét és az épületeket olyan, külföldön tanuló magyar ifjak támogatására kell fordítani, akik papi pályára készülnek.²¹ II. Ferdinánd az összeget a bécsi fővámvivatalban (*Waaghaus, domus ponderarius*) helyezte el 6 százalékos kamatra, és rendelkezett róla, hogy a kamatokat évi két alkalommal, 1500 forintos részletekben fizessék ki.²² Az alapítást 1628. július 10-én II. Ferdinánd királyi oklevéllel is megerősítette.²³ Az érsek alapítólevelét magában foglaló keretoklevél szövege hivatkozik a szent királyok példájára, az alapítást a katolikus hitet megerősítő tetteként méltatja. Az érsek oklevele rögzíti, hogy a tanulók nevelésére Pozsonyban letelepíti a Jézus Társaságát; a társaskáptalan és a szabad királyi város más oklevelekben rögzített feltételekkel számukra megfelelő épületeket biztosít. A kollégium fenntartására 50 000 forintot adományoz, az alapítólevellel együtt a jezsuitáknak átadja az összegre és kamataira vonatkozó kötvényt. Az alapítást Muzio Vitelleschi rendfőnök 1631. június 13-án kelt elismerő oklevele tette véglegessé: a rezidenciát jogilag is kollégiumi rangra emelte, és megerősítette az érsek alapítói címét.²⁴ Pázmányt a rendi emlékezet ezért a nagyszombati egyetem mellett a pozsonyi kollégium fundátoraként is számon tartotta.²⁵

¹⁸ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 95.

¹⁹ Uo. 101. Vö. Catalogi, II. 268., 316.

²⁰ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477.; Catalogi, II. 316.

²¹ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 96.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 35. Az alapítólevelé eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 19. n. 4.

²² Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 96–97. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. Liber de fundatione collegii Posoniensis et alumnorum, item de specificatione vinearum, 275^v–276^r.

²³ Az oklevél eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 39. Közli Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 488–491. [Függelék, II. sz.] Hasonmása uo. 44., magyar fordítása uo. 42–46.

²⁴ Közli Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 491–492. [Függelék, III. sz.] Hasonmása uo. 48. Az oklevél eredetije: MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 38.

²⁵ Vö. Archivum Provinciae Austriae Societatis Iesu [Bécs] Sign. 2 08 12 16, Elogia fundatorum et benefactorum collegiorum et domorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. Anno MDCLXXV. 54–56.

A jezsuiták tevékenységének anyagi feltételei mellett szükséges volt a megfelelő épületek biztosítása is. Más magyarországi városokhoz hasonlóan a rendtagok Pozsonyban is emiatt kerültek először közvetlen kapcsolatba – konfliktusba – a helyi közösségekkel. A szabad királyi városok magisztrátusa és a helyi káptalanok ugyanis saját kiváltságaik és érdekeik sérelmétől tartva igyekeztek meggátolni, hátráltatni vagy legalább feltételekhez kötni a jezsuiták letelepedését, működését. Az „erőpróba” mindenhol a helyi ellenállás, az evangélikus magisztrátusok és a káptalanok megtörésével végződött, az uralkodó vagy a nádor által kiküldött biztosok révén.

Pozsony várost II. Ferdinánd 1625. november 20-án levélben tájékoztatta, hogy egy új iskola felállításának előkészítésére két biztosát, Pálffy István pozsonyi főispánt és Pálffy Pál kamaraelnököt küldi a városba. A város ellenszegülését néhány hónap alatt sikerült legyűrni. A jezsuiták a várostól megkapták a Szent Márton-plébániatemplom melletti katolikus iskola épületét, Dávid Pál préposttól az iskolaépület szomszédságában fekvő, *Ave et Salve* nevű házat, a káptalantól pedig – csere útján – a préposti ház mellett fekvő örkanonoki házat. Az utóbbi kárpótlására a káptalan a várostól megkapta a Szent Miklós javadalmas házat. A város feltételeit a király nevében Esterházy Miklós nádor fogadta el március 30-án.²⁶

Pozsony város feltételei a jezsuiták letelepítésekor II. Ferdinánd részére

- [1.] A király a jezsuiták részére ne vegyen polgári házakat, hanem a belváros szűk volta miatt elégedjék meg a jezsuiták számára a Szent Márton-plébániatemplom melletti katolikus iskola épületével, az azzal szomszédos préposti és a mellette álló örkanonoki házzal. Utóbbi helyett a káptalan teljes jogon saját birtokába veheti a Szent Miklós beneficiátus házat, amellyel a város kárpótolja.
- [2.] A király ígérje meg, hogy a szűk városfalakon belül a jezsuiták hasznára semmiféle további házat nem vásárol, és a város semmilyen kiváltságát vagy jogát, sem a Szent Márton-plébániát, sem más beneficiátus házakat illető kegyúri jogát nem korlátozza vagy sérti.
- [3.] Ha a kollégium feloszlana, a tulajdonjog, ami jelenleg az iskola és a beneficiátus ház révén a várost illeti, szálljon vissza a városra.
- [4.] A kollégiumban és gimnáziumban bort kimérni (kocsmát nyitni) nem szabad, hanem ha a jezsuiták saját maguk számára bort hoznának be a városba, azt mindig előzetesen a városi tanáccsal tudatniuk kell, és a szükséges mennyiséget csak a város engedélyével hozhatják be.
- [5.] A városfalakon belül vagy kívül a város területén (*in fundo civitatis*) a kollégium hasznára a szenátus engedélye nélkül semmit (semmiféle ingatlant) nem szabad venni.
- [6.] A városfalnak a kijelölt telek keretébe eső része a kollégium építésekor ne sérüljön.

²⁶ 1626. március 30. [Pozsony.] Esterházy Miklós oklevele Pozsony város részére a jezsuiták letelepítésének feltételeiről. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 1., 9. dok. (21^r–21^v, másolat. A pontok számozása utólagos.) Királyi megerősítés: 1626. április 10. Uo. n. 1., 10. dok. (23^r–24^r, másolat). Vö. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 33–34.

- [7.] Ha az ügyben a rendek a várost megtámadnák, az a király védelmét élvezze.
 [8.] A feltételeket királyi leirat erősítse meg.

A jezsuitáknak szánt épületek átadását és a rend letelepedését a pozsonyi káptalan is feltételekhez kötötte. Az érsekkel 1626. április 20-án létrejött szerződést – a várossal történt megállapodáshoz hasonlóan – az uralkodó erősítette meg.²⁷

A pozsonyi káptalan feltételei a jezsuiták letelepítésekor Pázmány Péter részére

Mivel az uralkodó Pozsonyban nyilvános iskolát vagyis kollégiumot kíván felállítani, Pázmány érsek kérésére a káptalan bizonyos házakat erre a célra átad. A káptalan átengedi az örkanonoki házat, Dávid Pál prépost pedig saját, *Ave et Salve* nevű házat, az alábbi feltételekkel:

- [1.] Az örkanonok háza helyett a káptalan a várostól megkapja a Szent Miklós javadalmas házat minden jogával, mentességével és kiváltságával együtt, királyi megerősítéssel. A ház kijavítására az érsek 5000 magyar forintot ad a káptalannak.
- [2.] Mivel az egyházi szertartások az iskolamester nélkül aligha zajlanak rendben, az iskolamester, vele együtt a harangozó és a kántorok új lakásáról és ellátásukról a város gondoskodik.
- [3.] Az iskolamester, aki mindig az elemistákat (*primam scholam*) oktatja, a tanítás tekintetében a kollégium rektorától függ, de a körmenetek és más szertartások alkalmával a káptalantól függ, úgy, hogy tanítványai összességével (kivéve a mágnások, nemesek és azok fiait, akiket a kollégium rektora kivételnek ítél) a körmeneteken részt venni tartozik.
- [4.] A jezsuiták növendékeikkel együtt jelenjenek meg a kanonokok temetésén.
- [5.] A káptalani templom (plébániatemplom) feletti joghatóság továbbra is a préposthoz és a káptalanhoz tartozik, akik a templom kulcsait is őrzik. A jezsuita atyák három kijelölt oltárt használhatnak szabadon, a többit csak akkor, ha a káptalan tagjai nem miséznek. A szószéket használhatják, de a városi plébános intézkedéseit tiszteletben tartva.
- [6.] Az egyház (templom) díszére válik, ha a kollégium kántorai vasár- és ünnepnapokon a vesperáson és a miséken a káptalan kántorainak segítenek.
- [7.] A kollégium feloszlata esetén az iskola, a prépost és az örkanonok háza eredeti tulajdonosaira visszaszáll, de ha újraindulna a kollégium, az épületeket a rend ismét tulajdonába veheti.
- [8.] A rend eleve lemond a pápától vagy a királytól idővel nyerendő olyan kiváltságairól, amelyek a prépost vagy az örkanonok bármely kiváltságát, jogát sértik.
- [9.] Az érsek kötelezi magát, hogy ha szükséges lenne, a szerződést a pápával és a királlyal jóváhagyatja.

²⁷ 1626. április 20. [Pozsony.] A pozsonyi káptalan oklevele a jezsuiták letelepítésének feltételeiről. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 1., 7. dok. (17^r–17^v, másolat. A pontok számozása utólagos.) Királyi megerősítés: 1626. június 10. Uo. n. 1., 8. dok. (19^r–20^v, másolat.) Vö. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 34–35.

A feltételek rögzítése után, 1627 júniusában került sor az épületek átadására, a jezsuiták (akik ekkor még a plébánostól kaptak szállást) novemberben már meg is nyitották iskolájukat.²⁸ A rezidencia első *superiora* az említett Caspar Malli lett.

Épületek és funkcióik: jezsuiták a városi térben

A szerződésekben biztosított épületek átvételéért 1627. június elején Malli kérvényben fordult II. Ferdinándhoz.²⁹ Az uralkodó leiratában a Magyar Kamarát utasította, hogy az ő nevében a várostól és a káptalantól vegyék át a házakat, és azok birtokába iktassák be a rendet.³⁰ A város négyfős küldöttsége június 14-én át is adta az épületeket a kamarai küldötteknek,³¹ akik másnap a jezsuitáknak adták tovább a szerződésben említett, a Szent Márton-templom tőszomszédságában álló házakat.³² A Társaság nevében Forró György nagyszombati rektor (a pozsonyi rendház felettese) vette át a városi iskolát és a vele szomszédos, talán vele egybeépült *Ave et Salve* nevű beneficiátus házat Dávid Pál prépost jóvoltából. Mivel a város az iskola épületén kívül a Szent Miklós javadalmas házat ajánlotta fel, ami az iskolától eltérő helyen feküdt,³³ ezt a káptalannal elcserélte a Társaság egy, az iskolával szintén szomszédos házra, ami addig az örkanonoké volt.³⁴

A leendő iskola és rendház telke a kezdetben átvett területhez képest Malli *superior* (Pázmány által nehezményezett) kezdeményezésére egy további kanonoki házrésszel bővült.³⁵ Az 1629-ben kiszemelt, szomszédos házrészt végül 1630-ban kapta meg a Társaság, amiért a káptalant a város egy másik beneficiátus házzal kárpótolta.³⁶ A munkálatok irá-

²⁸ Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97. A kollégiumalapításról lásd még: LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477–478., LAR 1627 (uo.) 566.

²⁹ Pázmány korábban arra utasította Mallit, hogy a kijelölt házakat kamarai biztosok vegyék meg a király nevében, és használatra adják át a Társaságnak (1627. május 8. [Sellye.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz). *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. I. (1601–1628). II. (1629–1637). S. a. r. Hanuy Ferencz. Bp., 1910–1911. I. 599–560. 401. sz.

³⁰ Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 38.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v–276^v).

³¹ Archív mesta Bratislavy (Pozsony), Archív magistrátu, Mestské knihy, Actionale protocollum (1622–1633), 189^v. [1627. június 14.]

³² Historia Coll. Pos. 10.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 38.

³³ A javadalmas házak 15. századi elhelyezkedésére lásd Majorossy Judit: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. *Korall* 45 (2011) 122–123. Az említett javadalmas ház helye nem azonosítható, de kiderül, hogy a későbbi Káptalan utcában – 15. században Pfaffengasse – számos beneficiátus ház volt, amelyek a kora újkorra káptalani tulajdonba mentek át. Vö. Grund-Riř Der inneren Koenigl. Freyen Stadt Preřburg. Mit beygefuegten Nahmen, aller inn-befindlichen Kirchen, Cloester, Thoere, Gassen und Haeuser. [Metszette: Christoph Burgstetter. 1734/35]. (Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből.) In: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony, 2005. [Képmelléklet] (= Grund-Riř).

³⁴ Historia Coll. Pos. 10.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 35.

³⁵ Pázmány a várossal kötött szerződésre hivatkozva tiltotta Mallit bizonyos Kerbely úr házának megvételeitől (1627. július 22. [Nagyszombat.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz). *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, I. 631–632. 420. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 40.

³⁶ Vö. Historia Coll. Pos. 17–18., 21.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.

nyításában Pázmány nem vett részt, de a költségekre egyszeri 4000 forintot ígért.³⁷ Az építkezést 1628. április közepén kezdték meg.³⁸ Mivel a várostól átvett iskolaépületben már 1627 októbere óta tanítottak, ám a rendtagoknak alkalmas lakhelyük nem volt, a rendház építése volt elsődleges. Az épület tervei ekkor már régóta rendelkezésre álltak, mivel az alapítás elején, a káptalannal és a várossal való megegyezés után, 1626 májusában Vitelleschi rendfőnöknek Lamormaini császári gyóntató, a provinciális konzultora elküldte a kollégium tervrajzát. A rendfőnök egy szakértő építésznek (feltehetően egy rendtagnak) a véleményét kérte ki, majd egyhetes mérlegelés után jóváhagyta a tervet. Az építész csak azt kifogásolta a tervrajzban, hogy az udvart övező falak és oszlopok a szükségesnél vastagabbnak vannak feltüntetve.³⁹

A rendház építésének ezt az első fázisát Malli mint *superior* felügyelte. A munkálatok megkönnyítésére Pálffy István pozsonyi főispán jóváhagyta, hogy egy közeli helyen bányásszák ki az építkezéshez szükséges követ.⁴⁰ Az év végére az egyik szárny falait a második szintig felhúzták, és egy másik szárny építését is megkezdték.⁴¹ 1629. június 28-án valószínűleg Malli szerződött le – a káptalan egyetértésével – Bielavius Tamás és Heinrich Schrader⁴² kanonokkal és egy meg nem nevezett építőmesterrel, hogy 300 forint készpénz, 4 hordó bor, 30 mérő gabona és 2 arany ellenében folytatja az építkezést és felépíti a kollégiumot. A szeptember 18-ig tételesen vezetett kiadási jegyzék szerint készpénzbe átszámítva 377 forintot és 219 dénárt költöttek el, illetve bizonyos károk ellenére (egy falszakasz és boltozat beomlott, emiatt egy ajtó összetört) haladt az építkezés.⁴³ Azonban 1629 végére is még csak egy szárny volt tető alatt.⁴⁴ Az alapító nem volt elégedett Mallival, aki hiába kért tőle további készpénzt az építkezésekre, Pázmány 1629 júliusában sem a munkálatokra, sem újabb házrész megvételére nem adott pénzt.⁴⁵

Mallival Pázmány mellett rendtársainak és más kívülállóknak is akadhattak személyes nehézségei. Vitelleschi rendfőnök már 1628 októberében fontolgatta a szuperiorságból való visszahívását.⁴⁶ Idejét teljesen az építkezés vezetése foglalta el, a rezidencia belső életére nem tudott figyelni. Szuperiori kötelezettségeit elhanyagolta, a rendház

³⁷ 1627. június 20. [Sellye.] Pázmány Péter egy pozsonyi jezsuitához. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, I. 612–613. 411. sz., 631–632. 420. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 39.

³⁸ 1628. április 14-én vagy 17-én. *Historia Coll. Pos. 13.*, 17–18. Vö. LAR 1628 (ARSI Austr. 135.) 584.

³⁹ ARSI Austr. 3. II. 712., 713. 1626. június 6., 13. Muzio Vitelleschi rendfőnök Wilhelm Lamormainihoz. Vö. *Historia Coll. Pos. 9.*

⁴⁰ MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴¹ *Historia Coll. Pos. 17.*; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴² A szerződés csak keresztnévvel említi, Heinrich Schrader pozsonyi plébánosról (1622–1644) lehet szó. Vö. Carolus Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem. Posenii*, 1880. 269.

⁴³ MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Irreg. 14. tétel, 1. sz. *Contractus cum Murario et rationes circa aedificium collegii* [1629. június 28.–szeptember 18.].

⁴⁴ *Historia Coll. Pos. 17.*; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 42.

⁴⁵ 1629. július 12. [Sellye.] Pázmány Péter Caspar Mallihoz. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. 38. 543. sz. Vö. MNL OL MKA E 152 Coll. Pos. Reg. fasc. 13. n. 4. (276^v); Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 47.

⁴⁶ ARSI Austr. 4. I. 33. 1628. október 28. Muzio Vitelleschi rendfőnök Kristofor Dombrin osztrák provinciálisnak.

állapotáról már negyedéve nem írt levelet a generálisnak. A rendfőnök ezért egy, az építést felügyelő rendtag („architectus, qui aedificationem collegii dirigat”) Pozsonyba küldését szorgalmazta a provinciálisnak.⁴⁷ Málly 1629 késő őszeig maradt a rendház élén, amikor utódjául Káldy Györgyöt nevezték ki, azonban az 1628/1629. évben már egy újonnan odahelyezett rendtag, Georg Trescher [Drescher] „praefectus fabricae” irányította az építkezéseket.⁴⁸ Mivel az alapító érsek jóindulatával nem kívántak visszaélni, az építkezéshez szükséges többletköltséget a Társaság számára tett más adományokból csoportosította át a provinciális, így kaptak Erdélyi István alamizsnájából 500 vagy 600 tallért.⁴⁹ Más jötevőik mellett házi kápolnájuk építésére 2000 forintot hagyott rájuk az időközben elhunyt Tersztyánszky Gáspár királyi személynök, akinek özvegye a kápolna felszerelését ígérte meg.⁵⁰ Az építkezés első szakasza 1631-re fejeződött be, amihez Pázmány további 2000 forinttal járult hozzá. A rendtagok beköltözhettek az új kollégiumba. Ez a későbbi, négy szárnyból álló és egyetlen négyszögletes belső udvarral rendelkező épülettömbnek csak egy részét, két szárnyát jelentette. Az alapincézett rendház 16 cellát, ebédlőt, konyhát, kamrát, emellett 11 további szobát, egy iskolai helyiséget és egy házi kápolnát foglalt magában. Utóbbit egy névtelen jötevőjük a jezsuita szentek festett képeivel díszítette.⁵¹

Pozsonyban, mivel nem volt saját templomuk, házi kápolnájuk mellett a jezsuiták a Szent Márton-plébániatemplomot és más templomokat kényszerültek használni. A plébániatemplom feletti joghatóságot és ellenőrzést a pozsonyi káptalan gyakorolta, amely jogát a Társaság letelepedésekor kötött, fent idézett szerződésben is rögzítette. A jezsuiták németül a plébániatemplomban, szlovákul a klarissza templomban prédikáltak, de külön magyar hitszónok is volt.⁵² A plébániatemplom használatáról sikerült megegyezniük a káptalannal, így a templomban saját oltárt kaptak: a bejárat melletti Szent Anna-kápolnát. Használatának feltételeit Pázmány oklevélben rögzítette: az ott nyugvó elhunytakat nem volt szabad áthelyezni, a kanonokok közül a kápolna rektori tisztét viselő pap ünnepekkor ott misézhetett, és ha akart, oda temetkezhetett, a jezsuitáknak megtiltották, hogy a kápolnát elrekesztő vasrácsot eltávolítsák, a falon új ablakot vagy ajtót törjenek, és rögzítették, hogy a Társaságot csak a használat joga illeti meg.⁵³ A rendnek mindezek mellett a Társaság számára biztosított pápai kiváltságokról, búcsúkról

⁴⁷ ARSI Austr. 4. I. 38. 1628. november 11. Muzio Vitelleschi rendfőnök Caspar Mallinak.

⁴⁸ Catalogi, II. 328–329.

⁴⁹ 600 tallér: Historia Coll. Pos. 19.; 500 tallér: ARSI Austr. 4. I. 196. 1629. december 29. Muzio Vitelleschi rendfőnök Káldy György pozsonyi *superiornak*.

⁵⁰ Historia Coll. Pos. 20., LAR 1629 (ARSJ Austr. 135.) 608., LAR 1630 (uo.) 682.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 48.

⁵¹ Historia Coll. Pos. 26.; LAR 1631 (ARSJ Austr. 136.) 42.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 49.

⁵² Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 108.; Historia Coll. Pos. 13. skk. 1630-ban alkalmaztak először a háromnyelvű prédikálásra három külön *concionatort*. Vö. Catalogi, II. 343.

⁵³ 1629. június 20. [Pozsony.] Pázmány Péter oklevele. *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, II. 32. 539. sz. A templom használatáról lásd még: ARSI Austr. 4. I. 271. 1630. május 25. Muzio Vitelleschi rendfőnök Káldy Györgynek.

megis le kellett mondania a pozsonyi plébániatemplom vonatkozásában, mivel az nem számított saját egyházuknak.⁵⁴

A kollégium építését a jezsuiták 1632-ben kívánták folytatni. Káldy György rektorként felügyelte a munkálatokat, az új épületszárnyak terveit is ő küldte el Vitelleschinek 1632 márciusában. A meglévő épületrészhez kapcsolódó nyugati és északi szárny tervrajza fennmaradt a generálisnak beküldött tervanyagban. Bár Vitelleschi Káldyt kérte a teljes (a már meglévő és a tervezett) épület alaprajzának elküldésére is, ez nem maradt ránk, talán elküldése is megghiúsult. Vitelleschi az első építkezéshez hasonlóan ezt a tervrajzot is szakértő építésszel vizsgáltatta meg, aki kisebb módosításokat javasolt, és azok figyelembevételét Káldyra és rendtársaira, főképp a provinciálisra bízta.⁵⁵

A módosítási javaslatok ismerete híján is értékes forrás az a nyugati tájolású tervrajz, amely a kollégium második építési ütemében tervezett szárnyakról készült.⁵⁶ A kétemeletes épület a meglévő déli, Káptalan utcai, illetve keleti szárnyhoz csatlakozott az utcafronti épületrész szélességében. Nyugaton a templom felé 54 láb (9 lépés), északon a városfal felé 15 láb (2 és fél lépés) távolságot hagytak. A nyugati szárnyban szintenként két nagyobb, északon szintenként három, egy nagyobb, egy egészen keskeny és egy kisebb méretű helyiség volt. A földszinten kapott helyet az iskola három tanterme és a sütőműhely. Az első emeleten a két tanterem mellett egy szobában tárolták a színjátékokhoz szükséges eszközöket. A pékség fölötti, az épület északkeleti sarkában lévő szobákat mindkét emeleten a rendház használta. A második emeleten a kollégiumhoz és az iskolához

⁵⁴ ARSI Austr. 4. I. 407–408., 1631. február 8., 18. Muzio Vitelleschi rendfőnök levelei Paul Kernernek, illetve Káldy Györgynek.

⁵⁵ ARSI Austr. 4. II. 612., 642–643., 1632. április 24., június 19. Muzio Vitelleschi rendfőnök levelei Káldy Györgynek.

⁵⁶ A jezsuita rendfőnök számára Rómába elküldött tervrajzok gyűjteményét, közöttük az említett pozsonyit ma a párizsi nemzeti könyvtár (Bibliothèque nationale de France, BNF) őrzi. Vö. Jean Vallery-Radot: *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris*. Rome, 1960. (Bibliotheca Instituti Historici S. I. XV.) 273–274. 885. sz. Jelzete: BNF, département Estampes et photographie, FOL-HD-4 (10); mérete 36 × 26,7 cm. A datálás a fent leírtak alapján pontosítható 1632. március 25. előttre. (A tervrajz digitalizált formában online elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84486081>. Legutóbbi megtekintés: 2018. február 7.) A tervrajzon az építész neve nincs feltüntetve, erre más forrásokban sem találtam utalást. A szlovák nyelvű szakirodalomban, hivatkozás nélkül felbukkanó építésznev: J. Rava (*Šúpis pamiatok na Slovensku*. Ed. Alžbeta Güntherová. Bratislava, 1967. I. A–J. 163.; *Dejiny spoločnosti ježišovej na Slovensku*. Zostavili Emil Krapka – Vojtech Mikula. Cambridge, 1990. 106.; Vladimír Horváth: *Bratislavský topografický lexikon*. [Martin], 1990. 139.). Valószínűleg azzal a Giacomo Rava/Rana nevű olasz építésszel azonos, aki a pozsonyi Emericianum épületének tervezőjeként ismert, és akinek fia, Giovanni Battista 1639–1645 között a győri székesegyház átépítését végezte, és korábban Pozsonyban apjával együtt is dolgozott (*Művészeti lexikon*. I–IV. Főszerk. Zádor Anna – Genthon István. Bp., 1968. IV. 26.; *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*. Bd. 1–37. Ramsen–Rosa. Hrsg. Hans Vollmer. Leipzig, 1934. Bd. 28. 2.). Giacomo Rava mint 1628–1635 között a pozsonyi jezsuita kollégium építésze a korábbi, csehszlovák szakirodalomban is előfordul. Lásd Sestavil Prokop Toman: *Nový slovník československých výtvarných umělců*. I–II. Praha, 1950. II. L–Ž. 374. A tervet legújabbban Petr Fidler sem kötötte Ravához, szerinte a kollégiumépületet a rendfőnök által jóváhagyott terv alapján építették fel, a tervező nem ismert, és a korábbi szakirodalom tévesen, egy 1636-os említés alapján kötötte a kollégiumépítést Ravához. (Giacomo és Giovanni Battista Rava mint a pozsonyi klarissza kolostor tervezőiként, építészeiként ismertek.) Vö. Ivan Rusina et al.: *Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 1998. 386. (č. 2., 3.)

tartozó reprezentatív terek kaptak helyet: egy nagyobb terem a kollégium számára és egy iskolai előadóterem. A városfal felőli szárnyban volt mindegyik szinten a mellékhelyiség. Az épülethez nyugatról egy kiugró, csigalépcsős lépcsőházat terveztek, amely felől az iskolának saját kapuja lehetett.

Talán a kollégium tényleges alaprajzát őrizte meg az a feltehetően 17. századi sematikus rajz, amely a kollégium utca felőli szárnyát kivéve a belső udvart, a nyugati, északi és keleti szárnyak belső falait jelzi, illetve részletesen csak a kollégiumnak az északi szárnyát ábrázolja. A pozsonyi városi levéltárban őrzött „delineatio” szerint az 1632. márciusi tervnél keskenyebbre, egészen a városfalra épült rá három kisebb helyiség és a mellékhelyiségek. Az alaprajz érdekessége a városfalon kívüli falszoros, a „Zwinger” és az azt védő külső fal, „Zwinger Mauer” megnevezése, amelyek a tájolásához nyújtanak támpontot.⁵⁷

A második építési fázisban a nyugati épületszárny költségeire Pázmány újabb 4000 forintot adott, így az építkezés 1633-ban hét hónap alatt befejeződött. A következő évben a városfal felőli szárny is majdnem elkészült.⁵⁸ Ennek befejezésére az érsek 1635-ben további 500 forintot adott, az iskola is ebben az évben költözhetett át az új termekbe.⁵⁹ A kollégium és gimnázium felépülését a munkálatokat 1629 óta építési felügyelőként, illetve házfőnökként vezető két páter, Káldy György és a rektorságban utóda, Georg Trescher már nem érhatték meg, mivel 1634-ben mindketten elhunytak.⁶⁰

A jezsuiták első kollégiumát, illetve annak helyét Pozsony belvárosának térképén is elhelyezhetjük (1. térkép). A város 15. századi telekrekonstrukcióján a Szent Márton-templom mellett Majorossy Judit a leendő jezsuita épület helyén temetőt jelölt.⁶¹ A város 1734/1735. évi nyomtatott alaprajzán a kollégium „Obere Jesuiter” néven van feltüntetve, így különböztették meg a Szent Salvator-templom mellett később létrehozott rendháztól. Az 1765. évi városalaprajzon a régi kollégiumépület négy szárnyból álló, egyetlen, négyszögletes belső udvarral rendelkező tömbjének sematikus rajza is kivehető.⁶² A jezsuiták Pozsony belvárosában 1671-ig nem jutottak újabb épülethez, de a lelkipásztori szolgálatuk révén a már említett templomokhoz, a Szent Mártonhoz és a klarissza templomhoz is kötődtek.

⁵⁷ Archív mesta Bratislavy (Pozsony), 12416/83 (régijelzet: Lad. XLV. fasc. 1. vagy 2. nr. 4c.) Delineatio Collegii Societatis Jesu. [s.d., 1632 után, 17. század]. Az alaprajzot feltételezett eredeti kontextusából kiszakítva tudtam csak kutatni. A Zwinger elnevezésre lásd még Ján Holák: Topografia historického jadra Bratislavy v 18. storočí. Bratislava 3 (1967) 117–162.

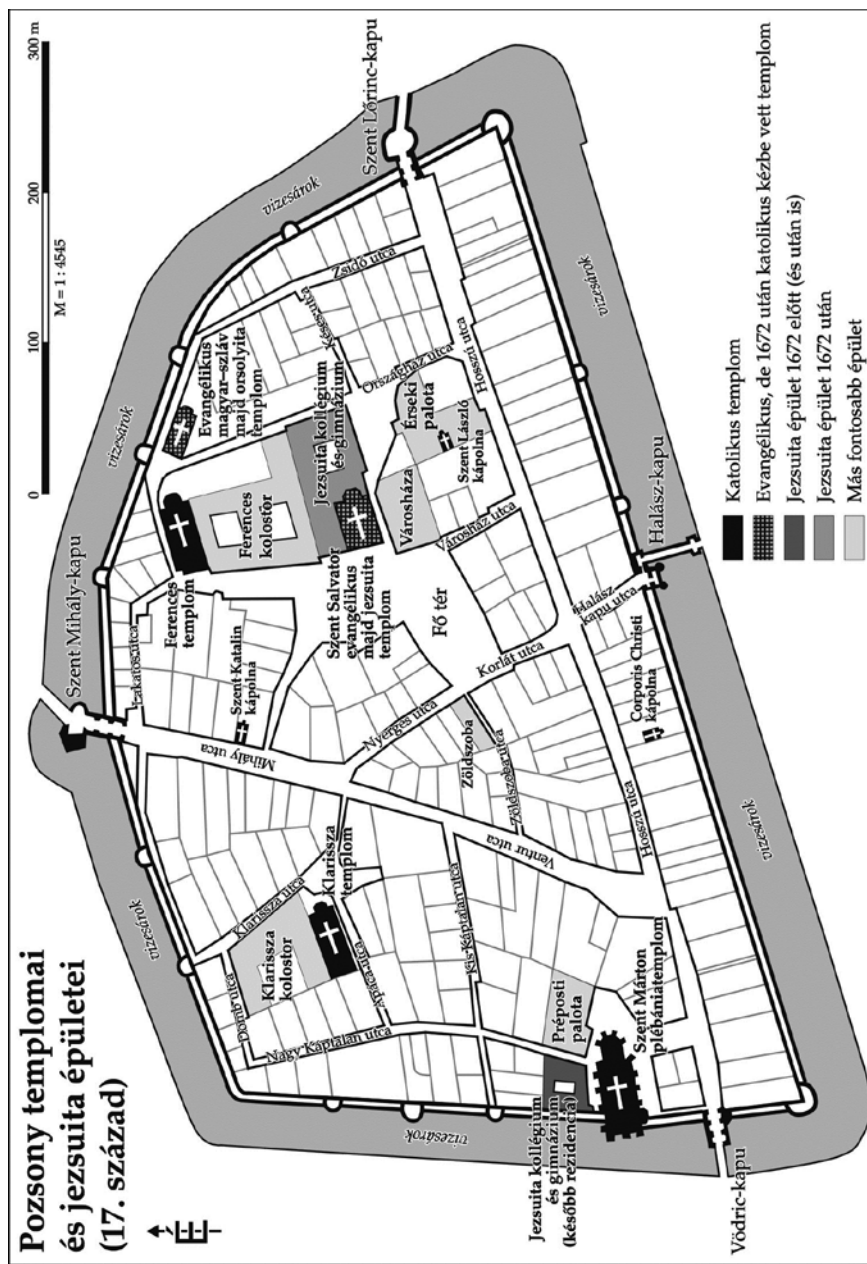
⁵⁸ Historia Coll. Pos. 31–32.; LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.; LAR 1634 (uo.) 300.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: A pozsonyi főgymnasium, 50.

⁵⁹ Historia Coll. Pos. 38.; LAR 1635 (ARSI Austr. 136.) 385.; Dénesi: Missziótól a kollégiumig, 97.; Schönvitzky: A pozsonyi főgymnasium, 50.

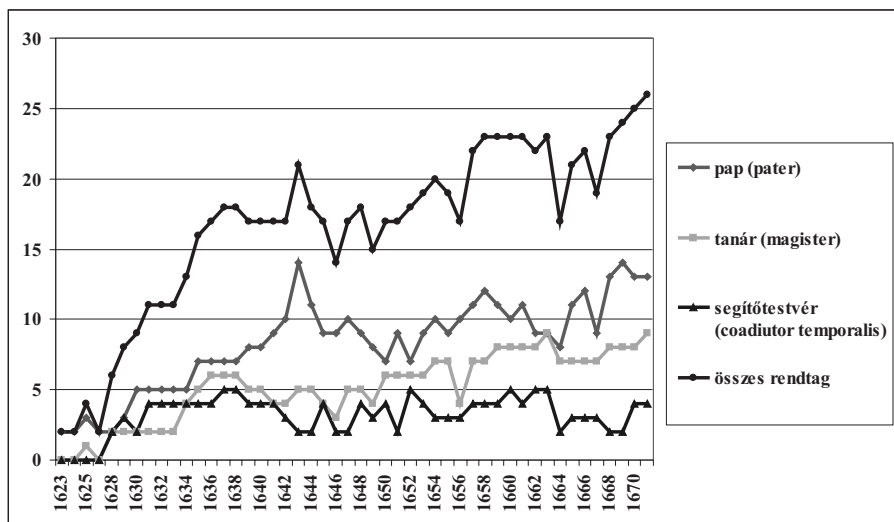
⁶⁰ Georg Trescher [Drescher] 1634. június 25-én. Catalogi, II. 633., 774. Káldy György 1634. október 30-án (elogiumát lásd Historia Coll. Pos. 33–34.)

⁶¹ Majorossy Judit: A pozsonyi városi elit és az udvar (az udvari nemesség) kapcsolatának megközelítési módjai a késő középkorban és a kora újkorban. *Urbs* 7 (2012) 171–199. [188. 1. térkép.]

⁶² Grund-Riß; Michael Marquart: *Grund-Ris der Koenigl. Freyen Stadt Pressburg. Mit beygefüigten Nahmen, aller inn- und Ausserlichen Kirchen, Cloester, Tehoere, Gassen und Häuser, So Anno 1765 Aufgenommen Worden ist.* H.n., 1765. (Reprint: Bratislava. Mapa z roku 1765. Marquartov plán Bratislavy z roku 1765. Text spracovala Hedviga Hudáková. Bratislava, 1988.) (A régi kollégium épülete a belvárosban „B” jellel, „Obere Jesuiter” néven szerepel.) Vö. Holák: Topografia, 120. (1. ábra).

1. térkép. Pozsony templomai és jezsuita épületei (17. század)

1. ábra. A pozsonyi kollégiumban szolgáló jezsuiták száma rendtagtípus szerint, 1623–1671

A rendház „mikrokozmosza” és a rendtagok prozopográfiai vizsgálata a rendi katalógusok tükrében

A rendház jogi helyzetét a rendtartomány éves katalógusai és jelentései is rögzítették. A ház 1608-ban előfordul, majd 1623-tól folyamatosan szerepel a provinciakatalógusokban. Az első időszakban, 1627-ig missziós állomás, illetve rezidencia-székhely a nagyszombati kollégiumnak alárendelve. Ebben az időszakban évi két rendtaggal működött, az 1625-ben a katalógusban is feltüntetett érseki nyomda két alkalmazottját (Némethi Jakab és Csomafai Pál) leszámítva. 1628-ban, az új kollégium építési munkálatainak kezdetekor nyert kollégiumi rangot. Az éves jelentésekben Pázmány alapítványtételétől, 1626-tól kezdve említik kollégiumként.⁶³

A rendtartomány személyi katalógusai alapján a rendház létszámának időbeli változása és a rendtagtípusok arányának változásai is nyomon követhetők.

A vizsgált időszakban a pozsonyi rendházban – és misszióiban – tevékenykedő 341 rendtag zöme, 251 jezsuita pappá szentelt rendtag volt, akiknek a fele (52,6 százalék) egyúttal a renden belüli elitet képviselő négyfogadalmasok közé tartozott.⁶⁴ Mellettük 72 vi-

⁶³ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 477., 550.

⁶⁴ A Jézus Társaságán belül elkülönültek a pap (I.) és laikus (II.), illetve a még novíciusi, tanulmányi éveiket végző (III.) rendtagok. I.: A pappá szentelt rendtagok (*patres*) két csoportra oszlottak. A négyfogadalmasok (*professi quatuor votorum*) tanulmányaik, hivatástudatuk alapján kiemelkedtek, másfél-két évtizeddel a belépésük után tették le a negyedik, ünnepélyes fogadalmukat, amellyel a missziós küldetésük tekintetében a pápához való feltétlen hűséget is vállalták, egyúttal a Társaságon belüli vezető tisztségekre is alkalmassá váltak. A papok másik csoportját a pappá szentelt „lelki segítők” (*coadiutores spirituales*) alkották. Ők hasonló felkészülés után tették le az örökfogadalmukat. Főként lelkipásztorként, tanárként és kisebb házak

lági segítőtestvér szolgált, 18-an pedig tanuló, skolasztikus rendtagok voltak. Még beszédesebb a kollégium rendtagállományának évenkénti vizsgálata. A grafikonon⁶⁵ (1. ábra) jól látszik, hogy az 1643-ig növekvő létszámú, majd a háborús időszakokban visszaeső, a korszak végén pedig ismét emelkedő létszámú rendházban végig a papok voltak többségben. A közösség összlétszámának változásait is leginkább a papok létszámemelkedése vagy -csökkenése befolyásolta. Ők elsődlegesen lelkipásztorok voltak, csak néhányuk teljesített tanári szolgálatot is. Hozzájuk képest kevesebben, az 1650-es évektől jellemzően kétharmad ennyien voltak a világi segítőtestvérek. A legkisebb csoportot a gyakran váltakozó tanár rendtagok adták, akiknek a létszáma az iskola differenciáltságához, tanulólétszámához igazodott. Mindez arra utal, hogy a rendháznak a lelkipásztorkodásban betöltött szerepe volt elsődleges, az oktatásban jóval kevesebb rendtag vett részt.

A rendtagok nációmegoszlásának vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az osztrák rendtartományban közös személyi állománnyal kell számolnunk.

Az 1. táblázat is mutatja, hogy a rendtagok között többségben voltak az „osztrákok” (*Austriacus*, ez nagyjából az osztrák örökös tartományokból érkezőket jelentette), ha pedig a Német-római Birodalom nációit is idesoroljuk, a német nyelvterületet együtt vizsgálva, akkor az arányuk összesen 46 százalékot tesz ki. A „magyarok” (*Hungarus*) aránya az *Austriacus* nációjúak részesedésével majdnem egyezett. Ha a szintén „magyarországi” nációknak tekinthető horvát (*Croata*) és szlovák (*Slavus*) nációkat is ideszámítjuk, összesen 41 százalékos arányt kapunk. Pozsony szlovák ajkú lakosságának lelkipásztori ellátására a magyar-

1. táblázat. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták nációmegoszlása, (1608) 1623–1671*

Náció	Fő	Százalék
osztrák	109	32
cseh, morva	20	6
német	49	14
magyar, erdélyi	101	30
horvát	15	4
szláv/szlovák	25	7
lengyel	13	4
egyéb	9	3
összesen	341	100

* A táblázatban feltüntetett adatok forrása: Catalogi, II–IV. Az „összevont” nációmegnevezések részletezése, eredeti, latin nyelvű megfelelői és a pontos létszámadatok: osztrák (*Austriacus*): *Austriacus* 67, *Algoius* 1, *Carinthus* 8, *Carniolus* 10, *Silesius* 5, *Styrus* 14, *Tyrolensis* 4 fő; cseh, morva (*Bohemus, Moravus*): *Bohemus* 9, *Moravus* 11 fő; német (*Germanus*): *Germanus* 33, *Alsatus* 2, *Bavarus* 6, *Belga* 2, *Franco* 4, *Pomeranus* 1, *Rauracus* 1 fő; magyar, erdélyi (*Hungarus, Transylvanus*): *Hungarus* 97, *Transylvanus* 3, *Valachus* 1 fő; horvát (*Croata*): *Croata* 15 fő; szláv/szlovák (*Slavus*): *Slavus* 24, *Slovacus* 1 fő; lengyel (*Polonus*): *Polonus* 6, *Livo* 1, *Litvanus* 3, *Podlachus* 1, *Rhutenus* 1, *Roxolanus* 1 fő; egyéb: *Prutenus* 2, *Suevus* 5, *Italus* 2 fő.

vezetőiként szolgáltak. II.: A laikus testvérek, azaz világi segítőtestvérek (*coadiutores temporales*) főként a rendházak működéséhez szükséges kétkézi munkát végezték. III.: A pappá szentelés előtt álló, tanuló rendtagok (*scholastici*) képzésük részeként két-három éves gimnáziumi tanári szolgálatot teljesítettek (*magistri*), a gimnáziumok tanári karát legnagyobb arányban ők alkották. A Jézus Társaságába felvettek csoportjairól lásd még: *Institutum Societatis Iesu*. Vol. II. *Examen et constitutiones. Decreta congregationum generalium. Formulae congregationum*. Florentiae, 1893. 2. (Examen, cap. I. 7–11.)

⁶⁵ A grafikon a Catalogi, II–IV. alapján készült, az 1626. év adatai hiányoznak. A rendtagokról készült alábbi elemzések (táblázatok) szintén e kötetek adataira épülnek. Az elemzett rendtagállomány tételes felsorolását lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 308–327.

2. táblázat. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták származási hely szerinti megoszlása,
(1608) 1623–1671

Származási hely	Fő	Százalék	Fő	Százalék
Magyar Királyság (Horvátországgal és Szlavóniával együtt)	126	37,0	136	39,9
Erdély	10	2,9		
osztrák örökös tartományok	102	29,9	121	35,5
cseh korona országai	19	5,6		
Német-római Birodalom (Svájccal együtt)	53	15,5		
északi államok (Lengyelország, Poroszország, Litvánia)	12	3,5		
Velence	1	0,3		
nem azonosítható	18	5,3		
összesen	341	100,0		

országi rendtagok mellett a cseh-morva és lengyel területekről érkező (*Bohemus, Moravus, Polonus* nációjú) társaik is számottevő részt vállaltak, akiknek az összesített aránya elérte a 10 százalékot.

A rendtagok nációmegoszlását évtizedenkénti bontásban is elemezve bizonyos időbeli eltolódások is kirajzolódnak. Az első (rövid) évtizedben (1623–1631) a *Hungarusok* összesített arányuknál jóval többen voltak, csaknem a rendtagok felét tették ki, miközben mellettük a *Transylvanusok* aránya is megközelítette az egytizedes részesedést. A második (1632–1641), harmadik (1642–1651), negyedik (1652–1661) és ötödik évtizedekben (1662–1671) a nációk összesített arányához képest már alig van számottevő eltolódás. A *Hungarusok* mindvégig 23–32 százalékos, az *Austriacusok* 25–37 százalékos arányt tettek ki, utóbbiak hányada az idő előrehaladtával valamelyest növekedett. A *Germanusok* az első évtizedben teljesen hiányoztak, de 1632 után 14–19 százalékos részesedéssel képviselték magukat. A szláv népcsoportok közül a szlovákok az első (13 százalék), a horvátok a második, a cseh-morva nációjúak pedig a harmadik évtizedben (12 százalék) voltak jelen az összesített részesedésüket jóval meghaladó arányban.

A rendtagok származási (születési) helyének vizsgálata a nációmegoszlás elemzéséhez nagyon hasonló eredményt hoz. A rendi katalógusokban feltüntetett településeket politikai (igazgatási) egységeknek megfelelően lehetségessé vált az összesítő adatok kimutatása, ezt szemlélteti a 2. táblázat.

Az adatsort a nációmegoszlásról készült táblázattal összevetve kitűnik, hogy az osztrák örökös tartományokból érkezők összesített arányát a Magyar Királyság területéről származók meghaladják, így relatív többségben vannak az összes vizsgált rendtag között. Ez azzal magyarázható, hogy a nációk vizsgálatakor *Croataként* és *Slavusként* feltüntetetteket is magyarországi illetőségűekként azonosíthatjuk. Az osztrák örökös tartományok közül 10 rendtagot meghaladó részesedéssel Alsó-Ausztria (30), Stájerország (25), Felső-Ausztria (12) és Karintia (12 fő) szerepel. A Német-római Birodalomból elszármazottak

csaknem egyeznek a *Germanus* nációjúak arányával, közülük legtöbben Bajorországból (12) és a passauai püspökségből (9 fő) érkeztek. A *Polonus* nációjúak az „északi államokból” érkezőknek feleltethetők meg, zömük (10 fő) lengyelországi születési hellyel szerepel.

Külön figyelmet érdemel a Magyar Királyságból és az Erdélyi Fejedelemségből származók megyénkénti, közigazgatási egység szerinti megoszlása. A Pozsonyban szolgáló jezsuiták közül kiemelkedően sokan a közeli megyékből érkeztek, a legtöbben Pozsony (35), Nyitra (19), Trencsén (15) és Győr (10 fő) megyékből. A 3–6 jezsuita pátriájául azonosítható megyék már sokkal nagyobb területet fednek le a keresztény országrész sávjában: Zágráb (6), Varasd (4), Zala (3), Vas (3), Sopron (4), Liptó (3), Abaúj (3), Sáros (3 fővel). A szintén 4 fő pátriájául azonosítható Heves megye a jezsuiták hódoltságbeli utánpótlását jelzi, az innen érkezők mindegyike gyöngyösi illetőségüként szerepel, amit az itt működő jezsuita rezidencia tevékenységével magyarázhatunk.⁶⁶

A jezsuiták renden belüli életútját, pályáivét is a provinciakatalógusok segítségével jellemezhetjük. Ezzel a prozopográfiai elemzéssel nemcsak a pozsonyi kollégium működésének megértéséhez kerülhetünk közelebb, hanem az osztrák rendtartomány korabeli személyi állományáról, a „tipikus” jezsuita életútról is fogalmat alkothatunk egy kisebb minta segítségével.

A Pozsonyban 1671-ig szolgáló 341 rendtag átlagéletkora a Társaságba való jelentkezéskor 23 év volt.⁶⁷ A belépés szinte kizárólag az osztrák provincia valamely rendházában, az ismert esetek (223 fő) elsöprő többségében a provincia központjában, Bécsben történt (167 fő). A noviciátus után felsőfokú képzésben csak a papságra készülők részesültek. A skolasztikus időszakot be nem fejezőket (18 fő) nagyrészt fiatalon bekövetkezett haláluk, kisebbrészt elbocsátásuk (6 fő) akadályozta. A később pappá szentelt 251 rendtag zöme elvégezte a kétéves bölcsészeti és a hároméves teológiai képzést, közben a rendtartomány különböző házaiban teljesített két-három éves tanári szolgálatot. A bölcsészetet legtöbben Grazban (109), Bécsben (49) és Nagyszombatban (35 fő) hallgatták. A teológiai képzés helyszínei is ugyanezek voltak: a többség Grazban (112), Bécsben (74) vagy Nagyszombatban (52 fő) végzett. A jezsuita papokra nem volt jellemző, de előfordult, hogy a teljes teológiai képzés helyett csak a kétéves kazuista kurzust végezték el.⁶⁸ A vizsgált mintában ez 15 rendtagról mondható el, közöttük a neves pozsonyi nyomdászról, Némethi Jakabról is, aki még az osztrák–cseh provinciamegosztás előtt Prágában végezte a kazuistikát. A jezsuita papok közül a hosszas rendi képzési, felkészülési időszakot lezáró harma-

⁶⁶ Két rendtag pátriájául megjelölt megyék (és közigazgatási egységek): Bars, Erdélyi Fejedelemség (közelebbi megjelölés nélkül), karánsebesi bánóság, Gömör, Komárom, Turóc. Egy rendtag pátriájául megjelölt megyék és közigazgatási egységek: Belső-Szolnok, Bihar, Csíkszék, Kolozs, Marosszék, Udvarhelyszék, Kőrös, Pest-Pilis-Solt, Somogy, Ung, Zólyom. A gyöngyösi rezidenciáról lásd Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49) 86–94.

⁶⁷ A rendalkotmány szerint a kétéves noviciusi próbaidőre 14 évnél fiatalabb férfit nem vettek fel, fogadalomra pedig 25 évnél fiatalabbat nem bocsátottak. *Institutum*, 21. (Examen, cap. VII. 1.)

⁶⁸ A *casuistica* elvégzése a gyakorlati lekipasztori ismeretek elsajátítását célozta. Ez nem volt elegendő a Jezus Társaságán belül a negyedik fogadalom letételéhez.

dik próbációt, terciaévet⁶⁹ több, mint 194-en végezték el, átlagosan 32 évesen.⁷⁰ A tercia-év helyszíne jellemzően, 128 rendtag esetében a rendtartomány e célra 1633 és 1636 között, majd 1641-től a korszak végéig kijelölt rendháza, a judenburgi kollégium volt. Meg kell említeni, hogy kilencen a rövid életű (1668–1670 között működő) első magyarországi terciaházban, Győrben végezték harmadik próbaévüket.⁷¹

A Társaság iránt való örök érvényű elköteleződést jelentő végső fogadalmat mindösszesen 266 rendtag tette le. 55-en segítőtestvéreként, laikus rendtagokként tették ezt, közülük relatív többségben voltak a Pozsonyban fogadalmat tevők (13 fő).⁷² A papként fogadalmra bocsátottak (211 fő) közel kétharmada, 132 jezsuita tett ünnepélyes, négyes fogadalmat. Fogadalomtételleik helyszíne 33 különböző rendház volt, a többség mégis a rendtartomány négy fontos kollégiumának valamelyikében tett professziót: Nagyszombatban (27), Bécsben (17), Kassán (11) vagy Grazban (10 fő).⁷³ A papként nem ünnepélyes végső fogadalmra bocsátottak, a leendő „lelki segítők” (79 fő) fogadalomtételének helyszínei mutatják a legnagyobb szórást: nagyjából magyarországi rendházakról van szó, amelyek közül a fogadalomtétel számát tekintve Nagyszombat (12), Pozsony (8) és Győr (6 fő) áll az élen.⁷⁴

A pozsonyi jezsuiták rendházon belüli segítőtestvéri, tanári és lelkipásztori feladatairól, mindennapi tevékenységükről alább esik szó, itt a rendi életút lezárására térek még ki. Természetes befejezése volt a szolgálatnak a halál, ami a vizsgált rendtagokat átlagosan 52 esztendőskorukban érte: a belépés idejének átlagéletkorát tekintetbe véve tehát jellemzően három évtizedet töltöttek el a Társaság tagjaként. A rendi szolgálat atipikus lezárását az elbocsátás jelentette, amely a fentebb már említett skolasztikus rendtagok mellett az idősebb jezsuitákat is érinthette. Jellemzően mégis a fogadalomtétel idejében vagy az előtt, átlagosan a tagok 33–34 éves korában következett be, és a vizsgált személyi állományban mindössze 31 ilyen esetről (9 százalék) tudunk.

A lelkipásztorkodó, pap rendtagokról és feladatköreikről a provinciakatalógus alapján alkothatunk összképet. Amint a 1. ábrán jól látható, a lelkipásztori szolgálatot ellátó rend-

⁶⁹ A tercia próbációról lásd *Institutum*, 86. (Constitutiones, quinta pars, cap. I. 3.) Továbbá Lukács János: *Jezsuita képzés a Rendalkotmányban*. Bp., 2013. (Vita consecrata 7) 161–173.

⁷⁰ Az esetek kis részében a tercia próbáció évét, helyszínét nem ismerjük, de a későbbi fogadalomtétel alapján a harmadik próbáció elvégzésére következtethetünk.

⁷¹ A győri terciaházról lásd Kádár Zsófia: A rekatolizáció ismeretlen munkásai. Tercia próbációs jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25) 475–493. Számmottevő volt még az eberndorfi kollégium (18 fő) és a leobeni kollégium (32 fő) szerepe a terciaképzésben.

⁷² A segítőtestvérként fogadalmat tevők Pozsony mellett 5 esetben Linzben, 4-4 esetben Bécsben, Leobenben vagy Nagyszombatban, 3-3 esetben Kassán vagy Szepeshelyen, egy vagy két esetben Grazban, Győrben, Judenburgban, Homonnán, Klagenfurtban, Kremsben, Trencsénben, Passauban, Sopronban vagy Steyrben tettek professziót.

⁷³ További 6-6 fő Pozsonyban vagy Győrben, 5-en Ungvárott, 3-3 fő Besztercebányán, Kremsben, Leobenben, Linzben, Passauban vagy Varasdon, 2-2 fő pedig Steyrben vagy Zágrábban tette le a négyes fogadalmát.

⁷⁴ További 5-5 fő Bécsben vagy Passauban, 4-4 fő Grazban vagy Ungvárott, 3 fő Kassán, 2-2 fő Besztercebányán, Gyöngyösön, Homonnán, Leobenben, Sopronban vagy Znióváralján.

tagok száma a tanárokénál jóval nagyobb mértékben járult hozzá a rendház létszámának folyamatos emelkedéséhez. Míg a tanárok száma hamar elérte az 5 fős maximumot, a lelkipásztorkodó, pap rendtagok száma bizonyos időszakokra tagolható, létszámuk csaknem egyenletes emelkedést mutat a kezdeti 2 főtől az 1669. évi, 14 főből álló csúcsig. Először 1631-ben emelkedett 2-3 főről 5 főre, majd 1636-tól 7, 1639-től 8, 1641-től 9, illetve ennél több pap szolgált Pozsonyban. Az 1643. évi relatív csúcspont, 14 páter egyidejű szolgálata után I. Rákóczi György erdélyi fejedelem magyarországi hadjárata és az annak nyomán fellépő pestis miatt 1645–1646-ig létszámvisszaesés (9 fő) következett be, majd az 1650. és 1652. évi mélypontok (7 fő) után fokozatos emelkedés-stagnálás figyelhető meg, amelyet csak 1665 után követ újabb, bár nem töretlen létszámemelkedés 1669–1671-ig.

Még többet árul el a rendház működéséről a lelkipásztorkodó rendtagok egyre bővülő, differenciálódó szerepköre. A rendház vezetőjét 1628-tól nevezi meg a katalógus *superiorként*, majd 1631-től a kollégiumi rangnak megfelelően *rector* vezeti a házat. 1635-től jellemző, hogy a rektort egyéb, állandó (gyóntatói, hitszónoki) megbízatással nem terheltek. A rendház lelkipásztorainak legfontosabb papi feladata a prédikálás és a gyóntatás volt. A város nyelvi arányaihoz idomulva a jezsuiták kezdettől (1628-tól) fogva küldtek Pozsonyba német és szláv/szlovák hitszónokokat (*concionator*) és gyóntatókat (*confessarius*). Mellettük csak időszakosan jelenik meg külön magyar nyelvű hitszónok (legkorábban: 1630, 1631, 1632), illetve gyóntató (legkorábban: 1641, 1642). Legtöbb figyelmet kezdettől fogva a német ajkú hívek kaptak, akiknek bizonyos években külön *concionator* és gyóntató is rendelkezésükre állt (1632, 1637). A 21 fős összlétszám révén relatív csúcspont jelentő 1643. évben már kilenc lelkipásztorkodó rendtag szolgált Pozsonyban: két német, egy magyar és egy szlovák nyelvű hitszónok – közülük az utóbbi kettő gyóntatott is, a németeknek ugyanis külön gyóntatóik is voltak. A tanulók *exhortator*a egy magyar, az iskola *praefectus*a, egyben a rendház gazdasági felügyelője egy karintiai rendtag volt. Utóbbi tisztséget (*procurator, minister*), azaz a rendház gazdasági felügyeletét ellátó páterek a lelkipásztorkodásban csak kiegészítő szerepet kaptak, mivel „világi” feladataik idejük nagyobb részét lekötötték. A nagyobb papi létszámmal együtt jellemzőbbé válik, hogy a lelkipásztorok már nem (csak) nyelvi szempontból különböznek: a szintén magas összlétszámú 1654. évben már vásár-, illetve ünnepnapon német és szlovák hitszónokokat is elküldtettek. A német vasárnapi szónok egyúttal a kollégium rektori tisztét is betöltötte, szlovák kollégája pedig gyóntatott is anyanyelvén. Mellette németül, illetve szlovákul és magyarul is értő két páter látta el a rendház és a hívek gyóntatói feladatát.

A rendház saját lelkivezetésére 1633/1634-től volt kijelölve külön rendtag, aki spirituálisként (*pater/praefectus spiritualis*), illetve a laikus segítőtestvérek lelkivezetőjeként (*curam habet coadiutorum, dat puncta fratribus*) szerepel a katalógusokban. Külön tisztségeként fordulnak elő a rendház szempontjából fontos szolgálatok: a könyvtáros (*bibliothecarius*, például 1631, 1637, 1638, 1639) és a háztörténetíró (*historicus collegii*, 1662, 1666, 1667). Továbbá a jezsuiták társadalmi beágyazottságát jelző, a templomi és iskolai szolgálaton túlmutató feladatok: a katekéta (*catechista*, például 1632, 1633, 1637), börtönlelkészi (*habet curam carcerum*, 1650, 1651, 1654) és kórházlelkészi (*habet curam hospitalis*, 1650, 1651, 1652, 1659) tisztségek.

A segítőtestvérek (laikus rendtagok) létszámemelkedése és feladatköreik differenciálódása a pappá szentelt rendtársaikhoz hasonlóan tükrözi a rendház belső fejlődését. Először az 1625. évi katalógusban szerepel Pozsonyban segítőtestvér, az érseki nyomda munkatársaként (Csomafai Pál). A laikus rendtagok jelenléte szempontjából is a kollégiumi rang elnyerése jelentett minőségi változást. 1628-tól két segítőtestvér szolgált a rendházban. Egyikük, Martin Locher sekrestyés és a ruhásszekrények őre volt, másikuk, Andreas Conrad szakács, bevásárló és pénztáros (sáfár). 1633-ig a két *coadiutor* meg is maradt hasonló beosztásban, és különleges módon személyük sem változott. Locher kapus, mosodás, a rendházból elutazó rendtagok útitársa, szabó, vizsgafelügyelő és éjjeliőr; Conrad éléstár-felügyelő és éjjeliőr beosztásban is szerepelt az 1628-ban említett tisztségei mellett. Mindketten igen hosszan, 12 évig maradtak Pozsonyban. 1639-re, amikor itteni szolgáltatukat befejezték, a segítőtestvérek száma is megnőtt. 1634-ben négy, 1635-ben öt, 1636-tól pedig hat *coadiutor* szerepel a katalógusokban: a teljes, ötosztályos gimnázium kiépülése tehát a rendház körüli „világi” teendők mennyiségét is megnövelte. Ebben az évben a hat testvér feladatai így oszlottak meg: egy szakács; egy bevásárló, pénztáros, éléstár-felügyelő; egy kapus és felszolgáló; egy mosodavezető és a vendégek ellátásának felügyelője; egy prokurátor atya társa (gazdasági ügyekben segítője); egy pedig a szabóság vezetője és sekrestyés volt. 1636 és 1650 között öt-hat segítőtestvér szolgált hasonló tisztségekben, csak néhány évben esett vissza négyre, a háborús 1646. évben háromra a számuk. 1655-től a korszak végéig hét-kilenc segítőtestvér szolgált a rendházban, a kilencfős maximumot csak két esztendőben (1663, 1671) érték el.

A laikus rendtagok szolgálati ideje külön vizsgálatot érdemel. A jezsuiták nagy fluktuációja ugyanis a *coadiutor*okat kevésbé jellemezte, mint pappá szentelt társaikat. A Pozsonyban 1671-ig szolgáló 72 segítőtestvér átlagos szolgálati ideje 3–4 év volt, ami bő egy évvel hosszabb, mint az összes itt tevékenykedő rendtagra kivetített átlag (2,34 év). Ennél még fontosabb, hogy a *coadiutor*ok között mindig voltak olyanok, akik (egymás közötti kisebb átfedésekkel) hosszú ideig maradtak Pozsonyban, így a gyakrabban változó papokhoz képest az állandóságot képviselték. Az első ilyen „páros” a már említett Locher és Conrad voltak (1628–1639).⁷⁵ A tiroli származású Locher életében leghosszabb ideig nem is Pozsonyban, hanem Linzben szolgált, ugyanez igaz a passzai születésű Conradra is, aki élete utolsó 20 évét Grazban töltötte. Mellettük 1634-től jelent meg a „csúcstartó”, Jurmanich Márton (1634–1677), aki mindvégig a rendház gazdasági vezetésében vett részt. A Pozsony megyei származású, horvát nációjú testvér 1677-ig, összesen 44 évig szolgált Pozsonyban, halálát is itt lelta. Kiemelkedően hosszú, egy helyben töltött szolgálati ideje a rendtartomány viszonylatában is kivételes. Szintén 1634-től haláláig szolgált a rendházban a sziléziai származású Valentin Detki (1634–1645) szakács. Az eichstätti püspökségből elszármazott Georg Grueber (1660–1675) a ruhatárak őre, betegápoló, útitárs, sekrestyés és éjjeliőr volt, aki szintén egészen haláláig Pozsonyban maradt. A stájer Peter Trattner (1662–1671) elsősorban sekrestyésként tevékenykedett, élete végén Leobenben szolgált szintén egy évtizedig. A bajor Johann Pauer (1664–1679) az éléstár felügyelője,

⁷⁵ Zárójelben a nevek után a pozsonyi szolgálati időt adom meg.

bevásárló és gazdasági vezető, *oeconomus* volt, aki ugyancsak haláláig maradt Pozsonyban. A leghosszabb ideig itt szolgáló segítőtestvérek személye egyúttal arra a jelenségre is rámutat, hogy a rendtartomány központjához közeli régióban származási helyre, nációra nézve milyen sokszínű közösség alkotta a jezsuita rendház tagságát, illetve annak „legál-landóbb” részét.

Pozsony iskolarendszere a jezsuiták érkezése idején

Pozsonyban nagy múltra visszatekintő káptalani iskola működött, amelynek fenntartásában a 15. század derekától a város is kivette részét. E századból, illetve a 16. század elejéről elszórt adatok utalnak több iskola egyidejű fennállására. Az 1550–1560-as években a Szent Márton-plébániatemplom melletti káptalani iskola tanítóját elsősorban a prépost tartotta el, de a költségekhez a város is hozzájárult. Az iskola ekkoriban már az elemi szintet meghaladó humanista latin iskolaként működött. A 16. század végére önálló német (elemi) iskola is létrejött, amely a klarissza kolostor mellett kapott helyet (a későbbi, 18. századi katolikus városi iskola helyén).⁷⁶ A bécsi béke után a pozsonyi evangélikus gyülekezet is felállította saját városi iskoláját, amelynek első rektora, a pfalz-neuburgi hercegségben fekvő Lauingen városából hívott David Kilger volt, hivatalát 1606 decemberétől töltötte be. Mivel a környező településeken, Récsén, Szentgyörgyben és Nagylévárdon is voltak gyülekezetek, az időközben az elemi mellett középszintű képzésre is kiterjedő iskola regionális oktatási központtá nőtte ki magát. 1616-tól a főtéri Armbruster-házban kapott helyet, majd a tehetős gyülekezet 1656-ra új gimnáziumépületet emeltetett a főtéri német evangélikus templom mellett, és ezt többszöri bővítéssel 1672-ig használták. A lutheránus felekezettől ekkor elvett iskolaépületet a főtéri templommal együtt később a Jézus Társasága kapta meg.⁷⁷

A jezsuita kollégiumalapításkor a káptalan, illetve a jezsuiták és a fundátor Pázmány érsek között 1626 áprilisában kötött szerződésnek (a tanulmány elején idézett) 3. pontja szabályozta a régi káptalani iskola és a felállítandó új, jezsuita gimnázium viszonyát is. Az elemi ismeretek oktatása a káptalani-plébániai iskola iskolamesterének feladata maradt, aki csak a tanítás tekintetében függött a kollégium rektorától, jogilag a káptalan kötelékében maradt. A káptalani iskola mint városi latin iskola tehát nem utód nélkül szűnt meg 1628-ban: középfokú oktatásra kiterjedő funkcióját a jezsuita gimnázium vette át.⁷⁸ Az elemisták

⁷⁶ Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium*, 7–14.

⁷⁷ Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, 1896. 7–14., 44–49., 64. A gimnáziumi szintű képzés megkezdését (indoklás nélkül) az új épület átadásához (1656) köti. Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosan képző középiskolák)*. Bp., 1988. 241. Az evangélikus templom- és iskolaépület elvételéről lásd Kádár Zsófia: *A pozsonyi Szent Salvator-templom katolikus használatba vétele (1672–1673)*. In: *Koraújkor-ÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána. Bp., 2014. (Koraújkor-ÁSZ tanulmánykötetek 1) 200–229.

⁷⁸ A folytonosság a korábbi szakirodalomban nem volt hangsúlyos. Vö. pl. Dénesi: *Missziótól a kollégiumig*, 94.

tanítása továbbra is a régi iskola feladata maradt. Mivel az 1630-as évekre már katolikus német tanító nem volt a városban, a német írás oktatásával is az iskola egyetlen tanítóját akarták megbízni, míg feleségét (írástudatlan lévén) a kisleányok fonásra való tanításával.⁷⁹ A vizsgált korszakban tehát Pozsonyban felekezeti (és részben nyelvi) alapon elkülönült, párhuzamos iskolarendszer állt az evangélikus és katolikus diákok rendelkezésére, amelyek egyaránt elemi és középszintű ismeretek elsajátítását biztosították.

A jezsuita gimnázium osztályszerkezete, tanulólétszáma

Az 1628. évtől fokozatosan épült ki a pozsonyi gimnázium osztályszerkezete. A kezdeti két osztály (*principia, grammatica*) 1629-ben egy évfolyammal (*syntaxis*) bővült, a tanárok száma is háromra emelkedett. 1630-ban négy évfolyamot (*poetica* is indult) két tanár látott el, a *grammaticai* osztályoknál összevont tanításra gyanakodhatunk. 1631-ben a négy osztályt már négy magiszter vezette, a következő évben pedig a teljes, ötosztályos gimnázium (a *rhetoricával* együtt) működött öt tanár rendtaggal. Ettől kezdve az öt tanár meghatározó maradt 1673-ig, akik közül a legfelső egy, ritkábban kettő vagy három osztályt papok, az alsóbbakat magiszterek tanították. Először 1636-ban fordul elő a katalógusban, majd 1651-től állandósul az öt gimnáziumi osztályt „lefelé” kibővítő hatodik, *parva* (ritkábban *infimia*) néven, amelyet a *principisták* tanára (majd 1674-től külön magiszter) oktatott. Nehezebb esztendőkből csak négy tanár jutott az öt plusz egy osztályra (1650, 1656, 1665), az 1664. háborús évben pedig mindössze négy osztály indult el két tanárral. A rendi katalógus adatait az 1650-től fennmaradt anyakönyv bejegyzései annyiban egészítik ki, hogy a tanulók tudásszintjének megfelelően 1653-tól egyre rendszeresebben két *parvista* tanulócsoport – tehát összesen hét tanulócsoport – indult (*parvista maiores/minores*). 1656-tól előfordult, hogy a legelső osztályt tovább differenciálták, és így egy további *minimistae* vagy *declinistae et legentes* csoport is indult, összesen tehát akár nyolc tanulócsoport is működhetett anélkül, hogy a tanári létszám öt fölé emelkedett volna.⁸⁰

A diákok összlétszámát befolyásolta mind a jezsuita rendház gyarapodása, mind a kollégium életére is kiható háborúk, járványok pusztításai. Az összlétszám változásai az évfolyamszerkezet bővülését is előidézték: az 1650-től rendelkezésre álló anyakönyvi adatok tanúsága szerint az iskola az egyik leglátogatottabb magyarországi jezsuita gimnázium volt már a 17. században is. (Kökényesi Zsolt e számban megjelent tanulmányában olvasható, hogy a 18. század jelentős részében a legnépszerűbb hazai jezsuita gimnáziummá lépett elő, a nagyszombatit is megelőzve!) 1650-ben hat évfolyamban összesen 184 diák tanult, majd a létszám 1654-re elérte a 262 főt. Ezt a relatív csúcsot a háborús időszak miatt csak 1669-re haladta meg ismét a tanulólétszám (264 fő), majd

⁷⁹ Vö. Pázmány Péter *egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*. Vál., bev., jegyz. Beke Margit. Bp., 1994. 177.

⁸⁰ Vö. a gimnáziumi anyakönyv vonatkozó éveivel: *Matrica gymnasii Posoniensis ab anno 1650, usque ad annum 1725*. Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthyány. Cat. IX. Lit. Tit. I. f. (= Cat. Pos. I.).

az 1670-es évek elején újabb visszaesés történt, bár a létszám a vizsgált korszakban, 1675-ig már nem süllyedt 200 fő alá.⁸¹ Az egyes évfolyamok egymáshoz viszonyított létszámaránya a Sasfi Csaba által 19. századi mintán vizsgált jelenséggel hasonlítható össze: a gimnázium alsó évfolyamaiból a *grammatica* évfolyamára átlagosan 11 százalékkal kevesebb diák lépett tovább, majd a *syntaxis*t követő legfelsőbb évfolyamokban, a *poetica* (és *rhetorica*) osztályaiban átlagosan 27 százalékkal kevesebben folytatták tanulmányaikat (a *syntaxis*tákhöz képest). Ezek az arányok az egyetlen intézménytípuson belül érvényesülő többféle funkcióval magyarázhatók: a továbbtanuláshoz szükséges legfelsőbb osztályokat kevesebben végezték el (ez a 19. századi „nagygimnáziumi funkcióhoz” hasonlítható), míg az alsóbb évfolyamok esetén a gimnázium műveltségközvetítő, szocializációs szerepe volt elsődleges (a 19. századi minta „polgáriskolai”, „kisgimnáziumi” funkciójával összhangban).⁸²

A tanulók jellemzése a gimnáziumi anyakönyv alapján

A pozsonyi gimnázium 1650-től fennmaradt anyakönyve a tanulók társadalmi helyzetének, jellemző életkorának, nációk, származási hely és felekezetek szerinti megoszlásának a behatóbb megismerésére is lehetőséget kínál.⁸³ Az alábbi, választott mintaévek feldolgozására épülő elemzéshez a következő tanévek adatait használtam fel: 1650–1651 (származási hely, náció, vallás, életkor); 1656–1657 (az előbbieket és társadalmi státus); 1660 (származási hely, náció, társadalmi státus); 1664 (az előbbieket és életkor), 1675 (az előbbieket).⁸⁴

A matrikulabejegyzések alapján a diákok társadalmi helyzetéről csak részleges képet alkothatunk, az adatok mégis jellemzőnek tűnnek (3. táblázat). Az elemzés eredményét az teszi kétséges, hogy a vizsgált években teljes körű – egy év teljes diákságára vonatkozó – adatsor nem áll rendelkezésre. Míg a korszak elejéről a tanulók körülbelül egyharmadáról (31,5 százalék, illetve 37,9 százalék) vannak adataink, 1660-ból csak a diákok törpe kisebbségéről (18,3%), majd emelkedő arányban 1664-ben a beiratkozottak csaknem feléről (49,1 százalék), illetve közel kétharmadáról (63,4 százalék) maradtak fenn adatok. Emellett az

⁸¹ A diáklétszámokról lásd a Cat. Pos. I. adatait és Kökényesi Zsolt tanulmányát e folyóiratomban!

⁸² Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2013. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 4) 165–170., 394.

⁸³ A jezsuita iskolai anyakönyvek adattartalmát rendi rendelkezés szabályozta. A *Ratio studiorum* szerint a diákok családi és keresztnéve mellett fel kellett jegyezni származási helyüket, korukat, szüleik nevét, lakhelyüket, felvételük évét és napját. Lásd *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586 1591 1599)*. Ed. Ladislaus Lukács. Romae, 1986. (Monumenta paedagogica Societatis Iesu. Nova editio penitus retractata V) 405–406. (Regulae praefecti studiorum inferiorum, 11. Admissio.) Az anyakönyvek adattartalma mégis évről évre, sőt, évfolyamonként is változott.

⁸⁴ A mintaévek diákjainak adatait úgy elemzem, hogy az egymást követő évek tanulóit egy csoportként értelmezem, így például az 1650–1651-ben továbbtanuló diákok adatai az elemzésben összevontan jelennek meg. Így különböző létszámú minták jönnek létre, de az adatok arányosítása révén akár időbeli változások is megfigyelhetők.

3. táblázat. A diákok társadalmi státusára vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Csoport	Megnevezés	1650–51	1656–57	1660	1664	1675	Összesen
főnemes	comes			2		2	4
	liber baro	1	3	3		2	9
	praenobilis					2	2
köznesem	nobilis	107	99	60	62	126	454
polgár	civis	28	33	1	6	18	86
	civis, nobilis	1	2				3
nem nemes	ignobilis	2	1		18	92	113
	libertinus					6	6
	plebeius					1	1
nincs adat		302	226	295	89	144	1056
összes ismert		139	138	66	86	249	678
mindösszesen		441	364	361	175	393	1734

* A második oszlopban az anyakönyvben szereplő megnevezéseket adtam meg, kivéve néhány ritka megnevezést, amelyeket így vontam össze: *libertinus* = *libertinus*, *ignobilis*; *plebeius* = *plebeius*, *ignobilis*; *liber baro* = *liber baro*, *magnificus/praenobilis*.

1675. évi arányok megbízhatóságát növeli, hogy bár a *parvista minor* és az ez alatti két tanulócsoporthoz adatai teljesen hiányoznak, a többi évfolyam adatai szinte teljesek.

Érdekes tehát a vizsgált korszak vége felől kiindulnunk. A gimnázium felső hat osztályának diákjai (az összes tanuló 63,4 százaléka) között abszolút többségben voltak a köznemesek (50,1 százalék).⁸⁵ Mellettük statisztikailag nem sok, mégis figyelemre méltó számban (6 fő, 2,4 százalék) találunk főnemeseket is. A második legnépesebb csoportot a nem nemesi származásúak alkotják (39,8 százalék). Harmadikként, jóval kisebb arányban találunk polgári származású ifjakat az iskolában (7,2 százalék). A megelőző, 1664. évi, jóval kisebb létszámú minta a polgárok hasonló arányszáma (7,0 százalék) mellett a nemesek és a közrendűek között az előbbiekre javára jelentős eltérést mutat (72,1, illetve 20,9 százalék). Érdekes azonban megjegyezni, hogy 1675-ben a nemesek aránya a teljes tanulólétszámhoz képest 32,1, 1664-ben pedig 35,4 százalékot tesz ki. Ha (jó okkal) feltételezzük, hogy a nemesi származást nagyobb eséllyel írták be a matrikulába, mint a közrendű státust, akkor óvatosan kell viszonyulni a nemességnek az 1675. évi mintában tapasztalt „abszolút többségéhez”.

Az említett eljárást igazolni látszik az időben középső, kisszámú minta, amelyből egyértelmű, hogy ebben az évben csak a nemesi származást tartották felírásra méltónak: az ismert 66 adatból 65 vonatkozik fő- vagy köznemesi származásra. A Pozsonyból, az 1650-es évekből fennmaradt korábbi minták is igazolhatják ezt annyi kiegészítéssel, hogy a nemesi mellett a polgári származást is feltüntették. Az ismert esetek elsősorban többség-

⁸⁵ A százalékos arányok az adott évekből az anyakönyvi bejegyzésekből ismert összes adathoz képest értendők.

ben 1650–1651-ben (77,0 százalék) és 1656–1657-ben (71,7 százalék) is a köznemesi származást írták be, míg nagy arányban (20,1, illetve 23,9 százalék) jegyezték fel a polgári státust is. Mindkét mintában azonban a diákok összlétszámához képest jóval kisebb arányokról van szó: a beírt köznemesek 1650–1651-ben a diákok egynegyedét (24,3 százalék), 1656–1657-ben valamivel nagyobb arányt (25,2 százalék) tesznek ki; a polgárok pedig az egytizedes részesedés alatt maradnak (6,35, illetve 9,1 százalék).

A mintaévek adatai tehát azt mutatják, hogy az anyakönyvben legnagyobb eséllyel a nemesi származást tüntették fel, ehhez képest kisebb arányban jegyezték be a polgári, és még kisebb arányban a közrendű származást. Így a vizsgált korszak végére feltehetően a diákok között a legnépesebb két csoportot a köznemesek, illetve a közrendűek alkották, akiknek egymáshoz viszonyított arányát eldönteni nem lehet, de elképzelhető, hogy a mérleg a nemesség felé billent el. E két, nagy tömegeket kitevő csoporthoz képest a polgári származásúak jóval kisebb arányban, az egytizedes részesedést nem meghaladva képviseltették magukat. Mellettük a korszakban mindvégig jelen volt néhány főrendű diák is. Az anyakönyv tehát a jezsuita gimnáziumok „társadalmi kohó” szerepét a tanulók társadalmi státusa szempontjából igazolja: a *plebeiusoktól a magnificusokig* a társadalom széles rétegei jelennek meg. Ugyanakkor az „elitképzés”-jellegét annyiban támasztják alá az adatok, hogy a nemesi és a polgári származásúak érthető módon a népesség egészéhez viszonyított arányukat jóval felülmúlva képviseltették magukat.

A diákok életkorára vonatkozó adatokat (más korabeli jezsuita anyakönyvektől eltérően) a pozsonyi matrikula legalább részlegesen megőrizte (4. táblázat). Ezeket más 17. századi hazai jezsuita gimnáziumok tanulóinak életkori jellemzésére is használhatjuk analógiaként. E téma – főként a források szűkössége miatt – a régebbi, iskolatörténeti feldolgozásokban sem kerül elő.⁸⁶ A szakirodalomnak a *Ratio studiorum* szabályozására hivatkozó, közhelyszerű megállapítása szerint a jezsuita iskolákban egy-egy évfolyamba korban és tudásszintben egymásnak megfelelő diákok jártak.⁸⁷ E kép azonban (legalábbis Pozsonyra nézve) módosítandó, bár előre kell bocsátani, hogy a matrikulát vezető tanárok más adatokhoz képest is következetlenebbek voltak: a „bemondás” vagy „ránézés” alapján rögzített életkor egy-egy tanuló esetében egymást követő években olykor évi két esztendőnyi időződést, esetleg fiatalodást rögzített, míg mások „örökifjak” voltak, évekig szerepelnek az anyakönyvben ugyanazzal az életkorral.

A gimnázium legalacsonyabb évfolyamai közül a *parvista maior* és *parvista minor* adatai ismeretesebbek, a korszak végére felállított, ennél alacsonyabb tanulócsoportokban a diákok életkorát nem jegyezték fel. Az évfolyamok fentebb említett „funkcionális” elkülönülését az átlagéletkorok is valamelyest leképezik. Az „alsó tagozaton”, tehát a *parvista* osztályokban átlagosan 11,9–13,3 éves diákok tanultak, a tanulók zöme 10–15 éves közé esett. A szórás azonban szembetűnően nagy. A legfiatalabb, 4 és a legidősebb, 20 eszten-

⁸⁶ Vö. pl. Schönvitzky: *A pozsonyi főgymnasium, 185–186.*; Acsay Ferenc: *A győri kath. főgimnázium története 1626–1900.* Győr, 1901. 103.

⁸⁷ Vö. pl. Bikfalvi Géza: *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio Studiorum szellemében.* In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.* Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. Bp., 2007. (METEM könyvek 62) 186.

4. táblázat. A diákok életkorára vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Osztály	1650–51		1656–57		1664		1675		Összesen		
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	jellemző
rhetorica	19,7	16–25	20,5	18–35	n. a.		19,5	16–27	19,9	16–35	19–21
poetica	18,8	15–24	n. a.		n. a.		n. a.		18,8	15–24	17–20
syntaxis	18,1	14–23	17,7	12–22	16,5	13–20	16,5	10–22	17,2	10–23	14–20
grammatica	16,4	12–21	15,6	11–19	15	11–18	15,2	12–19	15,6	11–21	14–18
principia	15,1	10–21	14,8	10–21	n. a.		13,9	10–18	14,6	10–21	12–17
parvista maior	11,9	7–16	13,3	8–16	n. a.		13,1	9–17	12,8	7–17	11–15
parvista minor			11,9	4–20	n. a.		n. a.		11,9	4–20	10–14
nincs adat	90,0		38,0		135		159				

* A táblázatban osztályonként, éves bontásban adtam meg a diákok átlagéletkorát és az életkor szerinti szóródásukat. A *parvista minor*nál alacsonyabb két osztály csak az utolsó mintaévben szerepel, de ezekről nem áll rendelkezésre életkorra vonatkozó adat. Az 1664. évi adatoknál a *syntaxis* osztályából a diákok 84 százalékáról, a *grammatica* osztályából a diákok 36 százalékáról van adatom. Más éveknél és osztályoknál az adatokkal rendelkező osztályokat szinte teljes körűen bejegyezték az anyakönyvbe. Az utolsó oszlopban az összesített átlag és szórás után feltüntettem a teljes szóráson belül jellemző életkori megoszlást is.

dős diákok is a *parvista minor* évfolyamban találjuk 1656–1657-ben. A fentebb „kisgimnáziumi” funkcióval jelölt grammatikai osztályok átlagéletkora 13,9–18,1 év, ami megfelel a mai fogalmaink szerint vett gimnáziumi tanulmányoknak. A jellemző életkor ezekben az évfolyamokban 12–20 év, a szórás itt is nagyobb: 10–23 év. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a „valódi” gimnáziumi tanulmányok elkezdésére a 10 évesnél fiatalabb tanulók kivételes esetben sem voltak alkalmasak. A „nagygimnáziumi” tanulmányokat jelentő legfelső osztályokat, a humaniorákat átlagosan 18,8–20,5 évesen, jellemzően 17–21 évesen végezték, a szórás 15 és 35 év között mozog, utóbbi azonban kiugróan magasnak számít.

Az egymásra épülő évfolyamok átlagéletkora mégis – a nagy belső szórás ellenére – az összes mintaév esetében fokozatosan emelkedik. A vizsgált korszakon belül a *syntaxis* osztályáig bezárólag minden évfolyamnál tetten érhető – időben 1675 felé előrehaladva az átlagéletkor kismértékű, de folyamatos csökkenése. Ettől való eltérést csak a *parvista* osztály kettéválása eredményezett, 1656 után a korábbi „legfiatalabb” osztály átlagéletkorának a *parvista minor* felelt meg, míg a *parvista maior* évfolyam átlagéletkora mintegy másfél évvel megemelkedett. Ezt a csökkenést óvatosan, de összefüggésbe hozhatjuk a tanulólétszám emelkedésével, tehát a gimnázium „társadalmi nyitásával” is.

Ami az iskolai előmenetelt és a fluktuációt illeti, a pozsonyi anyakönyv első évtizedének összesen mintegy 3000 diákjáról rendelkezésre álló adatsor alapján a diákok csaknem fele az iskolában csak egy vagy két évet töltött el. Valamivel kevesebb, de szintén nagyszámú az olyan tanuló, aki a gimnáziumban csak néhány évig tanult. Ez az intézmény

szempontjából nagy „átmenő forgalmat”, fluktuációt jelentett. Másrészt a jezsuiták oktatási szabályzata szerint a diákokat elsősorban tudásszint szerint osztották évfolyamokra, ami olykor lehetőséget adott az év közbeni osztályugrásra is, mégis ennél sokkalta gyakoribb volt, hogy egyetlen osztályt egy-egy tanuló több évig ismételtetett. A diákok java része csak a gimnázium alsóbb két-három évfolyamát végezte el. A tehetségesebbek közül néhányan 5 év alatt be tudták fejezni a „nagygimnáziumot”. Példaként Balatoni Istvánt, a Pozsony megyei Diószegről elszármazott magyar nemest említhetem, aki öt év alatt a gimnázium felső öt évfolyamát végezte el, majd 1656-ban a ferences rendbe lépett be.⁸⁸ Vagy a horvát nációjú, pozsonybesztercei Bellosicz Lukácsot, aki hat iskolaév alatt hat osztályt abszolvál, majd szintén egyházi pályára lépett és pozsonyi kanonok lett.⁸⁹ A kevésbé eredményes előmenetelre példa a Pozsony megyei Sárffőről érkező, horvát nemesi származású Dugovicz György, aki öt év alatt három évfolyamot látogatott a *grammatica* osztályáig bezárólag.⁹⁰

A náció (*natio*) „nemzetiségként” való azonosítása (amely fogalom használata a 19. század előtt anakronisztikus) helyett az alábbiakban nyelvi csoportokként tekintek az egyes nációkra, amelyek az anyanyelv mellett szűkebb származási helyre, páttriára (is) utalhatnak (például Erdélyből vagy valamely osztrák tartományból való származásra).⁹¹

A pozsonyi diákság nációmegoszlásáról (5. táblázat) a mintaévek zömében (kivéve az 1660. évet) reprezentatív adatsoraink vannak. A két legnagyobb nációcsoport a korszakban mindvégig a *Slavus/Pannonus* (24,6 százalék), amely a Pozsony környéki szlovák nyelvű lakossággal azonos, illetve az *Ungarus* (23,6 százalék), amely a magyar ajkúak megnevezése. A harmadik legnépesebb a *Croaták* (11,5 százalék), a horvát nyelvűek közössége, akik nagyrészt nem a Dráván túlról, hanem a városhoz közel eső, nyugat-magyarországi horvát településekről érkeztek. Negyedikként, nagyságrendekkel lemaradva következnek a *Germanusként* és *Austriacusként* összesített csoportok (összesen 7,15 százalék), akik között a „németek” és „osztrákok” mellett elzászi, bajor, németalföldi, vesztfáliai, krajnai és sziléziai tanulók is akadnak. Csak elvétve fordulnak elő cseh/morva, illetve más nációjú, lengyel, rutén és itáliai tanulók.

A mintaévek adataiból időbeli változásokra is következtethetünk. Az 1656–1657. évekből csaknem a diákok teljességéről rendelkezésre álló adatokból érdemes kiindulni. A legnagyobb nációcsoport, a szlovákok mögött jóval, 13 százalékkal elmaradó magyar ajkúak és a horvátok aránya egymáshoz közelít. A német nyelvűek mellett csak két morva és egy-egy rutén és itáliai diák fordul elő. Az ezt megelőző, 1650–1651. évi minta (az 1656–1657. évhez képest) a szlovákok hasonló részesedése mellett a magyarok nagyobb arányát mutatja főként a horvátok rovására, miközben több német ajkú diákról is tudunk.

⁸⁸ A háborús évek miatt egy megszakítással, 1650–1653. közötti és 1656-os években. Vö. Cat. Pos. I. 12^r, 18^r, 25^r, 30^v, 44^v.

⁸⁹ A gimnáziumot szintén egy év kihagyással végezte el az 1653–1654. és 1656–1659. években. Vö. Cat. Pos. I. 34^r, 41^r, 46^r, 49^r, 54^r, 58^v. Pozsonyi kanonok 1676–1692. Lásd Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 273.

⁹⁰ 1653–1654. és az 1657–1659. években. Vö. Cat. Pos. I. 34^r, 42^v, 50^r, 55^r, 60^v.

⁹¹ Acsay a győri anyakönyvet elemezve szintén anyanyelvként értelmezte a *natiót*. Acsay: *A győri főgimnázium*, 92.

5. táblázat. A diákok nációmegoszlása (a mintaévekben)*

Náció	1650–51	Százalék	1656–57	Százalék	1660	Százalék	1664	Százalék	1675	Százalék
magyar (<i>Ungarus</i>)	121 ¹	32	94	26	36 ²	47	58	52	99	39
szláv/szlovák (<i>Slavus</i>)	151	40	140	39	10	13	41	37	31	12
szláv/szlovák (<i>Pannonus</i>)					10	13	1	1	42	16
horvát (<i>Croata</i>)	47	13	89	25	15 ³	20	8	7	41	16
német (<i>Germanus</i>)	30 ⁴	8	28 ⁵	8	3	4	4	4	31 ⁶	12
osztják (<i>Austriacus</i>)	14 ⁷	4	3 ⁸	1					11	4
morva (<i>Moravus</i>)	8 ⁹	2	2	1	1 ¹⁰	1				
egyéb	3 ¹¹	1	2 ¹²	1	1 ¹³	1				
nem ismert	67		5		285	63			136	
összes ismert	441		364		361		175		391	
összes ismert	374	100	359	100	76	100	112	100	255	100
ismert százalék	85		98		21		64		65	

* A mintaévek alatt a jelzett nációcsoport létszámadatait, a táblázat utolsó sorában az ismert nációjú diákoknak a teljes diáklétszámhoz viszonyított arányát adom meg. Évente megadom a nációcsoportok százalékos részesedését is az összes ismert nációjú diák létszámához viszonyítva. A kettős mintaévekben kétszer előforduló személyek esetében, ha a nációmegjelölés a két évben eltért, az anyakönyv más adatai segítségével a többször előforduló nációmegnevezést adtam meg. Az 1660. évben csak a *principia*, *grammatica*, *syntaxis* és *poetica* osztályok tanulójának egy részéről írták fel a nációt, a *rhetorica* és a legalsó évfolyamok diákjairól nincs adat. Az 1664. évben csak a *parvista maior*, *principia*, *syntaxis* és *grammatica* osztályok diákjai nagy részének nációjáról van adat, a nagy tömeget kitevő *parvista minor* osztály diákjairól nincs. Az 1675. évben csak a *parvista maior* osztályról és az ennél magasabb osztályokról van – szinte teljes körű – adat-sor, az alsóbb osztályok adatai hiányoznak. A táblázatban egyszerűsítve (összevonva) feltüntetett nációmegnevezéseket, pontos létszámokat jegyzetekben jelzem. A *Slavus/Pannonus* nációmegjelölés egybevonható, de mivel mindkettőhöz nagy létszámú csoportok tartoznak, az összevont és a megosztott százalékos megoszlást is feltüntettem.

A táblázathoz tartozó jegyzetek:

- 1 Ide számítva 2 Siculus, 2 Transylvanus.
- 2 Ide számítva 1 Siculus.
- 3 Ide számítva 1 Dalmata.
- 4 Ide számítva 1 Bavarus.
- 5 Ide számítva 1 Westphalus.
- 6 Ide számítva 1 Alsata és 1 Belga.
- 7 2 Austriacus, 3 Carniolus, 9 Silesita.
- 8 1 Carniolus, 2 Silesita.
- 9 6 Moravus, 2 Bohemus.
- 10 1 Bohemus.
- 11 3 Polonus.
- 12 1 Rhutenus, 1 Italus.
- 13 1 Polonus.

A korszak közepéről ismert, 1660. évi minta aligha reprezentatív, bár tendenciájában előrevetíti a bőségebb adatmennyiséget fenntartó 1664. és 1675. éveket. Az 1664. esztendőben szembetűnő változás a magyar és szlovák ajkúak részesedésének felcserélődése. A magyarok az ismert nációjú diákok abszolút többségét teszik ki, miközben a horvátok aránya a vizsgált időszakban a mélypontra esik vissza és a német ajkúak részesedése is a korábbi arányuk felére csökken. 1675-ben a magyar kisebb részesedéssel, de szintén a legnagyobb nációcsoport marad, számottevően, 10 százalékkal megelőzve a szlovák ajkúakat. A horvátok aránya a vizsgált korszak eleji részesedésüket alig haladja meg, míg a német ajkúak aránya a magyar, szlovák és „egyéb” nációjú diákok rovására jelentősen nő. A „német” és „osztrák” nációt egybeszámítva ezek a horvátokkal egyező részesedést tesznek ki. E jelenséget alighanem a „német” katonaság Pozsonyban megnövekedett létszámával magyarázhatjuk, ami a protestáns gyászévtized, az 1670-es évek város- és egyházpolitikai változásainak egyik következménye.

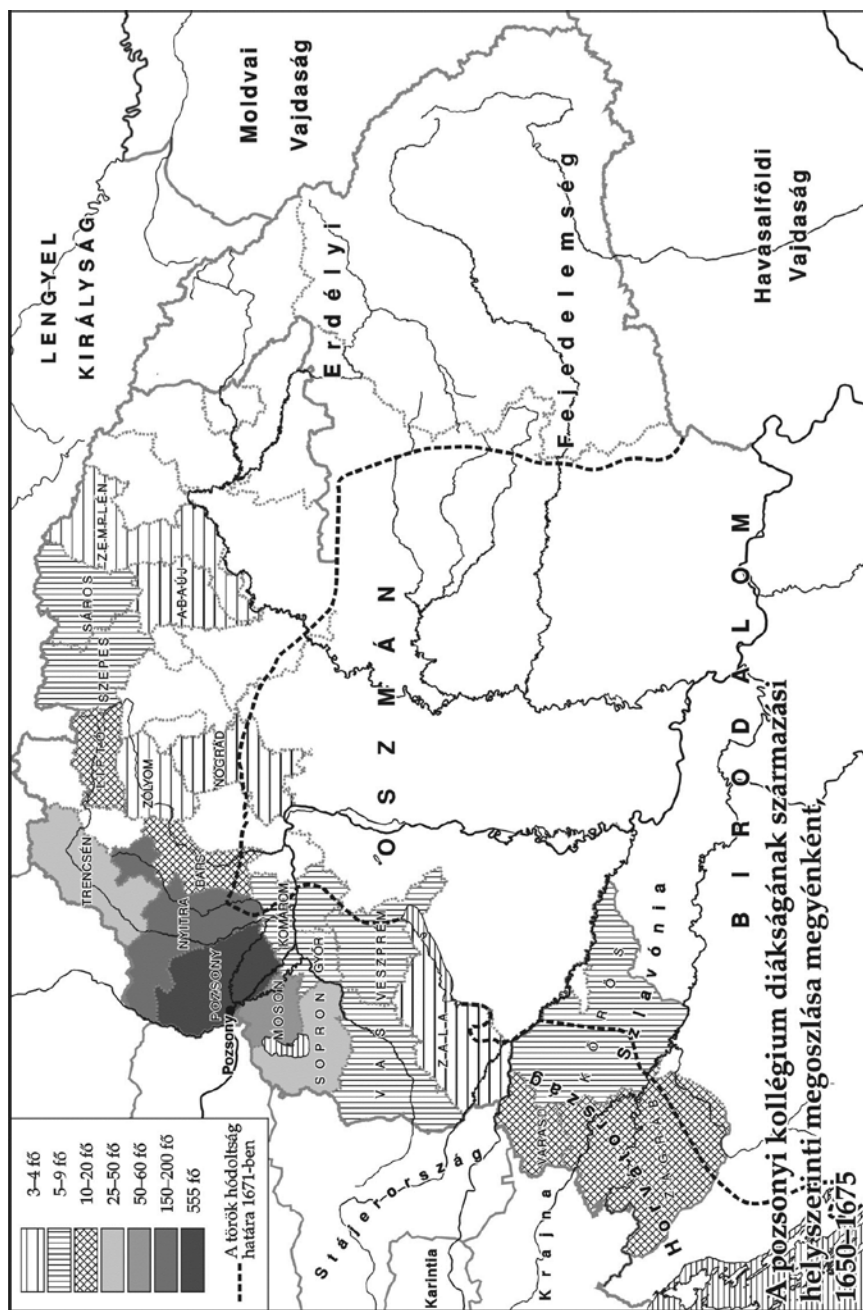
A mintaévekből ismert adatsor alapján fogalmat alkothatunk a gimnázium területi vonzáskörzetéről, a diákok származási helyeiről (2. térkép), földrajzi szóródásáról is.⁹² A vizsgált minta eltérő arányban, de minden időmetszetben tartalmaz a származási helyre utaló adatokat: összességében a diákok 65,1 százalékaról (1734 fő) rendelkezésre álló adatok közül csak ennek 6,3 százaléka (71 fő) esetében nem sikerült azonosítani az anyakönyvbe beírt településnév-alakot.⁹³ A vonzáskörzet vizsgálatánál alapvető kérdés, hogy mennyire koncentráldott az oktatótevékenység a helyi társadalomra: az ismert származási helyű diákok csaknem egytizede (9,3 százalék, 161 fő) érkezett magából a városból, további 22,7 százalékuk (394 fő) pedig Pozsony megye területéről. Ez igazolja azt a más összefüggésben is megfigyelt tételt, amely szerint a helyben lévő iskola számottevő előnyhöz juttatta a helyi családok gyermekeit: az iskolázás költségeinek alacsony, ingyenes volta (helyben lakás) és a társadalmi kapcsolatok (tájékozottság) révén.⁹⁴

A pozsonyi gimnáziumba háromnál több diákot küldő megyék a Magyar Királyság nem hódolt részén, szinte a teljes területet lefedve, Zágrábtól egészen Zemplénig húzódnak. Közülük magasan kiugrik, a gimnázium „törzsterületéhez” tartozó Pozsony megye mellett Nyitra, ahonnan a diákok további csaknem egytizede (9,3 százalék, 162 fő), továbbá Moson, ahonnan (kisebb területével arányosan) egyharmad annyi (3,2 százalék, 56 fő) tanuló érkezett. Területéhez képest egy nagyságrenddel kevesebb diákot küldött Trencsén (27 fő) és Sopron megye (39 fő). A gimnázium „tágabb” vonzáskörzetét és regionális oktatási központ funkcióját jelzi, hogy két alsó-magyarországi megyéből, Liptóbból (19 fő) és

⁹² Az anyakönyvbe *patriaként* bejegyzett települések az esetek többségében tényleges lakhelyet jelölhetnek. Előfordulhat korábbi lakóhely megjelölése is, például a Német-római Birodalomból elszármazott, magyar városokban szolgáló német ajkú katonaság fiainál. Olykor a településnév a nemesi család előnévével azonos, így a tényleges tartózkodási helyről nem tájékoztat. A települések azonosítását nehezíti, hogy az adatokat lejegyzők gyakran torz vagy latinosított névalakokat rögzítettek. Az azonosítás módját és a gimnáziumba legalább két diákot küldő települések részletes felsorolását (térképre is vetítve) lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 193., 200., 202.

⁹³ 1656–1657-ben a diákok 99,4, 1660-ban 9,2, 1664-ben 56,6, 1657-ben pedig 73 százalékának származási helyét jegyezték fel.

⁹⁴ Vö. például Sasfi: *Gimnazisták és társadalom*, 121.

2. térkép. A pozsonyi jezsuita kollégium diákságának származási hely szerinti megoszlása megyénként (az anyakönyvi adatok alapján, az ismert esetekben, a mintaévekben), 1650–1675

Barsból (12 fő), továbbá két Dráván túli megyéből, Varasdból (10 fő) és Zágrárból (10 fő) is összességében nagyszámú diák érkezett, eloszlásuk időben is egyenletes volt. Az öt-tíz diákat küldő megyék⁹⁵ egyrészt a Dunántúl északi területe felé, a hódoltság határáig „nyitják ki” az iskola hatósugarát, másrészt Felső-Magyarország főként szlovák ajkú területe felé. Az ezekhez kapcsolódó, legalább három diákat adó megyék részben a Dunántúlon, részben Alsó- és Felső-Magyarországon csatlakoznak az eddig felsoroltakhoz.⁹⁶ További nagy területeket érint a magukat a pozsonyi gimnáziumban csupán egy-két tanulóval reprezentáló megyék köre.⁹⁷ Külön említendő az Erdélyi Fejedelemségből érkező 13 diák, akiknek a származási helye nagyrészt nem pontosítható, nevük alapján azonban magyar ajkúak voltak.

A pozsonyi gimnázium vonzáskörzetét a korabeli országhatár sem zárta le: a diákok közül 73 fő külföldi származási hellyel lett bejegyezve. Közülük a Pozsony és Nyitra megyével határos, Morván túli területekről, Morvaországból (4 fő) és különösen Alsó-Ausztriából (Österreich unter der Enns, 35 fő), továbbá a szintén Magyarországgal határos Stájerországból (4 fő) és Krajnából (4 fő) érkezett néhány tanuló. Mindez egybevág Pozsony városának az osztrák és morva határon átnyúló kereskedelmi kapcsolatrendszerével.⁹⁸ A cseh korona országaiból Morvaország mellett Csehország (4 fő) és Szilázia (11 fő) is szerepel küldő területként. Az említettek mellett néhányan az osztrák örökös tartományok távolabbi vidékeiről⁹⁹ és a Német-római Birodalom messzebb fekvő tartományaiból származtak,¹⁰⁰ illetve egyetlen diák érkezett Lengyelországból. A külföldi illetőségűek esetében a területileg Pozsonyhoz közelebb esőknél feltehető a tudatos iskolaválasztás, akár a magyar nyelv, a Magyar Királyság szokásainak, jogrendjének megismerése végett; míg a távoli származási hellyel bejegyzett tanulók családjai alighanem ideiglenesen Pozsonyban vagy a környéken teljesíthettek katonai vagy egyéb szolgálatot.

Pozsony város mint regionális oktatási központ vonzáskörzetének meghatározását pontosítja azoknak a településeknek a tételes számba vétele, amelyekből több diák is érkezett a jezsuita gimnáziumba.¹⁰¹ A diákokat küldő települések térképre vetítése a piackör-

⁹⁵ Komárom 9, Győr 7, Szepes 7, Vas 7, Sáros 6, Veszprém 6, Körös 5 fő.

⁹⁶ Abaúj 4, Zala 4, Zólyom 4, Nógrád 3, Zemplén 3 fő.

⁹⁷ 2 főt küldött: Bereg, Gömör, Hont, Pest-Pilis-Solt megye; 1 főt küldött: Árva, Baranya, Esztergom, Heves, Szabolcs, Torna, Turóc és Ung megye.

⁹⁸ Vö. Tóza-Rigó Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, 2014. 87–90.

⁹⁹ Ausztria (további megjelölés nélkül) 1, Görz 1, Felső-Ausztria 1 fő.

¹⁰⁰ Bajorország 2, Regensburg birodalmi város 2, Salzburgi érsekség 1, Elzász 1, Németalföld 1 fő.

¹⁰¹ Pozsony szűkebb vonzáskörzete alatt azokat a településeket értem, amelyek lakói a várost rendszeresen felkeresték például kereskedelmi árucseré céljából. Itt csupán a Szűcs Jenő által vizsgált 15. századi piaci körzetekre, illetve a Kubinyi András által kidolgozott településhierarchia-meghatározásokra és piackörzetekre utalok. Szűcs Pozsony város „második”, a környék községeit felölelő piaci gyűrűjét Pozsony megyében, Komárom megye nyugati és Nyitra megye déli sávjában, mintegy 40–60 kilométeres körben határozta meg. Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. 89–90., 99. Kubinyi a városok piaci körzeteit tekintve a magasabb hierarchikus szintű városok, így Pozsony esetében is 4, 8 és 24 mérföldes (körülbelül 33–36, 67–72, illetve 200–215 kilométer sugarú) köröket ábrázolt. Kubinyi András: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények* 23 (1971. december) 58–78. [66. 2. ábra: Városok piackörzetei.] Kubinyi centralitási-pontrend-

6. táblázat. A diákok felekezetére vonatkozó anyakönyvi adatok (a mintaévekben)*

Felekezet	1650–51	1656–57	1664	Összesen	Százalék
római katolikus	365	347	42	754	76,9
lutheránus	5	5	1	11	1,1
kálvinista	8	4		12	1,2
áttérő: lutheránus – róm. kat.	1			1	0,1
nincs adat	62	8	132	202	20,6
összesen	441	364	175	980	100,0

* Az 1650–1651. mintaévekből leginkább az 1651. évi *principia* és *parvista maior* osztályok nagy részének az adatai hiányoznak. Az 1664. mintaévben a felekezetre vonatkozóan a *parvista minor* osztály adatai teljesen, más osztályok adatai részben hiányoznak. Az 1660. és 1675. évből a felekezetre vonatkozóan nincsenek adatok. Az egyes mintaéveknél feltüntetett számok diáklétszámot (és nem beiratkozási számot) jelentenek. A táblázat utolsó oszlopában az összesített százalékos megoszlást adtam meg.

zetekhez hasonló, a regionális oktatási központ szerepét érzékeltető vonzaskörzetet rajzol ki. E vonzaskörzet a késő középkorra Szűcs Jenő és Kubinyi András által meghatározott 40–60, avagy 67–72 kilométeres piackörzeteknél nagyobb, 80–90 kilométeres átmérővel bír; a körön belüli településsűrűség nem egyenletes.¹⁰² A gimnázium rekrutációs területe (késő középkori piackörzetéhez hasonlóan) délkelet és délnyugat felé szerényebb volt: a Csallóköz északi fele mellett Moson megyei települések (Lajtakáta, Köpcseny, Oroszvár, Parndorf), illetve a Fertő tó és a Lajta folyó közötti terület képviseltette magát. A határon átívelő vonzaskörzetet érzékelteti néhány, több diákot is kibocsátó alsó-ausztriai város (Bécsújhely, Hof, Mödling), illetve az egy-egy diákot Pozsonyba küldő alsó-ausztriai, főleg a Morvamezőn elhelyezkedő falvak. A diákok származási helyéről rendelkezésre álló adatok megyénkénti és településenkénti megoszlása tehát igazolja a gimnázium regionális oktatási központ jellegét. Az iskola fő vonzásterülete a város közvetlen környéke volt, továbbá a Morvaország felé vezető útvonalnak az országhatárig terjedő része mentén fekvő települések (Pozsonybeszterce–Szakolca), illetve Pozsony megye nyugati fele.

Az anyakönyv alapján a tanulók felekezeti megoszlása, az előforduló áttérések is vizsgálhatók. A historiográfia korábbi álláspontját tükrözi Payr Sándor evangélikus történész véleménye, aki szerint a lutheránus és kálvinista diákokat „a poetika és a retorika felsőbb osztályaiba már, ha át nem tértek, nem vették fel”.¹⁰³ A jezsuita tanulmányi szabályzatra hivatkozva ezt állítja Acsay Ferenc is, aki egyúttal a győri gimnáziumban tanító jezsuiták „engedékenységére” is utal, amikor viszonylag nagy számú protestáns, sőt, 1634-ben egy izraelita tanulót is regisztrál az iskolában.¹⁰⁴ Ehhez képest még

szerepe lásd összefoglalóan: Lakatos Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Bp., 2013. (Doktori disszertáció) 18–25.

¹⁰² Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 200.

¹⁰³ Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron, 1924. I. 370.

¹⁰⁴ Acsay: *A győri főgimnázium*, 92.

a neves evangélikus gimnáziummal rendelkező Pozsony város jezsuita iskolájában is találunk nem katolikus tanulókat.¹⁰⁵

A pozsonyi diákok felekezetére vonatkozó bejegyzések a korszak végéről teljesen hiányoznak. 1664-ben is nagyon hiányosak, az 1650-es évekről azonban viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk (a diákok 85,9, illetve 97,8 százalékáról) (6. táblázat). Ezekből kitűnik, hogy a más vallásúak jelenléte elenyésző volt. Az evangélikusok és a reformátusok száma nagyjából megegyezett, áttérés azonban a vizsgált mintaévekben alig mutatható ki. Kis létszámukkal magyarázható, hogy az akatolikusok arányának időbeli változása sem fogható meg.

A kutatás jelenlegi fázisában az 1650-es évtized diákságáról rendelkezésre álló személyi követéses vizsgálattal a protestáns tanulók, illetve a konvertiták közelebbi jellemzése is lehetséges.¹⁰⁶ A lutheránusok közül a nemzetiségét mindenkinek ismerjük, a magyarokon kívül csupán 4 szlovák és 2 német fordult meg az iskolában. A kálvinisták mindegyike magyar volt. Emellett mindkét protestáns felekezet esetében nagy a nemesi származású tanulók aránya, a reformátusok között 9, az evangélikusoknál 10 fő.

A gimnáziumban a tanulók nagy fluktuációja felekezettől függetlenül jellemző volt, így a lutheránusok több, mint fele (13), a kálvinisták egyharmada (5 fő) csak egyetlen évet töltött el az intézményben. A szakirodalom idézett álláspontjával szemben azonban elmondható, hogy a tanulmányi előmenetel nem függött a katolikus hitre téréstől. Kirívó példa a Pozsony megyei nemes családból való, nagymadi illetőségű Váczy János, aki 1650–1654 között a gimnázium mind az öt osztályát elvégezte a *rhetoricáig* bezárólag, mégsem hagyta el a református hitét.¹⁰⁷

A konvertiták közül az egyetlen református a nagyszombati származású nemes, Udvari István volt, aki négy év alatt (1650–1653), 17–20 éves korában a gimnázium felső három osztályát végezte el. Katolikusként először 1652-ben szerepel, tehát két év után tért át.¹⁰⁸ A család református kötődése ismert, felmenői Senczi Molnár Albert támogatói voltak.¹⁰⁹

Az evangélikus konvertiták közül a galgóci származású Brunclik János nációja bizonytalan, feltehetően többnyelvű volt. (1657-ben magyarként, 1658-ban szlávként jegyezték be.) 1657–1659 között a grammatika három osztályát végezte el, és már a második

¹⁰⁵ Habár számuk, arányuk jóval elmarad a protestáns gimnáziumot nélkülöző Győr város jezsuita iskolájának ismert protestáns diáklétszámaihoz képest. Vö. Zsófia Kádár: *The Difficulties of Conversion. Non-Catholic Students in Jesuit Colleges in Western Hungary in the First Half of the Seventeenth Century. Hungarian Historical Review* 3 (2014) 738–741.; Kádár: *Jezsuita kollégium*, 205–206.

¹⁰⁶ 1650–1659 között az ismert felekezetű 915 pozsonyi diák közül 879 katolikus, 22 lutheránus (közülük ketten katolizáltak) és 14 kálvinista (közülük egy katolizált). Vö. *Cat. Pos. I. adataival*.

¹⁰⁷ *Cat. Pos. I. 11^v, 18^v, 24^v, 30^v, 36^v*. A családról lásd *Pozsony vármegye nemes családjai*. Szerk. Denis Pongrácz et al. Somorja, 2008. 398–399.

¹⁰⁸ *Cat. Pos. I. 9^v, 16^v, 22^r, 30^r*.

¹⁰⁹ *Pozsony vármegye nemes családjai*, 395.

évben áttért.¹¹⁰ Nemes Czernyanski András¹¹¹ és Zambokrety Gáspár¹¹² mindketten szlávokként lettek bejegyezve. András 1650–1653 között a legfelső osztály, a *rhetorica* kivételével elvégezte a gimnáziumot, Gáspár három év alatt (1657–1659) csak az alsó két gimnáziumi osztályt abszolválta. Mindketten az első évük után (vagy az alatt) katolizáltak. András a Trencsén megyei Szedlicsnáról származott, és bizonyára a Trencsén megyei Csernyánszky nemes család gyermeke volt,¹¹³ Gáspár valószínűleg az ismert Nyitra megyei nemes család, a Sámbockrétyek sarja volt.¹¹⁴

A pozsonyi példák összecsengenek a győri jezsuita gimnáziumból ismert áttérési esetekkel¹¹⁵ és azt igazolják, hogy legalább a 17. század közepéig a jezsuiták az eddig feltételezettnél jóval nagyobb türelemmel viseltettek a nem katolikus diákok iránt. A katolikus vallást nem tették az iskolai felvétel feltételévé, és a vallás alapján senkitől nem vonták meg a felső osztályok, a teljes gimnázium elvégzésének lehetőségét. Erre leghamarabb csak az 1660-as évektől kerülhetett sor.

Összességében a pozsonyi jezsuita gimnázium működésének korai szakaszát, diákságának összetételét vizsgálva látható, hogy a jezsuita „apostolkodás” területei között az oktatás is kiemelkedő szerepet játszott. A Jézus Társasága társadalmi beágyazódásának, sokrétű kapcsolatteremtésének alapvető eszköze volt az iskola. Más jezsuita gimnáziumokhoz hasonlóan a pozsonyi gimnázium is a Magyar Királyság ekkorra kiépülő gazdag, felekezetiileg differenciált iskolahálózatában előkelő helyen állt, az 1660–1670-es évekre kiegyensúlyozott, magas diáklétszámmal működött. Regionális vonzáskörzete, a diákok társadalmi, nációk és származási hely szerinti megoszlása alapján is Nagyszombat, Sopron és Győr jezsuita gimnáziumai mellett a 17. században a „nyugat-magyarországi” régió egyik legfontosabb jezsuita iskolájaként tarthatjuk számon.

A jezsuita lelkipásztorkodás területei

A Jézus Társasága „apostoli szolgálatában” a pasztoráció, ideértve a missziót is, az oktatás mellett kezdettől fogva kiemelten fontos szerepet játszott, a lelkipásztorkodás a rend társadalmi kapcsolatteremtésének is nélkülözhetetlen eszköze volt. A jezsuita pasztoráció egyik területét képző vallásos társulatokról ezúttal (mivel erre máshol már sor került) bővebben nem esik szó. Csak utalok rá, hogy Pozsonyban először a Nagyboldogasszony titulusú városi társulat alakult meg (1629) a helyi magyar nemesek és hivatalnokok, illetve a katolikus németek részvételével. A Gyümölcstó Boldogasszony-diákkongregáció

¹¹⁰ Cat. Pos. I. 50^r, 55^r, 59^v.

¹¹¹ Cat. Pos. I. 11^r, 18^r, 23^v, 30^r.

¹¹² Cat. Pos. I. 49^v, 56^r, 60^v.

¹¹³ A családra lásd Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1941. (A Hunyadiak kora Magyarországon) IV. [Trencsén vármegye] 238.

¹¹⁴ A családra lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest, 1857–1868. XII. 25–29. Gáspárt nem tünteti fel.

¹¹⁵ Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 208–210.

1632-től működött. Ehhez járult Lippay György érsek alapításával a szélesebb társadalmi rétegek és a nők számára is nyitott Agonia Christi-társulat (1647).¹¹⁶

A más rendházakból is ismert pasztorációs tevékenységet¹¹⁷ alább Pozsony példáján mutatom be. Elemzésemben főként a jezsuita éves jelentésekre támaszkodtam. Ebben névtelen, sokszor sematikusnak tűnő példázatok sorakoznak, mégis (a forrás jellegzetességeit figyelembe véve) lehetőséget adnak az egyes rendházak életének, a jezsuiták tevékenységének pontosabb megismerésére.

Pozsonyban a jezsuiták lelkipásztori és prédikációs tevékenysége – amint már utaltam rá – alapvetően a Szent Márton-plébániatemplomhoz és a klarissza templomhoz kötődött. A kollégium alapítása óta tartottak a városban német és szlovák nyelvű hitszónoklatokat, miközben a környékbeli falvakba is kijártak, amelyekben a szlovák prédikációkat még a lutheránusok közül is sokan hallgatták.¹¹⁸ Ehhez járult, hogy először 1633-ban az érsek kérésére a várbéli német katonaság lelkigondozását is vállalták, akiknek külön beszédeket tartottak.¹¹⁹ A német és szlovák prédikáció mellett 1636-tól említi az éves jelentés a heti, német nyelvű katekéziseiket, amelyekre sok diákot elkísértek a szüleik is.¹²⁰ Ezek az alkalmakon a következő évben már 400 gyermek vett részt.¹²¹ A német prédikációk és katekéziseik helyszíne a plébániatemplom volt, míg szlovákul a klarissza templomban prédikáltak; ezek hallgatósága 1639-ben együttesen már elérte az 5000 főt.¹²² Rövidesen a katekéziseket is mindkét templomban megtartották; a klarisszáknál szlovák nyelven.¹²³ 1646-tól külön alapítvány biztosította a leánygyermek részére katekézis-iskola tartását.¹²⁴

A pozsonyi páterek hitszónoklatai a háborús, pestises években is folytatódtak.¹²⁵ Nagybőjti buzdító beszédek (*exhortatiók*), Krisztus szenvedésének bemutatott jelképeivel vagy a nagybőjti misztériumjátékokkal együtt könnyekig meghatották még az előkelő hallgatóikat is.¹²⁶ Vidéki missziós útjaikon közeli városokban, falvakban prédikáltak, több évből ismert, hogy az alsó-ausztriai Hainburgba, máskor, például az 1650. jubileumi évben Magyaróvárra, Köpcsénybe, Dévénybe, Bazinba és Cseklészre látogat-

¹¹⁶ A Pozsonyban működő, jezsuita vezetésű társulatokról bővebben lásd Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148 (2014) 1229–1272., különösen: 1241–1243; továbbá a diáktársulat működéséről: Uő: A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának első évszázada (1637–1745). In: *Bécsről Brassóig. A II. Koraiújkor-ÁSZ konferencia tanulmányai*. Szerk. Barta M. János et al. Bp., 2016. (Koraiújkor-ÁSZ tanulmánykötetek 2) 9–40.

¹¹⁷ Vö. pl. Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, 136–150.; Kádár Zsófia: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kőkényesi Zsolt. Győr, 2017. 87–131. passim.

¹¹⁸ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 478–479.

¹¹⁹ LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.

¹²⁰ LAR 1636 (ARSI Austr. 136.) 573–574.

¹²¹ LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 243^v.

¹²² LAW 1639 (ÖNB Cod. 12218.) 355^r; LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^r.

¹²³ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180^v–181^r; LAW 1662 (ÖNB Cod. 12222.) 65^r.

¹²⁴ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r.

¹²⁵ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 360^r.

¹²⁶ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r; LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 50^r; LAW 1649 (uo.) 226^r.

tak el.¹²⁷ A magyar nyelvű lelkipásztorkodás, ahogy azt a rendtagok nyelvi megoszlásán is láthattuk, eleinte nem tartozott a pozsonyi kollégium profiljához, szükség esetén, nagy ünnepekkor a magyar hitszónoklatok megtartását inkább a ferencesekre bízta.¹²⁸ Később, a század közepére ez a gyakorlat megfordult: egy magyar jezsuita prédikált a ferences templomban a magyar ajkú híveknek.¹²⁹ A jezsuita hitszónoklatok háromnyelvűsége Pozsonyban – Magyarországon Nagyszombatot leszámítva egyedi sajátosságként – a korszak végéig megmaradt.¹³⁰

A pozsonyi rendtagok térítőtevékenységéről érintőlegesen, a gimnáziumi tanulók kapcsán már esett szó. Természetes, hogy a jezsuiták térítómunkája nemcsak saját diákjaikra, hanem a társadalom különböző csoportjaira is kiterjedt.¹³¹ Az éves jelentések adatai azt tanúsítják, hogy a vizsgált időszakban a rendházhoz kötődő konverziók száma nagyon ingadozó volt, az esetek száma évente 12–202 között mozgott, de jellemzőbb, hogy éves átlagban 48 áttérés történt.¹³² A soproni rendházból ismert konverziók éves átlagát (40 fő) ez valamivel meghaladja, de elmarad a nagy missziós hatóságárral rendelkező győri rendházhoz kötődő áttérések évi átlagától (88 fő).¹³³

Pozsony többfelekezeti közegében a jezsuiták nagyrészt evangélikusokat térítettek át. Jellemző eset 1669-ből, hogy egy prédikátor, aki második, katolikus vallású felesége révén ingott meg hitében, Szelepchény György esztergomi érsek kezébe tette le a trienti hitvallást, miután a jezsuitáktól sajátította el a római katolikus hitelveket.¹³⁴ A konvertáltak között protestáns menekültek is előfordultak: 1643-ban egy Csehországból elmenekült asszonyt sikerült áttéríteni.¹³⁵ Ritkábban fordulnak elő az áttérők között görögkeletiek:

¹²⁷ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r; LAW 1650 (uo.) 322^r.

¹²⁸ LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 65^v.

¹²⁹ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^r.

¹³⁰ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 17.

¹³¹ A konverziókutatás iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt az érdeklődés, magam korábban a jezsuita környezetben történt áttérések tipologizálását már megkíséréltem. A vonatkozó szakirodalmat és a 17. századi nyugat-magyarországi jezsuita gimnáziumokban történt áttérési esetek jellemzését lásd Kádár: *The Difficulties*.

¹³² A katolikus hitre térők száma a pozsonyi jezsuita kollégiumban (az ismert években, 1626–1671): 1626: 60 (LAR 1626 ARSI Austr. 135. 478.), 1630: 12 (LAR 1630 [uo.] 680.); 1631: < 20 (LAR 1631 ARSI Austr. 136. 42.), 1633: 29 (LAR 1633 [uo.] 169.), 1635: 20 (LAR 1635 [uo.] 385.), 1636: 68 (LAR 1636 [uo.] 574.); 1637: > 70 (LAW 1637 ÖNB Cod. 12218. 243^v), 1638: 30 (LAW 1638 [uo.] 304^r), 1639: > 20 (LAW 1639 [uo.] 355^r), 1640: 52 (LAW 1640 [uo.] 447^v); 1641: 42 (LAW 1641 ÖNB Cod. 12219. 66^r–66^v), 1642: > 60 (LAW 1642 [uo.] 135^r), 1643: 81 (LAW 1643 [uo.] 180^r), 1645: 27 (LAW 1645 [uo.] 360^r), 1646: 75 (LAW 1646 [uo.] 415^r–415^v); 1647: 28 (LAW 1647 ÖNB Cod. 12220. 50^r), 1648: 32 (LAW 1648 [uo.] 127^r), 1649: 40 (LAW 1649 [uo.] 226^r–226^v); 1656: 14 (LAW 1656 ÖNB Cod. 12053. 53.), 1657: 53 (LAW 1657 ÖNB Cod. 12054. 49–51.), 1658: 32 (LAW 1658 ÖNB Cod. 12055. 40–41.), 1661: 38 (LAW 1661 ÖNB Cod. 12058. 28–29.), 1662: 202 (LAW 1662 ÖNB Cod. 12222. 54^r–54^v), 1664: 41 (LAW 1664 ÖNB Cod. 12061. 70.), 1665: 47 (LAW 1665 ÖNB Cod. 12062. 49.), 1666: 37 (LAW 1666 ÖNB Cod. 12063. 47.), 1667: 48 (LAW 1667 ÖNB Cod. 12064. 34.), 1668: 60 (LAW 1668 ÖNB Cod. 12065. 60–61.), 1669: 50 fő (LAW 1669 ÖNB Cod. 12066. 42.).

¹³³ Vö. Kádár: *Jezsuita kollégium*, 268–270.

¹³⁴ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 42–43.

¹³⁵ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180^r.

1638-ban egy ortodox katona, 1666-ban pedig két görög „szizmata” (talán szintén katonák) tettek katolikus hitvallást a jezsuitáknál.¹³⁶

Még ritkábban értesülünk mohamedánok megkereszteléséről. Pozsonyban az 1657. és 1666. évekből; közülük az előbbiről tudjuk, hogy egy Székesfehérvárott, de török szülőkől született férfi volt.¹³⁷ Előfordult, hogy izraeliták keresztelkedtek meg a jezsuitáknál: 1650-ből és 1661-ből ismeretes két férfi esete, az előbbiről ráadásul feljegyezték, hogy a Szentírás alapos ismerete miatt hittestvérei körében nagy tekintélynek örvendett.¹³⁸

A prédikálás és a térítés mellett a jezsuita „apostolkodás” a két leggyakrabban kiszolgáltatott szentségre, az eucharisziára és a gyónásra összpontosult. Ezeknek a helyes vételére katekiziseikben és prédikációikban tanították a híveket, és maguk is buzdították mindenkit, hogy minél rendszeresebben járuljanak a szentségekhez. Pozsonyban az 1630-as évek elején évente ezres nagyságrendű volt a feljegyzett áldozások száma (1631: 1004, 1633: 1000), de az évtized végére ez a szám hét-nyolcezerre nőtt (1636: 7300, 1637: 8600, 1638: 7000 eset).¹³⁹ Ilyen nagyságrendű változás később nem következett be, de minőségi ugrást jelentett a hónapok utolsó vasárnapjain bevezetett „általános áldozás” (*communio generalis*) gyakorlata 1648-tól. Ezek a havi közös áldozási alkalmak a szentség rendszeres vételét szolgálták és búcsú elnyerésére is lehetőséget adtak. Egyúttal hozzájárultak, hogy a század közepére már a tízezret is meghaladta az áldozások éves száma (1648: 11 800, 1650: 12 500 eset).¹⁴⁰

Az éves jelentésekben az áldozási esetekhez képest kevésbé jellemző a gyónások (*confessio*) számának rigorózus feljegyzése, mivel e szentség vétele előfeltétele volt az áldozásnak. Itt tehát nagyobb hangsúlyt kap a beszámolóikban a szentség helyes vételének tanítása és a rendszeresség. Utóbbira a jezsuita beszámoló szerint már 1641-re sikerült ránevelni a híveket, amihez az előző esztendő e tárgyú prédikációi nagyban hozzájárultak.¹⁴¹ A városban nemcsak a helyiek gyóntak, hanem a környékről főként az ünnepekre érkező lakosok is: 1642-ben karácsonykor 500 gyónást hallgattak meg a pozsonyi páterek, amiből 50 életgyónás volt.¹⁴²

A gyónások különleges eseteiről, az életgyónásokról (*confessio generalis*) önálló beszámoló és kimutatások is fennmaradtak, mivel ezeket a jezsuiták nagyon pártfogolták. Életgyónást jellemzően a katolizáló protestánsok, a csak névleg katolikusként élők vagy az életük valamely szakaszhatárán lévők tettek. Életgyónásról már a korai pozsonyi miszsióból, 1611-ből is van adatunk.¹⁴³ Az 1640-es évektől feljegyzett esetek tanúsága szerint évente a 200-at is meghaladta a jezsuitáknál végzett *generalis confessiók* száma (1642: csak

¹³⁶ LAW 1638 (ÖNB Cod. 12218.) 304^v; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 47.

¹³⁷ LAW 1657 (ÖNB Cod. 12054.) 51; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 47.

¹³⁸ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r; LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 29.

¹³⁹ LAR 1631 (ARSI Austr. 136.) 42., LAR 1633 (uo.) 170., LAR 1636 (uo.) 574.; LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 243^v, LAW 1638 (uo.) 304^r.

¹⁴⁰ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r, LAW 1650 (uo.) 322^r.

¹⁴¹ Pl. LAW 1638 (ÖNB Cod. 12218.) 272^r, LAW 1640 (uo.) 447^v; LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 65^v, 68^v.

¹⁴² LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 135^r.

¹⁴³ LAR 1611 (ARSI Austr. 133.) 229.

karácsonykor 50, 1649: 200, 1650: 260, 1666: 120, 1668: 220 eset).¹⁴⁴ Ez azonban az áldozások éves számától eltérően időbeli növekedést nem mutatott. Más gyónási esetekhez hasonlóan a jezsuita jelentések beszámoltak az életgyónások jótékony hatásáról a testi és pszichés bajok enyhítésére. 1669-ben egy gyilkos fordult a jezsuitákhoz, mielőtt lelkiismeret-furdalása a városi bíróság elé vitte volna. Miután életgyónást végzett, a gyóntató közbenjárására a magisztrátus sem ítélte halálra, hanem „Krisztus érdemeiért” sikerült számára kegyelmet nyernie.¹⁴⁵ A beszámoló – olykor túlzónak tűnő – adatai, esetleírásai arra utalnak, hogy a jezsuiták a szentségkiszolgáltatással is hiánypótló szerepet tudtak betölteni a barokk vallásosság felé egyre nyitottabb katolikus lakosság számára.

A szentségi élethez kapcsolódva utalok a jezsuita lelkipásztorkodás sajátos területére: a lelkigyakorlatok vezetésére, ami idővel nemcsak a rendtagok, hanem „külsős” egyháziak és világi hívek számára is elérhetővé vált. Pozsonyból már 1648-ból van adatunk arról, hogy a kollégiumban több külsős is elvégezte a lelkigyakorlatot, közöttük két püspök és négy kanonok.¹⁴⁶ Két évvel később a rendtagok mellett már világiak: három katonai vezető is volt a lelkigyakorlatot végzők között.¹⁴⁷ A külsősök számára adott lelkigyakorlatok (magyarországi viszonylatban) magas száma a pozsonyi rendház sajátossága maradt az egész század folyamán. 1660-ban három külsősnek adtak lelkigyakorlatot,¹⁴⁸ 1665-ben négy lelkigyakorlatozót jegyeztek fel, közöttük Szegedy Ferenc Lénárd akkori váci, későbbi egri püspököt.¹⁴⁹ Az 1666. év két lelkigyakorlatozója közül az egyik pozsonyi kanonok volt, három évvel később szintén egy helyi kanonok, illetve egy plébános végzett lelkigyakorlatot a pozsonyi kollégiumban.¹⁵⁰ 1670-ben a helyi prépost, egyben nyitrai püspök, erdői Pálffy Tamás végzett a jezsuitáknál lelkigyakorlatot.¹⁵¹ A rendház tagjai maguk is rendszeresen elvégezték az ignáci lelkigyakorlatot; ismert, hogy az 1656. évi járvány elől a városból vidékre visszahúzódó rendtagok is ezzel töltötték felszabaduló idejüket.¹⁵²

A jezsuita apostolkodásnak kezdettől fogva szerves részét alkotta az a „békesség-szerző”, illetve a „szeretet cselekedeteiben” megnyilvánuló tevékenység, amelyet az utóbbi évtizedek kutatási eredményei alapján nevezhetünk „társadalmi fegyvelmezésnek”.¹⁵³ Első helyen a keresztény (szentségi) házasságok védelmét említtem. 1643-ban

¹⁴⁴ LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 135^r; LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r, LAW 1650 (uo.) 322^r; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 21.; LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 45.

¹⁴⁵ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 77.

¹⁴⁶ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

¹⁴⁷ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^v.

¹⁴⁸ LAW 1660 (ÖNB Cod. 12057.) 8.

¹⁴⁹ LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 37. Szegedy Ferenc Lénárdról lásd Sugár István: *Az egri püspökök története*. Bp., 1984. (Az egri főegyházmegye schematizmusa I) 341–346. Egri püspöki, főként rekatolizációs tevékenységéről és az életrajzi adatok pontosításával lásd Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) passim.

¹⁵⁰ LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 86.; LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 100.

¹⁵¹ LAW 1670 (ÖNB Cod. 12067.) 126. Erdődy Pálffy [II.] Tamás pozsonyi prépostról lásd Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 243.

¹⁵² LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁵³ Vö. a Wolfgang Reinhard és Gerhard Oestreich nevéhez fűződő „társadalmi fegyvelmezés” [Sozialdisziplinierung] tézisével, amelyről összefoglalóan lásd Peter Hersche: *Muße und Verschwendung. Europäische Ge-*

15 botrányosan élő, haragos párt békítettek ki, illetve egy már hat éve *konkubinátusban* élő párt bírtak rá a szentségi házasságkötésre a pozsonyi jezsuiták.¹⁵⁴ A háborús 1645. évben egy asszony részben házassága miatti kétségbeesésében öngyilkosságot fontolgatott és a Dunába akart ugrani, amitől végül egy jezsuita hatására állt el.¹⁵⁵ Öt évvel később több olyan párt is kibékítettek a rendtagok, akik megcsalták egymást, illetve egy férfit, aki már más nőt akart elvenni, engeszteltek ki feleségével.¹⁵⁶ 1668-ban egy több éve külön élő párt békítettek ki annak ellenére, hogy több, házasságon kívül született gyermekükről széltében-hosszában tudtak a városban.¹⁵⁷ Máskor külső okok hatására elvált párokat is sikerült újbóli együttélésre bírni. 1663-ban egy párt rossz hírbe hoztak, amiről egy jezsuita az asszony vallomásából értesült. Mint kiderült, tervezett válásuk oka valamelyik fél házasesetre való alkalmatlansága volt, amit a jezsuiták szentelményekkel igyekeztek gyógyítani, miközben a válságba jutott kapcsolatot is megmentették.¹⁵⁸ Később azért vettek pártfogásukba a páterek egy pozsonyi asszonyt, mivel férje otthagya őt, és ebbe teljesen belebetegedett. Bár a házasság rendezése kétséges maradt, az asszony élete végéig megőrizte a férfi iránti hűségét.¹⁵⁹ A szentségi házasságkötést a jezsuiták részben az e nélkül együtt élők, részben pedig a protestáns szertartás szerint házasulandók körében népszerűsítették.¹⁶⁰ 1633-ban egy titkos házasságban élő párt vettek rá a nyilvános házasságkötésre,¹⁶¹ és évtizedek múlva is eredményesen győztek meg törvénytelenül együtt élőket a szentségi házasságkötésről.¹⁶²

A házasság intézményének védelmét szolgálta a jezsuiták fellépése a házasságon kívüli szexualitás és a prostitúció ellen. Az 1657. évi jezsuita beszámoló szerint egy szolgálot nap mint nap csábított bűnre felesége távollétében a gazdája, de a fiatal lány nem állt kötélnak, és a botrány elkerülése érdekében még el is hallgatta a csábítást a ház asszonya előtt.¹⁶³ Szintén egy pozsonyi leánynak ajánlott fel egy ifjú 100 aranyat szexuális szolgáltatásért, de ő inkább távozott a házból, mint hogy testét áruba bocsássa.¹⁶⁴ A jezsuiták olykor prostituáltak megtérítésében is eredményesek voltak. Közöttük egyeseket sikerült meggyőzéssel jó útra terelni. Mások esetében azonban, akik szolgálókként üzték bűnös tevékenységüket, a jezsuiták megkérték szállásadóikat, hogy vonják meg tőlük szállásikat, így lehetetlenítve el erkölcstelen tevékenységüket. A megtérő kéjhölgyek számára a

sellschaft und Kultur im Barockzeitalter. I–II. Freiburg–Basel–Wien, 2006. 55–63. Jezsuita vonatkozásban: John W. O'Malley: *Az első jezsuiták*. Bp., 2006. 193–195.; Louis Châtellier: *The Europe of the Devout*. Cambridge, 1991. (a jezsuita vezetésű társulatokról).

¹⁵⁴ LAW 1643 (ÖNB Cod. 12219.) 180°.

¹⁵⁵ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 360°.

¹⁵⁶ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322°.

¹⁵⁷ LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 75.

¹⁵⁸ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 36.

¹⁵⁹ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 51.

¹⁶⁰ Lásd pl. LAR 1636 (ARSI Austr. 136.) 575.

¹⁶¹ LAR 1633 (ARSI Austr. 136.) 170.

¹⁶² LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127°; LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 39.

¹⁶³ LAW 1657 (ÖNB Cod. 12054.) 51.

¹⁶⁴ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 39.

páterek olykor becsületes házasságot is szereztek, vagy számukra „megfelelő”, erkölcsükre nézve biztonságosabb kenyérkereseti lehetőséget kerestek.¹⁶⁵

A „társadalmi fegyelmezés” másik fő területe a békítés, békeségyszerzés volt. Az éves jelentések névtelen esetleírásai tanúsítják a páterek ez irányú elkötelezettségét. 1649-ben több, „egymást gyötrő atyafit” engeszteltek ki egymással.¹⁶⁶ A békülést olykor a felek elszántsága nehezítette.¹⁶⁷

A „társadalmi fegyelmező” szereppel szoros összefüggésben az irgalmasság gyakorlásához a jezsuitáknak elsősorban azokat a tevékenységi köreit soroltam, amelyek inkább egyénekre irányultak. A börtönök, az ispotályok és szegényházak, a betegek és haldoklók látogatása, illetve az utcagyerekekhez való odafordulás az első jezsuiták „apostoli” munkájának is szerves részét alkották.¹⁶⁸

A pozsonyi jelentések a jezsuitáknak a börtönökben való folyamatos szolgálata mellett kiemelik, hogy többször az ő közbenjárásukra rabok vagy halálra ítélték is visszanyerték szabadságukat. 1648-ban két fogoly számára nyertek kegyelmet.¹⁶⁹ Két évtizeddel később egy katolikus férfi életéért küzdöttek, aki véletlenül legkedvesebb barátja halálát okozta, és akit a jezsuiták szerint a protestáns városbíró és városi tanács pusztán felekezeti gyűlöletből akart halálra ítélni. Ezért a páterek a királyhoz fordultak mint legfőbb bíróhoz, és elérték, hogy a vádlott kegyelmet nyerjen.¹⁷⁰ Hasonló esetek mellett 1669-ben egy elítéltet az öt gyötrő gonosz szellemtől szabadítottak meg, majd „tévhitéről” meggyózták és meggyóntatták. Két, máglyahalálra ítélt bűnöző halálnemét pedig a jezsuiták közbenjárására enyhítették.¹⁷¹

Az ispotály látogatása mellett rendszeresen ellátták az azon kívül élő koldusokat is.¹⁷² 1649-ben a szélről, esőtől és fagytól védett szálláshelyet (*xenodochium*) biztosítottak számukra, és előkelő asszonyok segítségét kérték, hogy télre fűtött szobákban helyezhessék el a hajléktalanokat.¹⁷³ A városi ispotály (*Bürgerspital*)¹⁷⁴ ügyében az evangélikus városvezetéssel ellentétbe is kerültek, mivel oda katolikusokat még a század közepén sem engedtek be. A jezsuiták a rászorulókat igyekeztek ruhával és szentségekkel ellátni, az elhunytakat eltemetni, és küzdöttek a katolikusok mellőzése ellen is.¹⁷⁵ 1661-re elérték, hogy a városi ispotályban katolikus szegényeket is elhelyezzenek. Kitisztították az „emberemlékezet óta” világi célokra használt Szent László-ispotálykápolnát, a protes-

¹⁶⁵ LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 73.

¹⁶⁶ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 226^v–227^r.

¹⁶⁷ Pl. LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 244^r.

¹⁶⁸ Vö. O'Malley: *Az első jezsuiták*, 195–203., 211–214.

¹⁶⁹ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r–127^v.

¹⁷⁰ LAW 1667 (ÖNB Cod. 12064.) 86–87.

¹⁷¹ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 54.

¹⁷² Pl. LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 321^v.

¹⁷³ LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^r.

¹⁷⁴ A Szent Lászlóról nevezett, középkori alapítású városi ispotály a belvárostól északkeletre, az Ispotály utcában feküdt, 1543-ban építették újjá. Vö. Ortvy Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. (Reprint: Bp., 1991.) 264–265., Horváth: *Bratislavský topografický lexikon*, 214.

¹⁷⁵ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r.

tánsok által odahelyezett profán ábrázolásokat „kegyes” képekre cserélték. A kápolnában az első szentmisét Szentgyörgyi Ferenc váci püspök,¹⁷⁶ a szegények ügyében a jezsuiták „legnagyobb segítője, patrónusa és szószólója” mutatta be. A kápolna ellátását egy pozsonyi kanonokra bízták, aki vasár- és ünnepnapokon itt misézett az ispotályban elhelyezett katolikusok és a külvárosi hívek részvételével. Különösen Szent László napját ünnepelték nagy pompával: ekkor egy jezsuita prédikált a trombita- és dobszóval kísért szentmisén, majd a szegényeknek Lippay György érsek jóvoltából ételt osztottak.¹⁷⁷

A jezsuiták a társadalom különböző rendű és rangú tagjainak halálos ágyainál is jelen voltak, de a haldoklók szolgálata különösen akkor került előtérbe, amikor járvány vagy háború miatt számuk jelentősen megnövekedett. 1645-ben a rendtagok sok beteg katonát is elláttak; összesen 70 haldoklóból csupán ötnek nem tudták kiszolgáltatni a szentségeket, mivel ők lutheránusok, illetve sziléziaiak lévén ezt elutasították.¹⁷⁸ Hasonló kihívás elé állította a „hátországot” képző pozsonyi és soproni rendházakat az 1663–1664. évi hadjárat. A városokba visszaszállított sebesült katonák számára nem volt elegendő hely, így Pozsonyban és Sopronban is az elővárosokban, részben nyilvános utak mentén telepítették le a sebesülteket és haldoklókat. A jezsuiták amellet, hogy testi szükségleteikben igyekeztek segíteni rajtuk (e célból Lippay érsektől kaptak alamizsnát), lelki vigaszt nyújtottak, a halottakat eltemették. Egy katolikus orvos munkája nyomán pedig 250 emberből, akiket a háborút kísérő járvány megfertőzött, csupán tízen haltak meg, a jezsuita beszámoló szerint az „eretnekek” legnagyobb csodálatára.¹⁷⁹

Az irgalmasság cselekedetei közül (a magyarországi rendházak közötti kuriózumként) Pozsonyból ismeretes az árvák, utcagyerekek ellátása is. E társadalmi probléma csak a városiasodottság bizonyos foka felett vált érzékelhetővé. Az 1646. évi jelentésben jegyezték fel, hogy a rendtagok pénzt gyűjtöttek a szegények és utcagyerekek számára, akiknek a nemes, jobb módú katolikusok között kerestek pártfogókat, hogy őket szállással, alamizsnával ellássák.¹⁸⁰ Egy évtizeddel később egy eladósodott katolikus asszony utcára került gyermekét egy hittestvére fogadta be, és katolikusként nevelte fel.¹⁸¹

A csodák, csodás gyógyulások – mint a kora újkori ember életének részei – a jezsuita missziók és lelkipásztorkodás számára igen fontos példákat, erőforrást jelentettek.¹⁸² A jezsuiták, ahogy az élet más határhelyezeteit, úgy a nehéz szüléseket is „felhasználták”

¹⁷⁶ Szentgyörgyi Ferenc pozsonyi prépost, egyúttal váci püspök. Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae*, 243.

¹⁷⁷ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 33.

¹⁷⁸ LAW 1645 (ÖNB Cod. 12219.) 361^v.

¹⁷⁹ LAW 1664 (ÖNB Cod. 12061.) 20–21.

¹⁸⁰ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^v.

¹⁸¹ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

¹⁸² Molnár Antal több magyarországi misszió és rezidencia példáján is bemutatta, hogy a jezsuita lelkipásztorkodás központi eleme volt a csoda. Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647)*. Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 26) 163. [Vásárhelyi Gergely példája]; Uő: *Katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM könyvek 44) 109.; Uő: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Bp., 2004. (METEM könyvek 45) 112.; Uő: *Mezőváros és katolicizmus, 146–148*. Ismert, hogy a csodás gyógyítások a 18. századi jezsuita missziós gyakorlatnak is részei voltak. Fazekas István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 20) 223.

az érintett személyek, családok hitének megerősítésére vagy a protestánsok áttérítésére. Általánosan elterjedt jezsuita eljárás volt, hogy a nehéz szülések megkönnyítésére a rendalapító közbenjárását kérték, ereklyéit használták. Pozsonyban is sok anyát és újszülöttet segített meg az Ignác-ereklye. 1650-ben egy négy napja vajúdó asszony tett fogadalmat a szentnek, két évtized múlva pedig egy halvaszületett gyermek életre kelését tulajdonították közbenjárásának.¹⁸³ Máskor a szent segítségével az életképtelen gyermek legalább a keresztelését meg tudta érní.¹⁸⁴ Mások az úgynevezett Ignác-víz vagy Ignác-kép használatának, illetve a szentségek vételének köszönték a szerencsés szülést.¹⁸⁵ 1626-ban egy több napja vajúdó nemesasszonyért miséztek Szent Ignác ünnepén, majd nagynénje biztatására az asszony a szent segítségével fohászokodva szerencsésen megszült.¹⁸⁶ Olykor a másik nagy jezsuita szent, Xavéri Ferenc közbenjárását is kérték: 1661-ben egy vajúdó asszony nyakába az ő képét akasztották.¹⁸⁷

A testi bajokból való csodás gyógyulás a jezsuita gyakorlatban jellemzően valamilyen lelki bántalomtól, bűntől, lelkiismeret-furdalástól való szabadulással kapcsolódott össze. Szent Ignác segítségét a nehéz szülések mellett a leggyakrabban rémlátomások, rossz álmok és fejfájás ellen kérték.¹⁸⁸ 1648-ban a szent relikviáit két, „ördögtől megszállott” ifjú gyógyításához használták.¹⁸⁹ Néhány évvel később egy asszony Szent Ignác képét feje alá téve szabadult meg súlyos fejfájásától.¹⁹⁰ Pozsonyban is sokan tulajdonították Ignác közbenjárásának, hogy testi bajaikból szabadultak.¹⁹¹ 1653-ban Ignác, Xavéri Szent Ferenc és Gonzága Szent Alajos segítségével a jezsuiták egyik diákja súlyos fogfájásból, egy kislány pedig epilepsziás tünetekből gyógyult meg.¹⁹² Ugyanitt 1651-ben egy súlyos seb kötésére helyezték rá Ignác képecskéjét, így a beteg fájdalmai teljesen elmúltak.¹⁹³

A gyógyulást gyakran a Szent Ignácnak tett fogadalmak is elősegítették. 1630-ban egy súlyosan beteg asszony tett Ignácnak fogadalmat, így már a szent ünnepe előtt három nappal kezdett jobban lenni, majd az ünnepkor öt órán át folyamatosan a templomban tartózkodott, néhány nappal később pedig teljesen meggyógyult. Hálából a pozsonyi templomnak egy-egy képet készíttetett Szent Ignácról és Xavéri Szent Ferencről.¹⁹⁴ Egy másik tekintélyes matróna gyermeke gyógyulásáért tett Ignácnak fogadalmat, akinek az

¹⁸³ LAW 1650 (ÖNB Cod. 12220.) 322^r; LAW 1670 (ÖNB Cod. 12067.) 42.

¹⁸⁴ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 120.

¹⁸⁵ Az Ignác-víz használata jól példázza egy általánosan elterjedt jezsuita szentelmény hazai népszerűségét: szentelési szertartása a *Rituale Romanum* szertartáskönyvébe is bekerült, és benedikciós ordója a hazai jezsuita gyakorlatban is elterjedt. Ezt a jezsuita ihletésű, 1739-ben Nagyszombatban kiadott benedikciós kézikönyv, a *Fasciculus triplex* ordószövegei is tanúsítják. Vö. Bárth Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. [Bp.–Pécs], 2010. (Fontes Ethnologiae Hungaricae 9) 70–71., 139., 152–153.

¹⁸⁶ LAR 1626 (ARSI Austr. 135.) 478.

¹⁸⁷ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 71.

¹⁸⁸ Lásd pl. LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 107.

¹⁸⁹ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

¹⁹⁰ LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁹¹ LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 86. skk.

¹⁹² LAW 1653 (ÖNB Cod. 12050.) 25.

¹⁹³ LAW 1651 (ÖNB Cod. 12220.) 381^r.

¹⁹⁴ LAR 1630 (ARSI Austr. 135.) 680.

ünnepen gyalogos zarándoklatra is ment.¹⁹⁵ Szintén Pozsonyban egy asszony Ignác segítségét kérte sérült keze gyógyulásához: miután megfogadta, hogy egy évig minden szerdán böjtöl és Krisztus öt szent sebére öt-öt Miatyánkot és Üdvözlégyet mond el, azonnal meggyógyult, majd meggyónt és fogadalmát is teljesítette.¹⁹⁶

A másik jezsuita patrónus, Xavéri Szent Ferenc tisztelete is virágzott: pártfogását haladók, éjjeli rémlátomásokban vagy testi betegségekben szenvedők kérték.¹⁹⁷ 1652-ben egy férfi lábának, továbbá egy bécsi ifjúnak a testi-lelki meggyógyulását tulajdonították közbenjárásának.¹⁹⁸ Néhány évvel később egy, az orvosok által már magára hagyott rákos beteg tett fogadalmat Xavéri Ferencnek, majd életgyónást végzett, és megszabadult bajától.¹⁹⁹ 1661-ben egy előkelő idős asszony éjjeli rémlátomásoktól való szabadulását, továbbá egy felpuffadt nő és több, vérfolyásban szenvedő asszony gyógyulását is a szent közbenjárásának tulajdonították.²⁰⁰ Szintén neki köszönhetette egy, a Duna közepén agyvérzést kapott halász is a megmenekülését. Mivel beszédképességét elvesztette, egy jezsuitának jelbeszéddel gyónt meg, majd Xavéri Ferencet hívta segítségül, így néhány nap múlva teljesen felépült.²⁰¹

A lázas betegségek gyógyítására a jezsuita gyakorlatban az úgynevezett foy-i köveket („*lapillus Foyensis*”, „*Magnae Matris lapillus, quem Foiensem dicunt*”) használták,²⁰² erre számos pozsonyi példa ismert.²⁰³ 1658-ban egy lázas beteg a jezsuita atyának való gyónás után, a foy-i követ megérintve gyógyult meg, amint a jezsuita krónikás feljegyezte, a beteggel egy házban lakó lutheránusok legnagyobb csodálatára.²⁰⁴ A foy-i kő egyéb célú felhasználására példa, hogy 1641-ben egy leány kiszabadítására is használták, akit a törököknek akartak eladni.²⁰⁵

A jezsuiták csodás gyógyulások alkalmával a Társaság szentjei mellett leggyakrabban Szűz Mária közbenjárását kérték. A jezsuiták által népszerűsített Mária-kultuszban a Mária-ünnepek megülvése, a Mária-kongregációk tevékenysége és a Mária-tisztelet egyéb formái (szentképek, Mária-oltárok, Mária-szobrok tisztelete, Mária-kegyhelyekre való zarándoklatok) mellett a csodák is fontos szerepet játszottak. A Mária-tiszteletnek voltak a Jézus Társasága egészére jellemző vonásai, de a helyi viszonyokhoz, a középkori hagyományokhoz való alkalmazkodásra éppen a Szent Szűz kultusza tág teret nyújtott.

¹⁹⁵ LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 40^r.

¹⁹⁶ LAW 1656 (ÖNB Cod. 12053.) 53.

¹⁹⁷ Lásd pl. LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 93.

¹⁹⁸ LAW 1652 (ÖNB Cod. 12220.) 400^r.

¹⁹⁹ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 42.

²⁰⁰ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 70–71.

²⁰¹ LAW 1661 (ÖNB Cod. 12058.) 71.

²⁰² Ezeknek a belgiumi Szűz Mária-kegyhelyről, Foy-lez-Dinant-ból származó kövecskéknek gyógyító erőt tulajdonítottak, és a jezsuiták előszeretettel használták „pogány” amulettek helyettesítésére. A Foy-i Szűz Mária tisztelete a kegyszobor 1609. évi csodás feltalálását követően hamar elterjedt, népszerűsítéséhez a jezsuiták nagyban hozzájárultak. Vö. L. Barbian: Belgien. (Geschichte, Gnadenstätten). In: *Marienlexikon*. Hrsg. Remigius Bäumer – Leo Scheffczyk. St. Ottilien, 1988. I. 415–417.

²⁰³ Lásd pl. LAW 1640 (ÖNB Cod. 12218.) 448^r (hét beteg gyógyulása); LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 67^r; LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

²⁰⁴ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

²⁰⁵ LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 67^r.

A helyi Szűz Mária-kultusz ápolásában a pozsonyi kollégium is élen járt. Itt egyrészt a közeli pálos kegyhely, Máriavölgy Szűz Mária-szobra „testesítette meg” az égi pártfogót. Az 1644. évi jezsuita jelentés szerint egy protestáns asszony fejfájására nem talált orvosságot, de egy ismerőse említette neki, hogy ő maga két évvel korábban tett a máriavölgyi Szűz templomában fogadalmat, és azonnal meggyógyult. Ezt hallva az „eretnek” áttért ugyan, de ezt követő testi gyógyulásáról azt híresztelte, hogy az pusztán a szerencsének köszönhető. Erre betegsége ismét kiújult, és csak katolikus hite ismételt megvallása után javult az állapota. Az eset férje számára is bizonyosság volt az „igaz” hit mellett.²⁰⁶ Négy évvel később egy anya fohászzkodott a máriavölgyi Szűzhez, akinek a kisfia magas kőről lezuhanva kiverte a fogait. A gyermeket az asszony a kiesett fogakkal együtt a kegyhelyre vitte, ahol azok csodás módon visszakerültek a helyükre.²⁰⁷

Pozsonyban másrészt a székesegyházban álló Fájdalmas Szűz-szobor indított sokakat Mária segítségül hívására. E szobor állt a Lippay György esztergomi érsek által 1647-ben alapított és a jezsuiták vezetésére bízott Agonia Christi-társulat kultuszának középpontjában is. A szobor tiszteletét jelentősen növelte, hogy 1641-ben az elhunyt Johann Clemens pozsonyi polgárnak a purgatóriumból visszajáró lelke egy szolgálóleányt csak azt követően hagyott nyugton, hogy kérésére egyéb jótétemények és imák mellett e szobrot oltárra emelték.²⁰⁸ A Lóssy Imre és Lippay György érsek által is felkarolt látomássorozat a katolikus hitgizságok közül a tisztítótűz létrehozását szolgálta bizonyítékul. Emellett lehetőséget adott, hogy a Clemens által e célra hagyott és örökösei által a látomás hatására átadott összeget, továbbá III. Ferdinánd bőkezűségét kihasználva a korábbi Pietà-szobor számára méltó oltárt készíttessenek.²⁰⁹ Az éves jelentések már 1646-ban megemlékeztek róla, hogy a Fájdalmas Szűz közbenjárását sokan eredményesen kérték, többek lelki vagy testi bántalmaktól szabadultak. Közöttük egy hároméves kisfiú, illetve egy kislány, miután a szüleik fogadalmat tettek gyermekeik gyógyulásáért. Egy folyós szemű asszony és két, pestisben megfertőződött halász szintén a Fájdalmas Szűz közbenjárására nyerték vissza egészségüket.²¹⁰ A következő évben is több csodás gyógyulást jegyeztek fel. Egy nemes leány köszvényétől szabadult meg. Egy sorvadásban szenvedő négyéves kisfiúért szülei – egyikük kálvinista volta ellenére – fogadalmat tettek a Mária-kép előtt, így fiuk újból egészséges lett. Egy hétéves fiúcskának egy ló annyira szétroncsolta az egyik kezét, hogy az orvosok tehetetlenek voltak, azonban a pozsonyi Szűz közbenjárására a fiú újra használni tudta azt.²¹¹ 1649-ben egy jogász (mindkét jog doktora) gyógyult meg csodás módon, akinek a lábait akarták amputálni. Egy másik férfi szembajától szabadult, valakinek pedig

²⁰⁶ LAW 1644 (ÖNB Cod. 12219.) 237^r.

²⁰⁷ LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 128^r.

²⁰⁸ Az esetet korabeli nyomtatványok is megörökítették, így Magyarországon és Európa-szerte is ismertté vált. Vö. Tóth G. Péter: Tárgyak, férgek, démonok. Társadalmi válságjelenségek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon. *Korall* 35 (2009) 5–42. A szellemjárást a jezsuita éves jelentés is megörökítette: LAW 1642 (ÖNB Cod. 12219.) 134^v–135^r.

²⁰⁹ Vö. Szilárdfy Zoltán: A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése. In: Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Bp., 1994. 323–348.

²¹⁰ LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^r–415^v.

²¹¹ LAW 1647 (ÖNB Cod. 12220.) 50^v–51^r.

súlyos, gyógyulni nem akaró sebei hegedtek be, két protestáns orvos legnagyobb csodatárára.²¹² Egy évtizeddel később egy súlyos betegségben szenvedő előkelő asszony mondatott misét jobbulása reményében a Fájdalmas Szűz oltáránál, és a mise alatt fájdalmai valóban enyhültek.²¹³ Egy másik asszonynak a toroka dagadt be annyira, hogy nyolc napja beszélni és inni sem volt képes, de amikor protestáns férjével együtt két gyertyát ajánlottak fel a Szűz oltárára, daganata csökkenni kezdett, beszélni, enni, inni is tudott. További gyógyulásokért hálából többen olajat ajánlottak fel a Fájdalmas Szűz oltárának lámpásába.²¹⁴ 1660-ban egy három éve súlyos fej- és fülfájásban szenvedő pap tett fogadalmat a pozsonyi Máriának.²¹⁵

A jezsuiták pasztorációs gyakorlatában a babonáság, a kuruzslás, az „eretnység” és a pogány hiedelmek (a népi kultúrának a kereszténységgel összeegyeztethetetlen elemei) sokszor kerültek egymás mellé mint üldözendő, helyesbítésre szoruló jelenségek.²¹⁶ A trienti katolicizmussal nehezen volt ugyan összeegyeztethető, a gyakorlatban azonban jól működött, hogy ezeket a „babonás”, „eretnek” segédeszközöket átkrisztianizált tárgyakkal helyettesítették.²¹⁷ Az éves jelentések tanúsága szerint erre a pozsonyi rendházból is számos eset említhető. Csodatévőnek hitt amuletteket, csodás erejű cédulákat (*schedismata superstitiosa*) és más mágikus eszközöket (*magiae artes*) rendszeresen vettek el használóiktól.²¹⁸ Az 1663. évi hadjárat idején a katonák által sebesülés ellen a nyakukban hordott amulettek használatát is helytelenítették, a babonás hiedelmek helyett a helyes szentségvételi gyakorlatot tanították.²¹⁹ „Eretnek” és „babonás” könyvek elvételére is számos példa akadt, ezeket leggyakrabban elégették.²²⁰ 1669-ben a páterek szerencsekártyákat vettek el, azok helyett „kegyes” és nem kevésbé ékes képecskéket adtak.²²¹ A babonáság elleni küzdelem kapcsolódott a jezsuiták vidéki misszióihoz is, amelyek alkalmával tömegesen találtak hasonló nehézségekkel.

Pozsony különleges helyzetét tükrözi, hogy a rendház kötelékébe tartoztak az érseki gyóntatók, misszionáriusok is. A rendi katalógus szerint 1644-ben Némethi Jakab volt Lippay György érsek gyóntatója.²²² (1645–1646-ban Paczoth Ferenc csupán misszioná-

²¹² LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 227^v–228^r.

²¹³ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41. Későbbi, hasonló eset: LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 61.

²¹⁴ LAW 1658 (ÖNB Cod. 12055.) 41.

²¹⁵ LAW 1660 (ÖNB Cod. 12057.) 19.

²¹⁶ Vö. Molnár: *Mezőváros és katolicizmus*, 146.

²¹⁷ Peter Hersche a Wolfgang Reinhard-féle *Konfessionalisierung*-tézis egyik gyenge pontjaként említi, hogy mellőzte az egyház „alulnézetből” való vizsgálatát. Szerinte a helyi viszonyok a központi normáknál sokszor erősebbnek bizonyultak; a Tridentinum utáni „hívó nép” a rituálét gyakran saját céljai szerint alkalmazta. Erre a jezsuiták által népszerűsített szentelmények is példát szolgáltatnak. Vö. Hersche: *Muße und Verschwendung*, 60–61.

²¹⁸ LAW 1637 (ÖNB Cod. 12218.) 244^r; LAW 1641 (ÖNB Cod. 12219.) 68^v, LAW 1642 (uo.) 135^r; LAW 1649 (ÖNB Cod. 12220.) 228^r; LAW 1650 (uo.) 322^r; LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 37.

²¹⁹ Vö. LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 37.

²²⁰ Lásd pl. LAW 1646 (ÖNB Cod. 12219.) 415^v; LAW 1648 (ÖNB Cod. 12220.) 127^r; LAW 1666 (ÖNB Cod. 12063.) 52–53.

²²¹ LAW 1669 (ÖNB Cod. 12066.) 67.

²²² Catalogi, III. 111.

riusként szerepel, de nem kizárható, hogy ez az érseki misszióban való részvételét jelentette.)²²³ Az 1647-től érseki misszióban tevékenykedő Traber Zakariás 1653-ban egyértelműen érseki gyóntatóként szerepel.²²⁴ Utána lehetett (rövid ideig) Lippay gyóntatója Magula János.²²⁵ Őket 1654-től egészen 1658-ban bekövetkezett haláláig e tisztségben Jászberényi Tamás követte.²²⁶ Utódja 1661-ben (és talán már korábban is) a cseh származású rendtag, Johannes Mann volt,²²⁷ akitől Trinckel Zakariás vette át Lippay lelkivezetését. A korábbi osztrák provinciális, nagy formátumú jezsuita 1662–1663-ban a pozsonyi kollégium spirituálisaként és gyóntatójaként, 1664-ben az érseki misszió tagjaként, 1665-ben pedig Lippay gyóntatójaként van feltüntetve az éves katalógusokban. Elogiuma szerint élete utolsó négy évében szolgálta az érseket *confessarius*ként.²²⁸ Trinckel 1665 szeptemberében bekövetkezett halála után négy hónappal maga az érsek is követte őt a sírba. Az érseki misszióknak az említettek mellett a pozsonyi kollégium kötelékében 1659–1665 között állandó tagja volt a főpap testvére, Lippay János jezsuita páter is.²²⁹ Selezpchény György érsek idején, 1667 és 1670 között is a pozsonyi rendház adta az érseki misszió állandó tagját a belga származású Johannes Misch személyében.²³⁰

A rendház kötelékébe tartozó egyéb missziós állomások között Pozsony esetében a főúri missziókat is érdemes megemlíteni. Ezeknek a jelentősége más hazai rendházakhoz viszonyítva nem volt kiemelkedő, ami a kollégium viszonylag kis kiterjedésű „missziós vonzaskörzetével” magyarázható. A rendi katalógus szerint a Csáky-misszióknak 1654-ben és 1656-ban, a Fánecs-misszióknak pedig 1657-ben és 1658-ban adott a kollégium egy, illetve két rendtagot.²³¹

Összefoglalás

A pozsonyi jezsuita kollégium működésének első korszakát főként belső, jezsuita források segítségével mutattam be. A rendházat az osztrák rendtartomány, még inkább a Magyar Királyság jezsuita intézményei közül kiemeli a helyszín – Pozsony (második) fővárosi funkciója, illetve a provincia (és a birodalom) központjához, Bécshez való közelsége –, a kollégium viszonylag korai alapítása és ebből következő mintaadó szerepe. Az alapítás komoly előzmények után, a legtekintélyesebb világi (II. Ferdinánd) és egyházi vezető (Pázmány Péter) részvételével történt. Így a kollégium stabilitása a differenciált, olykor ellenséges helyi közegben (evangélikus városvezetés, a társaskáptalan ellenérdekeltségei) is biztosítva maradt.

²²³ Uo. 136., 158.

²²⁴ Uo. 357.

²²⁵ Az éves katalógusban 1653-ban Pozsonyban templomi gyóntatóként szerepel (Catalogi, III. 357.), de elogiuma egyértelműen Lippay érsek gyóntatójaként emlékezik meg róla: LAW 1668 (ÖNB Cod. 12065.) 9–10.

²²⁶ Catalogi, III. 388., 420., 457., 493., 532.

²²⁷ Uo. 655. Érseki gyóntatói tevékenységét elogiuma is említi: LAW 1663 (ÖNB Cod. 12060.) 132–133.

²²⁸ Catalogi, III. 697., 740., 786., 830. Vö. LAW 1665 (ÖNB Cod. 12062.) 15–16.

²²⁹ Catalogi, III. 571., 612., 655., 697., 740., 786., 830., IV. 20.

²³⁰ Catalogi, IV. 66., 113., 162., 209.

²³¹ Catalogi, III. 388., 476., 493., 549.

Az intézmény külső körülményeit, a rendház építéstörténetét és belső adottságait, a személyi állományt áttekintve az alapítók szándékát igazolni láthatjuk. A nagy létszámú rendház és iskola alkalmas épületeket kapott, az oktatási és lelkipásztori feladatokhoz a Társaság kellő létszámú és alkalmas rendtagokat tudott biztosítani. Az osztrák rendtartomány közös személyi állományát leképező, soknációjú rendtagközösségben a legnagyobb arányban a papok voltak jelen, a hasonló létszámú tanári és segítőtestvéri csoportok közül az előbbit a nagy fluktuáció, az utóbbit az „állandóság” jellemezte.

A gimnáziumot sok osztálya (tanulócsoportha) és nagy tanulólétszáma emelte ki a hazai jezsuita iskolahálózatból – e folyamat a 18. században teljesedett ki. A század derekától már jellemzően minimum 200 fős gimnáziumban a magyar ajkú diákoknak (a város és közvetlen környéke nyelvi-etnikai arányaihoz képest) magas aránya és az iskola regionális (-országos) vonzáskörzete egyaránt figyelemre méltó. Habár a gimnázium mellett (nemesi) konviktust a korszakban nem alapítottak, az érseki kisszeminarium, az *Emericianum* diákjai a jezsuitáknál tanultak. Az iskola hatásának elemzéséhez további kutatásoknak kell tisztázni a kimeneti csatornákat: a gimnazisták egyetemi továbbtanulását, későbbi egyházi vagy világi pályáját, tisztségeit.²³²

Végül a jezsuita lelkipásztorkodásnak (a társulati életet leszámítva) átfogó ismertetésével a rend társadalmi kapcsolatteremtésének az iskola melletti másik legfontosabb eszközét mutattam be. A jezsuiták e tekintetben is a helyi nyelvi, társadalmi közeghez igazodtak, miközben a meglévő egyházi intézményekkel, a társaskáptalannal, a ferences renddel összehangoltan és a meglévő egyházi infrastruktúrára építve tevékenykedtek, sajátos jezsuita „arculatukat” megtartva.

A pozsonyi kollégiumot a leírtak mellett további sajátosságok is kiemelik a hazai jezsuita intézmények közül, szálláshelyként, gazdasági egységként, információ- és pénztovábbító intézményként is jelentős szerepet játszott. Történetének első korszakát 1671/1672-ben az úgynevezett protestáns gyászévtized nyitánya zárta le: a Szelepchény György érsek és Kollonich Lipót kamaraelnök vezetésével az evangélikus polgárság és egyház ellenében indított perek, a templomok és a gimnázium elvétele alapjaiban változtatta meg a város felekezeti-társadalmi viszonyait.²³³ Bár a folyamatban a jezsuiták tevételes részvétele nem regisztrálható, mégis annak nyertesei voltak: az elvesztett főtéri lutheránus templom- és iskolaépületeket a Társaság kapta meg, így a 18. században az egykori, a plébániatemplom melletti kollégiumépület rezidenciaként működött tovább, a kollégium a gimnáziummal együtt a főtérre költözött, de legfontosabb változásként a jezsuiták immáron saját templommal rendelkeztek a belváros szívében.

²³² E kérdéskörrel lásd Frederik Feder Mayer tanulmányát e folyóirat számában!

²³³ Vö. Kádár: A pozsonyi Szent Salvator-templom.

A POZSONYI JEZSUITA GIMNÁZIUM DIÁKLÉTSZÁM-VÁLTOZÁSAI A 17–18. SZÁZADBAN

KÖKÉNYESI ZSOLT

.....
THE CHANGES IN STUDENT NUMBERS AT THE JESUIT GYMNASIUM
OF PRESSBURG IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

The Jesuit Gymnasium of Pressburg [Bratislava/Pozsony], founded in 1626, was one of the first members in the Jesuit school network of the Kingdom of Hungary. The catholic Gymnasium in the capital of Hungary soon assumed not only regional but national importance, which was reflected by its catchment area and in the numbers of matriculations. Moreover, in the second third of the 18th century the Jesuit school of Pressburg (with its often more than 700 matriculation numbers a year) became the most attended Hungarian school, surpassing even the Gymnasium of Tymau [Trnava/Nagyszombat], which functioned near the only university in the Kingdom of Hungary. The purpose of this paper is to survey the changes in student numbers between 1650 and 1773. The paper approaches the subject from two perspectives: at first, it analyses the complete numbers of matriculations decade by decade, and then the changes in the scales of school grades.

Keywords: Jesuit, Pressburg [Bratislava/Pozsony], early modern education
.....

Pozsony a Magyar Királyság kitüntetett jelentőségű városa volt a kora újkorban: Habsburg koronázóváros, a magyar országgyűlés székvárosa, amelyet (kiváltképp a 18. században) méltó barokk, épített városkép reprezentált. Pozsony tehát az ország- vagy útleírást készítőik számára az egyik legtöbb témát biztosító magyar várost jelentette. A hasonló műveket készítő szerzők azonban a legtöbb esetben nem feledkeztek el megemlékezni a város jezsuita gimnáziumáról sem, amely az intézmény tekintélyét és jelentőségét mutatja. A neves pozsonyi szerkesztő, publicista, Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793) ország-leírásának Pozsonyról szóló szócikke szerint: „A Jézus Társaságának az atyái a belvárosban egy kollégiummal, egy templommal, egy jó gimnáziummal és egy rezidenciával rendelkeznek...”¹ A szerző a művében szinte alig vagy csak címszavakban foglalkozik a város

Kökényesi Zsolt, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék. A dolgozat létrejöttét az NKFIH K 116116 számú, „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” projekt tette lehetővé.

¹ „Die Väter aus der Gesellschaft Jesu, haben in der innern Stadt ein Kollegium, eine Kirche, ein gutes Gymnasium, und eine Residenz...” Karl Gottlieb von Windisch: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. Preßburg, 1772. 37.

oktatási lehetőségeivel, azonban a jezsuita gimnáziumról evangélikus vallása ellenére elismerően nyilatkozott. Nem úgy, mint bő egy évtizeddel később a német felvilágosodás ismert szerzője, a szintén evangélikus Friedrich Nicolai (1733–1811), aki a jezsuita rendnek és oktatási rendszernek is hangos ellenzője volt, és aki szerint a jezsuiták túl nagy és káros befolyást gyakoroltak a magyar társadalomra.² Ennek megfelelően Nicolai üdvözlötte és dicsérte az általa szépnak tartott kávéházat, amelyet a rend 1773. évi feloszlása után a gimnázium épületének refektóriumában alakítottak ki.³ A jelen dolgozatnak azonban nem elsődleges célja, hogy állást foglaljon a pozsonyi jezsuita gimnáziumban oktatott tantárgyak kvalitásáról és a jezsuiták nevelési elveiről, hanem hogy áttekintést nyújtson a gimnázium tanulói létszámának alakulásáról.

A pozsonyi jezsuita kollégium már alapítási idejét (1626) tekintve is igen tekintélyes helyet foglal el a Magyar Királyság oktatástörténetében, ugyanis a zágrábi (1612) és a nagyszombati (1615) kollégiumok megalapítása után, valamint közvetlenül a győri kollégium (1626) megalapítása előtt hívták életre.⁴ Pozsonyban a kollégiumalapítással egyidejűleg, már 1627 őszén megindult a gimnáziumi oktatás, amely 1631-re teljesedett ki a retorika évfolyamának felállításával.⁵ Az iskola első szűk két és fél évtizedének beiratkozási adatai azonban nem ismertek, a matrikula elveszett vagy lappang. A tanulók kongregációs tagkönyve ugyan már 1637-től kezdve fennmaradt, de ebből a teljes diáklétszámra nem tudunk következtetni.⁶ A diákok adatait rögzítő anyakönyv az 1650 és 1773 közötti időszakból viszont rendelkezésünkre áll. A matrikula első két (1650 és 1725 közötti, illetve az 1726 és 1765 közötti) kötetét az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi, az 1766 utáni beiratkozások adatait tartalmazó kötetet pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára.⁷

Az anyakönyvet a különböző évfolyamok tanárai lehetőségeiktől függően igen eltérő részletességgel vezették, ezért a matrikula egyes éveinek és évfolyamainak adatgazdasága között komoly eltéréseket tapasztalhatunk. Az anyakönyv osztályonként tartalmazza az adott diák kereszt- és családnevét, valamint változó részletességgel származási helyét, társadalmi státuszát, felekezeti és nyelvi (*natio* szerinti) hovatartozását, illetve

² Friedrich Nicolai: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten.* I–XII. Berlin–Stettin, 1785. VI. 353–354.

³ Uo. VI. 341.

⁴ Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron).* Bp., 2016. (Doktori disszertáció) 74–77.

⁵ Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története.* Pozsony, 1896. 141–142.

⁶ Kádár: *Jezsuita kollégium, 173–174.*

⁷ A matrikula első kötete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK), *Matrica gymnasii Poseniensis* ab anno 1650, usque ad annum 1725. Coll. Batthyány. Cat. IX. Lit. Tit. I. f. Az anyakönyv második kötete: EFK, *Album studiosae Juventutis quae in Gymnasio S. Jesu Poseniensis Scholas frequentavit ab anno 1725 – usque ad Annum 1765 inclusive – Liber compactus in Charta. procuratus post mortem Georgii Aklemár Professoris Senioris Poseniensis – Praeter Nomina Professorum et Discipulorum continet prorsus nihil.* Cat. IX. Lit. Tit. I. e. A matrikula harmadik kötete: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára, *Album Studiosae Juventutis quae in Gymnasio Poseniensis Societatis Jesu Scholas frequentavit.* Ab anno 1766. F 77. A kötet 1781-ig tartalmazza a tanulók névsorát, azonban a jelen dolgozat csak a gimnázium önálló jezsuita vezetése alatti (tehát az 1773. év előtti) korszakot dolgozza fel.

esetleges egyéb megjegyzéseket, amelyek a diák egészségi állapotára vagy akár későbbi karrierjére (leginkább egyházi pályára való lépésére) vonatkoznak. A matrikula első (1726 előtti) kötete jóval több adatot tartalmaz, mint a második kötet. Az előbbi rendszeresen feltünteti a diákok származási helyét, *natio*ját és felekezeti hovatartozását, míg az utóbbi a növendékek nevén kívül csak elvétve tartalmaz egyéb információkat.

A dolgozat célja az anyakönyvek alapján a pozsonyi jezsuita gimnázium 1650 és 1773 közötti iskola- és évfolyamlétszám-változásainak feldolgozása, áttekintő elemzése.⁸ Egy iskola társadalomtörténeti jelentőségének meghatározásánál a növendékek számának a vizsgálata az egyik első probléma, amely felmerül a kutatás megkezdésekor, és amelyre a Jézus Társasága pozsonyi iskolájának esetében részletes adatokat a történeti szakirodalomban nem találunk. A pozsonyi gimnázium intézménytörténetét (az anyakönyv első két kötetének az ismerete híján) Schönvitzky Bertalan már a 19. század végén megírta, azonban a következő évszázadban az iskola nem képezte önálló kutatás tárgyát.⁹ Az utóbbi években Kádár Zsófia vette részletesen górcső alá a jezsuiták pozsonyi letelepedését, a kollégiumalapítást és társulatszervező tevékenységüket, valamint doktori disszertációjában elsőként a gimnázium diákságával is behatóan foglalkozott, azonban kutatásainak időbeli határa az 1670-es évek közepe.¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedekben az irodalom- és színháztörténeti kutatás is igen nagy érdeklődéssel fordult a jezsuita iskoladrámák felé, amely kutatási irány keretében Kilián István foglalkozott a pozsonyi jezsuita diákok által bemutatott színdarabokkal.¹¹

A gimnázium diáklétszámának változásai

A kora újkorban a jezsuita iskolák általános és egységes oktatási modell szerint működtek, amelynek alapját az 1599-ben véglegesített *Ratio studiorum* (teljes nevén *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*) jelentette.¹² A tanrend értelmében a gimnáziumi képzés öt évfolyamból állt: három, úgynevezett grammatikai évfolyamból (*principista, grammata, syntaxista*) és a *humaniora* két évfolyamából (*poetica, rhetorica*). A gimnáziumi oktatásba csak az a diák tudott bekapcsolódni, aki bizonyos elemi iskolai előképzettséggel rendelkezett – tehát legalább olvasni, esetleg írni is tudott –, azonban ez a felvételi kritérium sok esetben csak korlátozottan valósult meg. Ezért a jezsuita iskolák jellemző módon lefelé bővültek, és igény szerint a gimnáziumra felkészítő, alsóbb tanulócsoportokat is indítottak. Megszervezték a *parvista* évfolyamot, amelyet rendszeresen tovább bontottak *parvista maior* és *minor* tanulócsoportokra. Előfordult, hogy a legfiatalabb és tanulmányi előképzettséggel alig rendelkező

⁸ Az oktatás általában az őszi végén (jellemzően november első felében) kezdődött és nyár végéig (szeptemberig) tartott, ezért a tanévek megjelölésénél a hosszabb időszakot kitevő évet használok.

⁹ Lásd Schönvitzky: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*.

¹⁰ Lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*. Lásd még Kádár Zsófia tanulmányát e folyóirat számában!

¹¹ Kilián István: A jezsuita iskolai színjátszás Pozsonyban. In: *Pozsony-Pressburg-Bratislava. A 700 éves város*. Szerk. Gyurcsik Iván – Jégh Izabella – Papp Zsuzsanna. Pozsony-Bp., 1994. 107–121.

¹² John W. O'Malley: *Az első jezsuiták*. Bp., 2006. 252–254.

diákok számára megszervezték a *declinista*, valamint a *minimista* csoportokat. A jezsuita iskolahálózat a 18. század közepén a Magyar Királyságban (Erdéllyel és Horvátországgal együtt) összesen 36 iskolával rendelkezett. Alig több mint a felében működött teljes gimnáziumi képzés, és kevesebb mint minden ötödik iskolában tudták ekkor évfolyam-összevonás nélkül, minden osztályban külön tanárral ellátni a gimnáziumi oktatást.¹³ Ezeknek a jól szervezett és stratégiai jelentőségű, regionális hatósugarú iskoláknak a sorába tartozott a Jézus Társaságának pozsonyi gimnáziuma is.

A korabeli iskoláztatási szokások szerint atipikusnak tekinthető az a diák, aki egy gimnáziumban járta végig az összes évfolyamot, a *declinista* szinttől a *rhetoricáig*. Jellemző volt az iskolák közötti vándorlás, illetve sokan a *humaniora* évfolyamáig sem jutottak el. A katolikus megújulás vagy rekatolizáció szellemében életre hívott Jézus Társasága elsődleges célja a térítés és az evangelizáció volt, amelynek fontos eszközét képezte az iskolai oktatás, nevelés is. Ezen cél elősegítése érdekében a jezsuita gimnáziumok tandíjmentesen látogathatóak voltak, ellenben az egyéb felmerülő költségeket, mint a diákok étkezésének, ruháztatásának vagy szállásának a kiadásait, a szülőknek kellett fedezniük.¹⁴ A pozsonyi gimnáziumban több – jellemzően főnemesi végrendeletekben hátrahagyott – alapítvány is működött (például a Gyulaffy Éva-féle vagy a Kollonich Lipót-féle alapítványok), amelyek néhány arra érdemes és rászoruló diák ellátását tudták biztosítani.¹⁵ A jezsuita gimnáziumok kettős oktatási-nevelési céllal rendelkeztek, egyfelől mélyen hívő katolikus, az uralkodóhoz feltétlenül lojális alattvalót igyekeztek nevelni, az oktatás terén pedig a latin nyelv és műveltség minél alaposabb ismeretének közvetítésére törekedtek, amely megkerülhetetlen szerepet játszott a kora újkori hivatali és kulturális életben egyaránt.¹⁶

A pozsonyi jezsuita gimnázium oktatási szerkezetét is a *Ratio studiorum*ban meghatározott modellhez hasonlóan alakították ki. Az 1650-es évektől, tehát amikortól az első anyakönyvi bejegyzések ismeretesek, hat évfolyammal működött az iskola a *parvista* szinttől a *rhetoricáig*, azonban az 1650-es évek második felétől rendszeresen indítottak *parvista maior* és *minor* tanulócsoportokat is. 1659-től kezdve bizonyos években még *declinista* és *minimista* tanulócsoportokat is szerveztek.¹⁷ A pozsonyi gimnázium matrikuláiban 1650 és 1773 között összesen 50 624 beiratkozást rögzítettek. Ez nem azonos a gimnáziumban tanult diákok tel-

¹³ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. Bp., 1899. I. 93–94.; Hets J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma, 1938. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 38) 12–13.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1983. (2. kiad.) 101.

¹⁴ A témáról bővebben lásd Fallenbüchl Zoltán: *A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*. Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1979. 379–415.

¹⁵ Schönvitzy: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*, 64–78. A pozsonyi gimnáziumban az 1739. évi tanévben 47 diák volt ösztöndíjjal támogatott tanuló. Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században*. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Szerk. Ember Győző. Bp., 1968. 216.

¹⁶ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp., 1981. 245.; Bikfalvi Géza: *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio Studiorum szellemében*. In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. Bp., 2007. (METEM könyvek 62) 174–187.

¹⁷ Az alsóbb évfolyami struktúra kezdeti képlékenységét tükrözi a tanulócsoportok névhasználati következetlenségei is: 1659-ben már elindították az első *minimista* csoportot, úgy, hogy *declinista* csoport nem

jes számával, hanem az évente történt beiratkozások összesített számát jelenti, ugyanis a tanulóknak minden évben újra be kellett iratkozniuk a gimnáziumba.¹⁸ A fennmaradt anyakönyvek alapján kutatható 124 tanév között összesen hat olyan esztendő található, amelyben az oktatást háború és/vagy járvány miatt fel kellett függeszteni.

A matrikulabejegyzések alapján a pozsonyi jezsuita gimnázium átlagos éves beiratkozási száma (a teljes korszakra nézve) 429 fő. Első lépésként vizsgáljuk meg külön a 17. és 18. századi iskolalátogatási adatokat. A két periódus szétválasztásánál, nem a hagyományos, politikátörténeti korszakhatárt, az 1711. évet, a szatmári béke megkötésének évét választottam, ugyanis a pozsonyi gimnáziumban az oktatás a Rákóczi-mozgalom alatt is folyamatosan – még ha nem is zavartalanul – működött. Szimbolikus határévszámnak az egy évvel korábbi, 1710. évet jelöltem ki, így az anyakönyv 1650. évi kezdete miatt az évtizedeket átláthatóbban tudjuk külön-külön vizsgálni. A gimnázium 17. századi időszaka tehát 1650-től 1709-ig tart, 56 évből állnak rendelkezésre adatok (négy évben kellett tanítási szünetet elrendelni), amelyek alapján pontosan 17 500 beiratkozást regisztráltak. A gimnázium 1710 és 1773 közötti időszakában 62 tanévet találunk (két évben szünetelt a tanítás), ami alatt 33 124 beiratkozás történt. A 18. században igen szembetűnő, közel kétszeres létszámnövekedést regisztrálhatunk, bár az utóbbi évszázadban a vizsgálati évek száma nyolccal több, mint a korábbiakban. A 17. századi évtizedek átlagos éves diáklétszáma 313 fő, míg a 18. századiaké 534 fő. Figyelemre méltó ez a tanulósám-gyarapodás, és jóval nagyobb mértékű, mint a feltételezhető országos átlag. Összehasonlítással: a győri jezsuita gimnázium 17. századi átlagos diáklétszáma 324 fő volt, míg a 18. században ez a szám 451 főre gyarapodott. Pozsonyban tehát 70,6 százalékos, míg Győrben csupán 39,2 százalékos létszámnövekedést tapasztalhatunk.¹⁹

A két korszakra jellemző átlagos diáklétszámok az ideáltipikus helyzetet tükrözik, de természetesen a 17. és a 18. században is lehet a beiratkozások alapján az átlagtól markánsan eltérő éveket találni. Mindkét periódusban előfordult olyan év, amikor 200-nál kevesebb diák járt az iskolába, de a 17. és 18. században is volt olyan tanév, amikor több mint 400, illetve 800 beiratkozást regisztráltak. Érdekes egy rövid összehasonlító kitekintést tennünk más iskolák diáklétszámaira (itt a kedvezőbb forrásadottságok és azok átfogóbb szakirodalmi feldolgozottsága miatt csupán a 18. századi adatokra utalok). A Pozsonyhoz legközelebb fekvő és egyben a Magyar Királyság legnépesebb jezsuita gimnáziumának, a nagyszombati gimnáziumnak az 1710 és 1773 közötti átlagos éves diáklétszáma körülbelül 550–600 fő körül mozgott,²⁰ amitől alig (körülbelül 3 és 11 százalék közötti

működött. Azt először 1667-ben indítottak, később felváltva használták a két tanulócsoporthoz elnevezését, és csak 1674-től alkalmazták következetesen a terminológiát.

¹⁸ Amint a kutatócsoporthoz végez a matrikula teljes feldolgozásával és a diákok azonosításával, a kollégiumban tanult növendékek pontos létszámának megállapítása is lehetségessé válik.

¹⁹ Kökényesi Zsolt: A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulóokra. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 134–135.

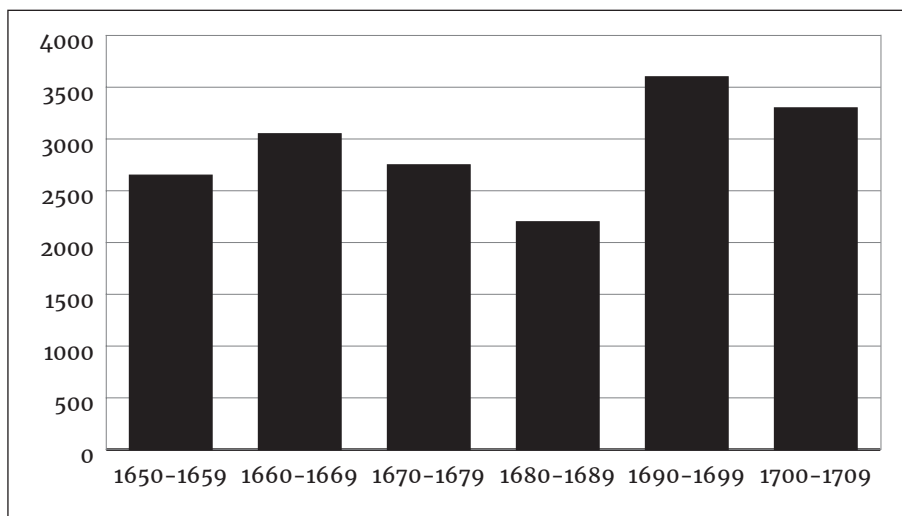
²⁰ A nagyszombati gimnáziumban a vizsgált időszakon belül három évben szünetelt a tanítás, egy tanévből nincs adat (1773), illetve a matrikula 17 évben csak hiányos adatokat tartalmaz, itt ezért beszélhetünk

nagyságrenddel) marad le a pozsonyi gimnázium. Ugyanebben az időszakban a kassai jezsuita gimnáziumban, amely a beiratkozások alapján az országos élmezőnybe tartozott, átlagosan 414 diák tanult,²¹ vagy a jezsuita gimnáziumok között átlagos látogatottságúnak számító trencsényi gimnáziumba ekkor 207 növendék iratkozott be átlagosan évente.²² A pozsonyi gimnázium diáklétszáma még tekintélyesebbnek tűnik, ha kitekintést teszünk a népes jezsuita iskolahálózaton kívülre is: a vizsgált időintervallumban az egyre bővülő pesti piarista gimnázium átlagos diáklétszáma 410 fő volt.²³ A protestáns iskolák közül a pozsonyi evangélikus líceumnak 249,²⁴ a debreceni református kollégiumnak 74 fő volt az éves átlagos tanulólétszáma.²⁵ Hets Aurélián adatai alapján (amelyeket Fallenbüchl Zoltán kutatásai is megerősítenek) az 1740-es évtized elején a Magyar Királyság – Horvátországgal és Erdéllyel együtt – jezsuita iskolahálózatában körülbelül 8500–9000 diák tanult átlagosan évente.²⁶ A Jézus Társasága fenntartásában álló iskolák közül 1741-ben a pozsonyi gimnázium volt a második leglátogatottabb iskola, ekkor csak Nagyszombat gimnáziuma előzte meg, utána pedig Zágráb, Kassa és Győr, majd Eger iskolái következtek. A pozsonyi tanulók ekkor az országos jezsuita diákság körülbelül 6,5 százalékát alkották.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy évtizedenként miként változott a gimnáziumba történő beiratkozások száma! A diagram (1. ábra) jól mutatja, hogy az iskolalátogatási arányok között az egyes évtizedekben komoly eltéréseket tapasztalhatunk. A matrikula vezetésének kezdő évtizedében, az 1650-es években 2659 fővel az egyik legalacsonyabb beiratkozások száma, pedig az iskola már több mint két évtizede megnyitotta a kapuit. A következő évtizedhez képest az alacsonyabb diáklétszám legfontosabb oka, hogy 1655-ben szünetelt az oktatás az országos pestisjárvány miatt, aminek hatására még 1656-ban is csupán 191-en iratkoztak be a gimnáziumba. Ez körülbelül 100 fővel alacsonyabb szám,

csupán nagyságrendet tükröző adatokról. Ezek alapján 29 457 beiratkozást regisztráltak. Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

- ²¹ A kassai jezsuita gimnáziumban 1710 és 1773 között 26 499 diák tanult, a vizsgált időintervallumban három év adatai bizonytalanok (tanítási szünetet egy évben sem rendeltek el). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²² A trencsényi a gimnáziumban 1710 és 1773 között 13239 beiratkozást regisztráltak (tanításmentes év nem volt, egy év adatai bizonytalanok). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²³ A pesti piarista gimnáziumba 1720 és 1773 között 21 772 beiratkozást regisztráltak (a vizsgált időszakban nem volt tanításmentes év, de hat tanév adatai bizonytalanok vagy hiányosak). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²⁴ A pozsonyi evangélikus líceumba 1720 és 1773 között 13 468 beiratkozást regisztráltak (a vizsgált periódusban egy tanszüneti év vagy bizonytalan adatokkal rendelkező év sem volt). Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával*. Pozsony, 1896. 341. A líceum 18. századi társadalomtörténetéről lásd Tóth Árpád: *A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség. Nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban*. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc, 2016. 83–94.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009. (Pozsony város története) 133–154.
- ²⁵ A debreceni református kollégiumba 1710 és 1773 között 4748 beiratkozást történt (a vizsgálati periódusban nincs hiányos adatokkal rendelkező vagy tanításmentes év). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²⁶ Hets: *A jezsuiták iskolái*, 17–18.; Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 198.

1. ábra. A pozsonyi gimnázium 17. századi diáklétszám-változásai évtizedenkénti bontásban

mint a járvány előtti és utáni években. Az 1660-as években növekedést tapasztalhatunk. Pozsony városát ekkor sem háború, sem járvány nem sújtotta, amiért az oktatást szüneteltetni kellett volna, bár 1664-ben, amikor a Habsburg-oszmán harcok újból kiújultak, 175 főre, tehát közel felére esett vissza az iskola tanulóinak a létszáma.²⁷ 1667-ben haladta meg először a 400 főt a beiratkozott diákok létszáma. Az 1670-es években úgy tűnik, hogy csökkent a tanulósám, amit elsősorban nem a beiratkozások hiánya, az iskola iránti érdeklődés csökkenése indokolt, hanem az, hogy 1675-ben és 1679-ben a Pozsonyt és környékét különösen sújtó pestis miatt tanítási szünetet rendeltek el. A járvány 1679. évi kiújulása igen súlyos lehetett, mert annak hatása a környező évek beiratkozási számain is érezhető volt. Például 1678-ban 269 diák iratkozott be, ami közel 100 fővel alacsonyabb a megelőző évek tendenciáihoz képest. Pozsonyban ezekben az években (Schultheisz Emil adatai alapján) hozzávetőlegesen tizenegyezer pestis miatti halálesetet regisztráltak.²⁸

Az 1680-as évtizedben a legalacsonyabb a beiratkozások száma (2159), annak ellenére, hogy csak egy tanításmentes évet rendeltek el ekkor, 1683-ban, Bécs Kara Musztafa (1634–1683) nagyvezír vezette ostromának az évében. Ezen időszak háborús viszontagságait jól tükrözik a diáklétszámok. A hadi események mellett pedig a „fekete halál” újból felütötte a fejét Pozsonyban. Nem véletlen, hogy 1680-ban mindösszesen csak 90 diák

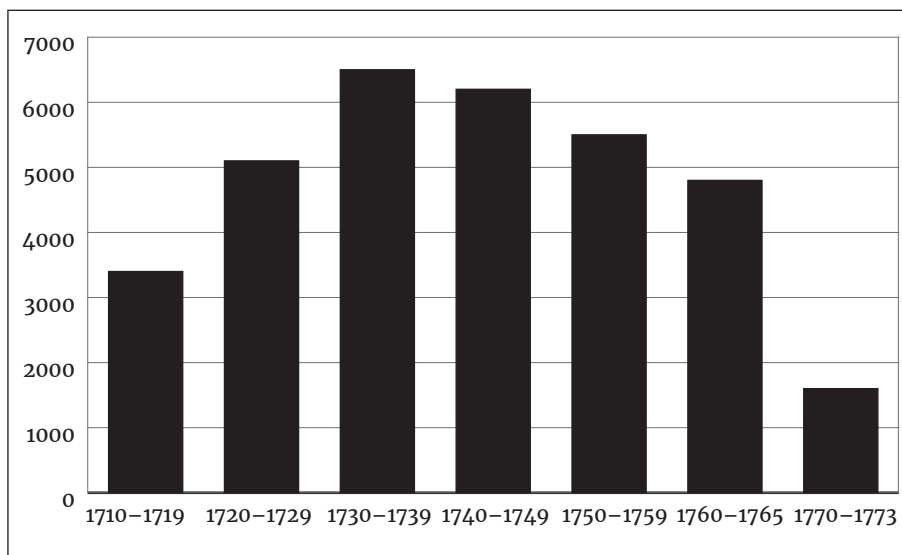
²⁷ A látványos létszámnövekedés már 1659-ben megindult, ekkor az előző tanévhez képest 80 fővel emelkedett a beiratkozott tanulók száma.

²⁸ Schultheisz Emil: A magyarországi járványok történetéből. In: uő: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba, 2006. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára) 201. A 17–18. századi pestisjárványokról és demográfiai hatásukról lásd Óri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 6. Szerk. Faragó Tamás – Óri Péter. Bp., 2005. 115–162.; Faragó Tamás: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. A máramarosi példa. *Korall* 8 (2007) 19–60.

iratkozott be a gimnáziumba, az 1681. évről pedig jól ismert, hogy az udvar és a rendek olyan bizonytalannak tartották a város egészségügyi körülményeit, hogy az országgyűlést rendhagyó módon Sopronba hívták össze. Az 1690-es évtizedben 3612 beiratkozással látványos diáklétszám-növekedést regisztrálhatunk, ekkor Pozsonyt és környékét sem háború, sem kiterjedtebb járvány nem veszélyeztette. A regenerálódás korszakának jelei látványosan megmutatkoznak a gimnáziumi beiratkozásokon is: a szintén tanítási kényszer-szünettől mentes 1660-as évekhez viszonyítva 19 százalékos növekedést figyelhetünk meg. Az 1690-es évtizedben kevés olyan évet találunk, amikor kiugróan magas volt a beiratkozások száma (némiképp kivétel az 1691. év 431 diákkal), tehát az évtized tanulólétszámaira leginkább a szélsőséges eltérésektől mentes stabilitás a jellemző.

A 18. század első évtizedében újabb, kisebb – 9 százalékos – regressziót tapasztalhatunk: 3284-re esik vissza a gimnáziumba beiratkozók létszáma, ami a Rákóczi-mozgalom miatt kialakult belháborús helyzettel magyarázható, azonban Pozsony védettebb pozícióját mutatja, hogy tanítási szünetet egyik évben sem kellett elrendelni. A diáklétszámok szempontjából az évtizedre a komoly kilengések jellemzők, míg 1702-ben a beiratkozások száma a gimnázium történetében először meghaladta az 500 főt, addig három évvel később, 1705-ben (176 fővel) ennek közel harmadára esett vissza a tanulók létszáma. Az 1710-es években (3407 beiratkozással) gyarapodik a gimnázium tanulóinak a száma. Meredekebb növekedést azért nem tapasztalhatunk, mert a súlyos pestisveszély miatt 1713-ban és 1714-ben is felfüggesztették az iskolában az oktatást. A jezsuita gimnázium történetében egyébként az 1714. év volt az utolsó tanításmentes év. A beiratkozások számának látványosabb növekedése az 1710-es évek második felében kezdődött meg, 1715-től 1718-ig, ami alatt 412-ről 530-ra gyarapodott a tanulók létszáma. A diagramon (2. ábra) is jól kivehető módon, az 1720-as évtizedben érezte igazán a hatását a szatmári béke után meginduló tartós béke és konjunktúra időszaka. Ekkor 5148 beiratkozást lehet azonosítani, ami az 1700-as évekhez, az utolsó tanításmentes évtizedhez viszonyítva kiugróan magas, közel 64 százalékos növekedést mutat. 1729-ben a beiratkozott tanulók száma már a 618 főt is eléri, ami közel a kétszerese a 17. századi tanévek átlagos beiratkozási számának. Az 1730-as években az iskola diáklétszáma tovább növekedett – az előző évtized kimagasló beiratkozási számához képest is –, további 26,5 százalékkal nőtt a tanulók száma, elérve a 6513 főt, ami a jezsuita gimnázium történetében a legmagasabb diáklétszám. Az évtizeden belül a beiratkozások száma piramisszerű ábrát mutat, aminek a csúcspontját az 1734. és az 1735. tanévek jelentik, amikor a tanulók száma elérte a 714, majd a 721 főt. Egy kisebb jelentőségű jezsuita gimnáziumban, mint például a rozsnyóiban, fél évtized alatt regisztráltak annyi beiratkozást, mint a pozsonyi gimnáziumban egy év alatt. Az ország legjelentősebb jezsuita gimnáziumának, a nagyszombatinak az 1730-as évtizedben az éves átlagos beiratkozási száma sem érte el a 600 főt, így a pozsonyi jezsuita iskola az évi átlagos 651 diákjával ebben az időszakban minden bizonnyal a Magyar Királyság legnépszerűbb gimnáziumává nőtte ki magát.²⁹ A létszámadatok alapján a pozsonyi gimnázium vezető szerepét egészen a

²⁹ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

2. ábra. A pozsonyi jezsuita gimnázium 18. századi diáklétszám-változásai évtizedenkénti bontásban

Jézus Társasága feloszlásáig fenn tudta tartani. 1773-ig csak elvétve lehet olyan esztendő találni, amikor a nagyszombati gimnázium beiratkozásainak száma meghaladta a pozsonyi adatokat.

Az 1740-es évtizedben kis arányú, kevesebb mint 5 százalékos regressziót figyelhetünk meg, amiben fontos szerepet játszott az osztrák örökösödési háború kitörése, valamint az 1740-es évek első felében a pestis újra (és egyúttal utoljára) országos szinten pusztított. Az 1740-nel kezdődő évtizedben a beiratkozási számok rendkívül komoly eltéréseket mutatnak: míg 1740-ben 431 tanulója volt a gimnáziumnak, addig 1746-ban közel kétszer ennyi, 835 diák volt, ami a legmagasabb diáklétszám az iskola történetében. Az évtizedek közötti diáklétszám-csökkenés folytatódott az 1750-es években is, sőt, a regresszió mértéke 11 százalékra erősödött. A folyamat precízebb megértéséhez fontos megjegyezni, hogy a beiratkozások száma 1744-től 1752-ig igen magas volt, a kilenc év során 6459 beiratkozást regisztráltak, ami éves átlagban 718 tanuló jelent, és ami a legmagasabb beiratkozási hullámot jelentette a gimnázium fennállása során. 1752 és 1753 között meredek visszaesés (több mint 35 százalékos regresszió) figyelhető meg az éves diáklétszámok között, míg az előbbi évben 706 tanuló iratkozott be az iskolába, addig az utóbbiban már csak 469 diák. Az 1753. évi regresszió a diáklétszámok szempontjából nem egyedi mélypontot jelöl, hanem a későbbi évek beiratkozási tendenciáinak megfelelően.

Az 1750-es évek második felétől vagy az 1760-as évtized elejétől kezdve egyébként országos szinten érzékelhető volt a kimagasló 1730-as és 1740-es évekkel szemben a tanulói létszámok arányának csökkenése. Ezt a tendenciát tükrözik például a komáromi, a nagyszombati vagy a trencsényi iskolák adatai, hasonlóan a győri jezsuita gimnázium-

hoz, ahol az 1740-es és 1750-es évek között nagyjából stagnált a beiratkozók száma, azonban az 1750-es és 1760-as évek között 16 százalékkal csökkent a tanulólétszám.³⁰ A 18. század utolsó harmadában a katolikus (kiváltképp a jezsuiták fenntartásában álló) iskolákba történő csökkenő beiratkozási hullám átfogó vizsgálata azonban az oktatástörténeti kutatás adóssága.³¹ A pozsonyi gimnáziumban az 1760-as években folytatódott a korábbi tanévekben megkezdődött negatív tendencia: a beiratkozási számok az előző évtizedhez képest 13,5 százalékkal tovább csökkentek.³² Ekkor 4767 beiratkozást regisztráltak, tehát évente átlagosan 478 diák látogatta az iskolát, ami több mint 10 százalékkal alacsonyabb, mint a 18. századi éves átlag, és látványosan elmarad a megelőző évtizedek kimagasló adataitól. Holott ekkor olyan neves jezsuita tudósok tanítottak az iskolában, mint a költő, műfordító Faludi Ferenc (1704–1779) vagy a nyelvész Sajnovics János (1733–1785).³³ A pozsonyi gimnázium 1750–1760-as években tapasztalt diáklétszám-csökkenése nem magyarázható a hétéves háború kitörésével és az idősebb diákok esetleges katonai szolgálataival, mert a nagyobb arányú csökkenés már az 1752. és 1753. tanév között érzékelhető volt, és újbóli növekedést csak 1766 és 1768 között lehet tapasztalni. Az 1760-as évek utolsó éveiben figyelemre méltóan, körülbelül 30 százalékkal növekedett az éves diáklétszám, tehát évente nagyjából 100-zal több beiratkozást regisztráltak. A tanulólétszámok alapján a pozsonyi gimnázium az 1760-as évtizedben még mindig a leglátogatottabb jezsuita gimnázium volt, Nagyszombattal szembeni vezető szerepét meg tudta őrizni, azonban több olyan tanévet is lehet azonosítani, amikor a pesti piarista gimnázium beiratkozási számai meghaladták a pozsonyi adatokat.³⁴ A piarista renddel szemben megnyilvánuló társadalmi és kormányzati bizalom ebben az időszakban már egyértelműen érzékelhető volt.³⁵ A grafikonon (2. ábra) látható, hogy az 1770-es évek meredek csökkenést mutatnak a megelőző évtizedhez képest, amely nem a beiratkozási számok rendkívüli zuhanásával magyarázható, hanem egyfelől a „csonka” évtizeddel, a jezsuiták fenntartásában már csak négy tanéven keresztül működhetett az iskola, valamint az 1770. és az 1771. évek hiányos adataival.³⁶ Az 1772. és az 1773. tanévek beiratkozási számai (558 és 545 diákkal) a 18. századi pozsonyi átlagnál kicsit magasabb értéket tükröznek, ami a gimnázium töretlen népszerűségére utal.

³⁰ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.; Kökényesi: A győri jezsuita gimnázium, 136–137.

³¹ Szekér Barnabás: Reformok és hanyatlás? Középkolai diáklétszám-változások a 18. században a pesti piarista gimnázium példáján. *Korall* 56 (2014) 7–10.

³² Bár ebben az évtizedben több olyan tanév is volt, amelyből csak hiányos adatok állnak rendelkezésre: a matrikula az 1764. évben nem tartalmazza a *syntaxisták* névsorát, az 1769. évben pedig a *parvisták* adatait.

³³ Schönvitzky: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*, 201.

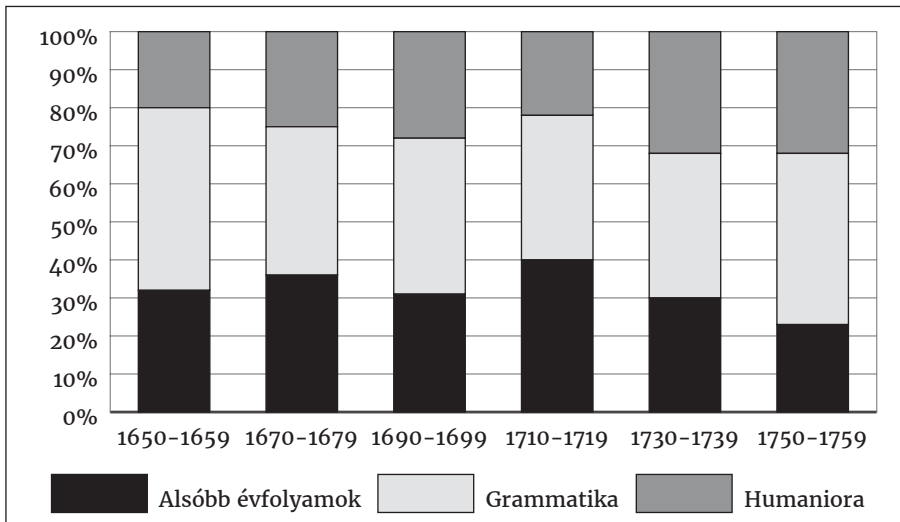
³⁴ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188. A pesti piarista gimnázium létszámváltozásáról lásd Szekér: Reformok és hanyatlás, 5–26.

³⁵ Kosáry: *Művelődés*, 108–111.

³⁶ Az 1770. évből hiányzik a *principisták* és a *parvisták* névsora, az utóbbi év matrikulabejegyzésében pedig (az előbbi évfolyamok mellett) már a *grammatisták* évfolyama is kitöltetlen maradt.

Az osztálylétszámok változása

A diáklétszámok utáni következő lépésként érdemes a beiratkozott tanulók arányát megvizsgálni az egyes osztályokon, vagyis évfolyamokon belül. Elsőként vessük össze hat mintaévtizeden (az 1650-es évektől kezdve minden második évtized), hogy a diákok milyen arányban látogatták a *humaniora* és a grammatika évfolyamait, valamint az alsóbb iskolai tanulócsoportokat. A 3. ábrán első látásra kiegyenlített, kismértékű osztályarány-változásokat érzékelhetünk, de a változási folyamatokat érdemes közelebbről is szemügyre venni. A mintaévtizedek alapján megfigyelhetjük, hogy a *humaniora* szinten tanuló diákok aránya tendenciaszerű növekedést mutatott. Az 1650-es években a gimnázium legfelső két évfolyamában tanulók aránya közel a diákok egyötödét (19,8 százalék) tette ki, amely az 1690-es évekig folyamatosan nőtt először 4,7, majd 2,6 százalékkal. Azonban

3. ábra. A pozsonyi jezsuita gimnázium évfolyamarányainak a változása

az 1710-es évtizedre 22 százalékra esett vissza a *humaniora* tanulóinak az aránya, ami után újabb 10 százalékos növekedés, végül az 1750-es évekre stagnálás következett. Tehát a 17. század közepéről a 18. század második harmadára a gimnázium tanulóinak között minden ötödik helyett már közel minden harmadik beiratkozást a *humaniora* évfolyamán regisztráltak. A grammatikaosztályok beiratkozóinak arányváltozása egyfajta kiegyenlített hullámmozgást mutat, a mintaévtizedek között ciklikusan ismétlődnek a kismértékben csökkenő és növekvő tendenciák. Két, egymást követő regressziót csak az 1710-es és az 1730-as évek között figyelhetünk meg, bár a két évtized közötti 1,1 százalékos enyhe csökkenést inkább stagnálásként értelmezhetjük. Meredekebb változást csupán az 1650-es és az 1670-es évek között, valamint az 1730-as és az 1750-es évtized között érzékelhetünk: az előbbi időszakban 8,4 százalékkal csökkent a *humaniora* évfolyamok diákjainak az aránya, az utóbbi periódusban pedig 7,3 százalékkal nőtt. Az alsóbb évfolyamokat látogató

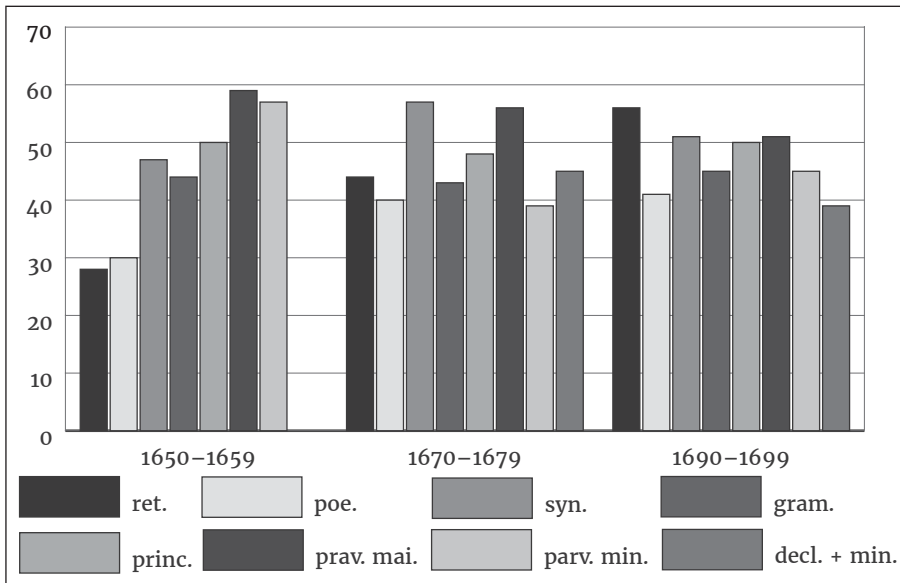
tanulók száma az 1670-es és az 1710-es évek kivételével folyamatosan enyhén csökkenő irányt mutat. Míg a vizsgált korszakunk elején az alsóbb tanulócsoporthoz diákjainak az aránya 32,7 százalék volt, addig az 1750-es években a beiratkozási adatok alapján már kevesebb mint a diákok egynegyede (23,9 százalék) tartozott a legelső évfolyamokhoz, a legfiatalabb diákok iskolán belüli aránya (39,9 százalék) pedig az 1710-es évtizedben volt a legmagasabb. Tehát a felsőbb gimnáziumi osztályok az idő előrehaladtával fokozatosan egyre nagyobb súlyt képviseltek a gimnáziumi *curriculum*ban, jelentőségük a diákság – és a mögöttük álló társadalmi rétegek – körében egyre inkább kezdett felértékelődni. Ez a folyamat az 1760-as években is tovább folytatódott.

Az iskolalátogatási trendek pontosabb megértéséhez vegyük szemügyre a gimnázium mintaévtizedeiből származó osztálypiramisokat, amelyek segítségével precízebb képet alkothatunk az egyes évfolyamok kihasználtságáról és funkcióváltásairól. A módszer magyarországi viszonylatban Sasfi Csaba dolgozta ki és alkalmazta, aki a 19. század első felének hazai gimnáziumi diákságát elemezte egyebek mellett ezen vizsgálati szempont segítségével.³⁷ Kezdjük a 17. századi mintaévtizedekkel! A 4. ábra az átlagos évfolyamlétszámokat tükröző osztálypiramisokat jeleníti meg.³⁸ A három diagramon egészen kiegyenlített évfolyamarányokat figyelhetünk meg, amelyek kronologikusan még inkább kiegyenlítődést mutatnak, tehát kevés kiugróan népes vagy alacsonyán látogatott osztálytípust ismerhetünk fel. Egyedül az 1650-es évtized adatai tükröznek piramisszerű diagramformát, amely a gimnáziumi évfolyamok felső szinttől lefelé haladó bővülését mutatja. Míg az 1650-es években a *parvista maior* és *minor* tanulócsoporthoz a leglátogatottabbak, addig az 1670-es években a *syntaxis* és a *parvista maior* évfolyamok, az 1690-es években pedig az előbbieket mellett, illetve azokat leghagyva a *rhetorica* osztály válik a gimnázium legkedveltebb osztályává. Figyelemre méltó, hogy a *declinista*, *minimista* és a *parvista minor* osztályok látogatottsága a legalacsonyabb arányú az iskolán belül, valamint a *syntaxis* és a *rhetorica* évfolyamaihoz képest a *poetica* osztály létszáma is jóval alacsonyabb. A három mintaévtized adatai alapján egyedül csupán a *rhetorica* évfolyamának gimnáziumon belüli aránya erősödött töretlenül az évek során: 9,6 százalékról 12,8, majd 15,7 százalékra nőtt. A *poetica*, a *syntaxis* és a *parvista minor* évfolyamok gimnáziumon belüli aránya nagyjából stagnált, folyamatos csökkenést egyedül csak a *parvista maior* tanulócsoporthoz tapasztalhatunk: 20 százalékról 16,5, majd 14 százalékra esett az évfolyam látogatottsága.

Milyen változást tapasztalhatunk a 18. században? Az 1710-es évekre a gimnázium *humaniora* és grammatika évfolyamainak a látogatottsága kismértékben csökkent, míg az iskola legelső három osztályának a beiratkozási aránya 1,5 százalékkal, illetve akár 5 százalékkal is emelkedett. (Lásd 5. ábra.) Ekkor a *parvista maior* osztály létszáma újból meghaladta (1,9 százalékkal) a *rhetorica* évfolyam diákjainak a számát. Az 1730-as évekre ez a tendencia újból megfordult: a *humaniora* évfolyamai gyarapodtak, a *rhetorica* és a *poetica*

³⁷ Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2013. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4) 410–411.

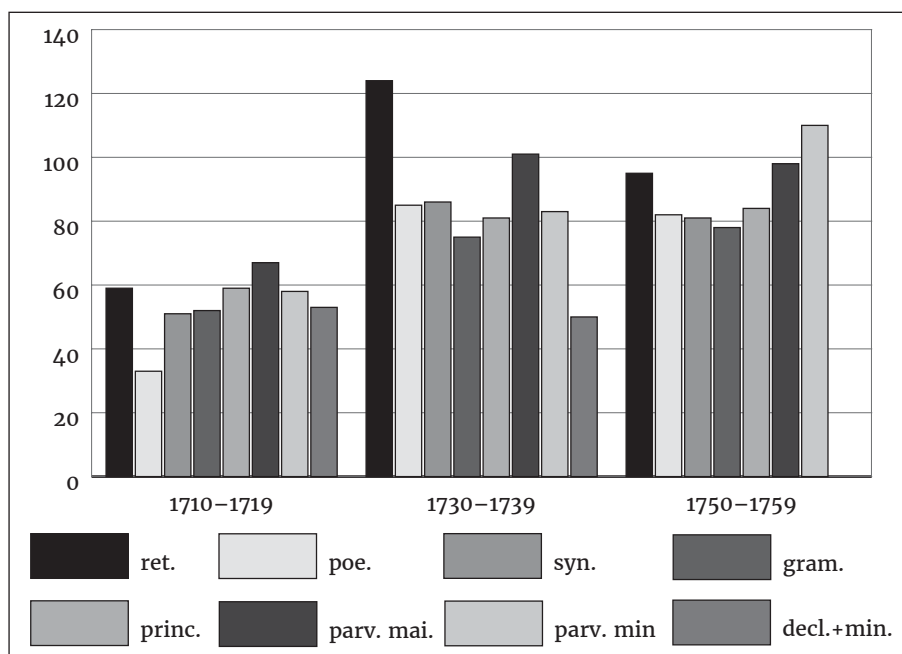
³⁸ Fontos külön hangsúlyozni, hogy a 4. és az 5. ábra y tengelye a 17. és 18. századi mintaévtizedek évfolyamainak az átlagos létszámadatait és nem az osztályarányok százalékos értékeit jeleníti meg.

4. ábra. A pozsonyi gimnázium 17. századi mintaévtizedeinek osztálypiramisai

osztály létszámaránya is 5-5 százalékkal nőtt. A grammatika évfolyamai közül egyedül a *syntaxis* erősödött 1 százalékkal, a *grammatica* és a *principia* osztály létszámai stagnáltak, pontosabban 0,5 százalékos, illetve 1,5 százalékos csökkenést mutattak. Az alsóbb osztályok látogatottságának aránya jelentősebb csökkenést mutatott: a *parvista maior* tanulócsoporthoz ugyan csak alig – 0,5 százalékkal –, de a *parvista minor* tanulócsoporthoz 2,5 százalékkal, a *declinista* és *minimista* tanulócsoporthoz pedig több mint 6 százalékkal esett vissza. Az 1750-es évtizedre a beiratkozási számok csökkenésével párhuzamosan az osztálylátogatottsági arányok is kismértékben átalakultak. A *humaniora* évfolyamainak a látogatottsága még mindig magas volt, azonban a *poetica* és a *rhetorica* osztály közötti látványos különbség csökkent: 19 és 13 százalékról 17 és 15 százalékra változott az arányuk. A *humaniora* évfolyamainak a látogatottsági aránya mind a három évfolyamban átlagosan 2 százalékkal emelkedett. A gimnázium leglátogatottabb osztályává a *parvista maior* vált (18 százalék), azonban ez azért történt, mert *parvista minor* osztályt ebben az évtizedben csak három évben, *minimista* és *declinista* tanulócsoporthoz pedig egy alkalommal sem indított az iskola, így a *parvista maior* gyűjtőosztályként működött. Az alsóbb tanulócsoporthoz látogatottsági aránya az 1730-as évekkel összevetve csökkent. Korábban az alsóbb osztályok együttes beiratkozási aránya 31 százalékot tett ki, addig az 1750-es évtizedre már csak 24 százalékot. A három 18. századi mintaévtized során a *poetica* és a *syntaxis* évfolyamai mutatnak folyamatos erősödést (az előbbi aránya 8 százalékról 15 százalékra, az utóbbié 12 százalékról 14,8 százalékra növekedett).

Az osztálydiagramok alapján megállapíthatjuk, hogy a pozsonyi gimnáziumban már a 17. században is magas volt a felsőbb évfolyamok látogatottsági aránya, amely tendencia a 18. században tovább folytatódott. Ezt a folyamatot erősítette a szatmári békével

5. ábra. A pozsonyi gimnázium 18. századi mintaévtizedeinek osztálypiramisai

beköszönő békés konjunktúra időszaka, illetve az a fokozatosan kibontakozó kulturális fellendülés, amelynek fontos eleme volt a hivatalok kiosztásánál a megfelelő műveltség, szak-, illetve nyelvtudás megléte. Érdekes összefüggés, hogy a *rhetorica* évfolyam diákjainak az aránya a nagyobb beiratkozási hullámok időszakában (mint az 1690-es vagy az 1730-as évtized) különösen jelentős növekedést mutatott, sőt, a legmagasabb beiratkozási számmal rendelkező 1746. évben is a *rhetorica* évfolyam diákjainak az aránya elérte a 15,4 százalékot, tehát a tanulók számának az emelkedése közel sem csak az alsóbb osztályokra korlátozódott. A magasabb gimnáziumi évfolyamok létszámnövekedését pozitívan befolyásolhatta az 1731. és az 1734. évi *Carolina resolutio* rendelet is, amely (Szűz Máriát és a szenteket is megnevező) dekretális eskü letétele miatt a protestánsok kormányzati hivatalviselését rendkívül megnehezítette. Azonban Pozsonyban a *rhetorica* évfolyam létszámnövekedése már az 1710-es években megkezdődött és az 1720-as évtizedben tovább folytatódott. A *rhetoricát* hallgatók aránya a 18. században a nagyszombati gimnáziumban 9-10 százalék körül, a győri gimnáziumban 10-13 százalék körül mozgott.³⁹ A jezsuita gimnáziumok közül (a kutatás jelenlegi eredményei alapján) egyedül csak a jóval alacsonyabb diáklétszámmal rendelkező komáromi gimnáziumban volt a pozsonyihoz hasonlóan magas a *rhetorica* évfolyam diákságának aránya a tanulók összességéhez viszonyítva. Részesedésük az 1720-as évtizedben elérte a 17 százalékot is, azonban itt a tendencia időben

³⁹ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.; Kökényesi: A győri jezsuita gimnázium, 138.

előrehaladva folyamatos csökkenést mutatott, így a korszak végére 10 százalékra csökkent a *rhetorica* osztály aránya.⁴⁰ Pozsonyban a felsőbb gimnáziumi osztályok, kiváltképp pedig a *rhetorica* évfolyamának magas látogatottsági aránya (ami az 1730-as években a 19 százalékot is elérte), összefüggésben állhat Pozsony város fővárosi funkciójával: a diákok a későbbi elhelyezkedés vagy hivatali gyakorlatszerzés reményében választották gimnáziumi tanulmányaik befejezésére ezt az iskolát, amely pedig megélhetési szempontból a Magyar Királyság talán legdrágább városában volt található. A pozsonyi osztálystruktúra egyedi jellemzőjének tekinthető a 17–18. században az osztályarányok viszonylagos kiegyenlítetttsége is. Például a győri jezsuita gimnázium osztályarányai sokkal inkább piramisszerű diagramot rajzolnak ki.⁴¹ Figyelemre méltó, hogy az 1730-as és az 1750-es években a pesti piarista gimnázium évfolyamarányai letről felfelé haladva ugyan (nagyjából) piramis alakú diagramformát mintáznak, azonban a *rhetorica* osztály látogatottsága (előbb 21, majd 15,5 százalék) kiugróan magas volt, így ezen évfolyam adatai megszakítják a nagyjából lépcsőzetesen változó osztálylátogatási tendenciát, ami a piarista iskolahálózatban belül Pest központi szerepét tükrözi.⁴²

Kitekintés

Jelen dolgozat az első lépését képezi annak az értelmezési folyamatnak, amelynek keretében Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon kutatócsoportunk átfogóan szeretné elemezni a pozsonyi (valamint a győri és a nagyszombati) jezsuita gimnáziumok diákságát, annak összetételét, társadalmi kapcsolatrendszerét, iskolalátogatási stratégiáit a 17–18. században. Az iskola- és osztálylétszám-változások vizsgálata révén képet kaphattunk arról, hogy a pozsonyi jezsuita gimnázium milyen kitüntetett szereplője volt a kora újkori magyar iskolahálózatnak. A pozsonyi gimnázium nemcsak a kiemelkedően magas beiratkozási számai miatt foglal el különleges helyet a korszak oktatástörténetében, hanem a felsőbb évfolyamok sajátosan magas – de még az alsóbbakhoz képest kiegyenlített látogatási arányai miatt is –, bár teljes képpel még nem rendelkezünk a Magyar Királyság kora újkori gimnáziumainak iskoláztatási és osztálylátogatási szokásairól. A gimnáziumi anyakönyveket teljességre törekvően feldolgozó adatbázis elkészültével pontosan meg tudjuk határozni az iskola földrajzi vonzáskörzetét, az egyes osztályok társadalmi rétegenkénti látogatottságát, a gimnáziumok közötti peregrináció mértékét, a felekezeti viszonyok megoszlását, valamint ezen vizsgálati szempontok időbeni változását.⁴³ A pozsonyi jezsuita gimnázium 1726 és 1773 közötti diákságának a vizsgálatában különösen fontos szerepet fog játszani a győri és a nagyszombati gimnáziumok tanulóival való összehasonlítás, ugyanis a pozsonyi matrikula második és harmadik kötete a neveken kívül

⁴⁰ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

⁴¹ Kőkényesi: A győri jezsuita gimnázium, 137.

⁴² Székér: Reformok és hanyatlás, 14.

⁴³ A gimnázium 1650 utáni két és fél évtizedének hasonló szempontú vizsgálatáról lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 173–220. és a szerző tanulmányát ebben a folyóiratomban.

igen kevés bejegyzést tartalmaz a diákokra vonatkozóan, így az iskolák közötti vándorlás miatt a másik két gimnázium anyakönyve igen fontos forrásként szolgálhat a pozsonyi diákság társadalomtörténeti elemzéséhez. Pozsony esetében különösen fontos szempont a gimnáziumnak az ország és a város vezető rétegeiben betöltött szerepének az elemzése, ugyanis a vezető (fő)nemesi családok körében igen kedvelt volt az intézmény.⁴⁴ A gimnázium történetében nem voltak ritkák az olyan évek, amikor az iskolának tíznél is több főrendű tanulója volt. Közöttük a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia politikai életében olyan fontos szerepet játszó főurak, mint gróf Erdődy László Ádám (1677–1736) nyitrai püspök, varsói követ és rövid ideig magyar udvari kancellár,⁴⁵ gróf Otto Christoph von Volkra (1660–1734) diplomata, a sziléziai kamara elnöke⁴⁶ vagy gróf Károlyi Antal (1732–1791) tábornagy (*Feldzeugmeister*), a bécsi Magyar Nemesi Testőrség kapitánya.⁴⁷ Az iskola egykori diákjai közül többen nemcsak a kormányzati-politikai élet különböző szintjein futottak be jeles karriert, hanem voltak, akik az oktatás és a tudomány művelése terén játszottak meghatározó szerepet, mint például Kempelen Farkas (1734–1804) polihisztor, feltaláló.⁴⁸

⁴⁴ Erre vonatkozóan lásd Frederik Federmayer tanulmányát e folyóiratszámban!

⁴⁵ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f. 170^v, 173^v, 175^v, 179^r, 184^v, 190^r, 195^r vagy Erdődyről lásd bővebben Kökényesi Zsolt: Egy magyar főpap jelenléte és karrierútja a bécsi udvarban. Vázlat Erdődy László Ádám nyitrai püspök életrajzához. In: *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. Báthory Orsolya – Kónya Franciska. Bp., 2016. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 12) 223–254.

⁴⁶ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f. 119^v, 124^v.

⁴⁷ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. e 74^r; EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. e 77^r.

⁴⁸ Kempelen a gimnázium minden évfolyamát Pozsonyban végezte el: EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I e 85^v, 90^r, 94^r, 98^r, 102^r, 107^r.

TANULMÁNYOK

SZEMÉLYI ÖSSZEKÖTTETÉSEK A CURIA ROMANA ÉS A MAGYAR EGYHÁZ KÖZÖTT A 13. SZÁZAD KÖZEPÉN

Pármai Albert és Bánca István

BÁCSATYAI DÁNIEL

PERSONAL RELATIONS BETWEEN THE CURIA ROMANA
AND THE HUNGARIAN CHURCH IN THE MID-13TH CENTURY.
ALBERT OF PARMA AND ISTVÁN BÁNCSA

The 13th century was not only the zenith of the medieval papacy, but also the age of the rise of papal administration. The papal government rewarded its officials with lucrative benefices across Europe. As Hungary was not amongst the most popular targets, it is noteworthy that a very intimate *familiaris* and notary of Pope Innocent IV (1243–1254), the diplomat Albert of Parma and some members of his family received benefices at Esztergom. I argue that this fact is connected to Archbishop István Bánca of Esztergom's appointment to the cardinalate. The surviving evidence enable us to suggest that the nomination was motivated by the pope's plans to assist Hungary against the Mongols. Finally, I demonstrate that the new cardinal's dense network of acquaintances in the Iberian Peninsula is a consequence of his own family's Catalanian connections.

Keywords: cardinals, Innocent IV, Mongols, papal provisions, Roman Curia

A 13. század a gregoriánus szellemű középkori pápaság aranykora. A Szentszék tekintélye csúcspontján állt: befolyása még elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy koronás fők eleget tegyenek keresztes fogadalmuknak, mint ahogy ahhoz is, hogy a pápák politikai ellenfelei trónjukat veszítsék. Az egyetemes egyház kormányzása – a „kárhozatos ügyintézés,” amelyről Clairvaux-i Szent Bernát olyannyira óvta a pápákat – központosított intézményrendszert kívánt, legyen szó a kúriai jogszolgáltatásról, a keleti missziókról, a pápai birtokok igazgatásáról vagy éppen a Szentszéknek fizetett adókról. A pápai primátust megtestesítő szentszéki bírászkodás kiteljesedése és az írásbeliség ezzel szoros összefüggő fellendülése a kúriai hivatalok személyzetének sosem látott bővüléséhez vezetett.¹ Aligha állt távol a korszellemtől a pápák és kormányzatuk kulcsfiguráinak, a bíborosoknak az a törekvése, hogy hivatali munkatársaik a lehető

Bácsatyai Dániel PhD, MTA BTK TTI, fiatal kutató.

¹ A kérdésről összefoglalóan lásd Richard William Southern: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Bp., 1987. 124–148.; Walter Ullmann: *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. London, 2003. 148–163.

legmegbízhatóbb közegekből, saját kíséretükből és rokonságukból kerüljenek ki, mint ahogy az sem, hogy befolyásukat idővel ne csak az egyházi pályára lépő, hanem a világi családtagok előmenetele érdekében is latba vessék. A gyakorlat nem a Szentszéktől indult ki – a pápák valójában csak azt folytatták, amit korábban bíborosként vagy más egyházi hivatal birtokosaiként már megszoktak. A 13. századot mindenesetre a pápai és bíborosi nepotizmusnak nevezett jelenség első nagy századaként is emlegetik.²

Írásom célja két olyan család bemutatása, amelyek részben a családfők magas egyházi pozícióinak, s a pápák – különösen IV. Ince (1243–1254) – barátságának köszönhetőek előrelépésüket. Az egyik „családfő” Pármai Albert pápai jegyző, a szentszéki diplomácia kiemelkedő alakja, aki rokonságával együtt magyarországi javadalmak birtokosa volt; a másik az első magyar bíboros, Bánca nembeli István, aki szentszéki befolyását familiárisai – köztük unokaöccsei – karrierjének egyengetése érdekében is kamatoztatni tudta. A pápai jegyző és a bíboros rokonságának és kapcsolati hálójának vizsgálata – reményeim szerint – meglepő következtésekre vezet, s talán a magyar főpap bíborosi kinevezésének előzményeit is élesebb megvilágításba helyezi.

A nepotizmus rendszerét – más jelenségek mellett – a szentszéki javadalombetöltés egyre gyakoribb érvényesítésében, az úgynevezett pápai províziókban szokás megragadni. A Szentatya személyes gondoskodása nemcsak a kúriai alkalmazottak hűségét, hanem a kurialisták szolgálati teendői során felmerülő jelentős kiadások fedezését is biztosítani tudta. Az első esetet 1137-ből ismerjük, amikor II. Ince (1130–1143) a compostelai érseket arra kérte, hogy találjon helyet székeskáptalanjában egy Arias nevű klerikusnak. Néhány elszigetelt példát követően az ismert esetek III. Sándor pápa pontifikátusától (1159–1181) szaporodnak meg, ám csak a 13. században, IV. Ince pápa idején tapasztalhatunk igazán robbanásszerű növekedést, amelyet IV. Kelemen (1265–1268) *Licet ecclesiarum* című enciklikája tetőzött be 1265-ben. A pápai províziós jogot kiterjesztő rendelkezések a 14. században is folytatódtak, ami miatt elkerülhetetlenné vált a nyílt összecsapás a Szentszéket a javadalombetöltésben riválisának tekintő világi hatalommal és az annak gyakorlatilag alárendelt helyi egyházszervezettel.³

A fenti modellt a 13. századi províziós esetekről katalógust készítő Hermann Baier dolgozta ki, aki nem fukarkodott a nepotizmust és a pápai autokráciát elítélő jelzőkkel. Munkája megjelenése (1911) óta többen felhívták a figyelmet a rekonstrukció gyenge pontjaira.⁴ Ezek közül az első mindjárt az az optikai csalódás, amely abból adódik, hogy a fő forrásként szóba jövő pápai regisztrumkönyvek – néhány korábbi példát leszámít-

² Sandro Carocci: *Il nepotismo del medioevo. Papi, cardinali e famiglie nobili*. Roma, 1999. 63. A 13. századi egyházi centralizáció következtében ugrásszerűen megnőtt a bíborosok befolyása. Különösen igaz ez a század derekára, amikor a kardinálisok létszáma – amely hatalmi helyzetükkel logikus módon fordított arányosságot mutat – elérte a mélypontot. Hivatali szolgálataikat a nekik és familiárikus tagjainak fenntartott javadalmak adományozásával honorálták a pápák. Lásd uo. 66–68. A szakirodalomban gyakorta csak a hűség áráként jellemzik e javadalmakat, ám – mint látni fogjuk – ennél jóval többről van szó.

³ Hermann Baier: *Päpstliche Provisionen für niedere Pfründen bis zum Jahre 1304*. Münster, 1911. 1–29.

⁴ A vitáról alapos áttekintést ad Thomas W. Smith: *The Development of Papal Provisions in Medieval Europe*. *History Compass* 13 (2015) 110–121.

va – csupán III. Ince pontifikátusától (1198–1216) állnak rendelkezésünkre, és sem ekkor, sem később nem vezettek be minden províziós intézkedést a kötetekbe.⁵ A javadalmak helyszínén keletkezett kútfők esetében ugyancsak fellép e torzító hatás, hiszen az általános érvényűnek szánt megállapítások jobbra csak az alaposabban feltárt káptalanok adatain alapulnak.⁶ A 14. századtól kezdve a helyi forrásadottságok egyre több helyen teszik lehetővé, hogy a pápai javadalombetöltések sikerességét ellenőrizzük: Geoffrey Barraclough számításai szerint csupán a kérelmezők fele tudott adományt kieszközölni a Szentszéktől angliai javadalmakra, s csak az esetek felében sikerült e provízióknak valóban érvényt szerezni. Ám ekkor sem kizárólag itáliai és kurialisták előtt állt nyitva a lehetőség, hogy pápai közvetítéssel benefíciumokat nyerjenek el, hanem a helyi klérus tagjai előtt is.⁷ A legfőbb kifogás a hagyományos nézettel szemben azonban az, hogy azt a látszatot kelti, mintha a províziókat a Szentszék tudatosan, befolyásának növelésére kezdeményezte volna, noha a valódi ösztönzés az esetek többségében a kérelmezőktől érkezett.⁸ A pápák természetesen előnyben részesítették saját híveiket és a bíborosok famíliáinak tagjait, akárcsak az előbbieik közül kikerülő kúriai hivatalnokokat és más csoportokat (például bizonyos szerzetesrendek tagjait és a szegénységükre hivatkozó klerikusokat), ám a mérték és a kedvezményezettek köre pápáról pápára változott. A fentiek miatt erősen kétségbe vonható, létezett-e valaha tudatos szentszéki javadalompolitika.

Korántsem véletlen, hogy az Árpád-kori pápai javadalombetöltések Fraknoi Vilmos óta csekély figyelemben részesültek.⁹ Mindössze tizenhét olyan esetről maradt fenn híradás a 13. századi pápai regisztrumokban, amikor a Szentatya magyarországi benefíciumok felől rendelkezett, s alig néhányról feltételezhető, hogy az intézkedés valóban

⁵ Erre már Baier is felfigyelt, s lehetségesnek tartotta, hogy mégsem kell olyan nagy jelentőséget tulajdonítani annak a ténynek, hogy IV. Ince idejéből több províziós mandátumot ismerünk – a jelenség talán csak a kúriai kancelláriai gyakorlat változását tükrözi. Lásd Baier: *Pápstliche*, 29–32.

⁶ Smith: *The Development*, 113.

⁷ Uo. 113. C. Tóth Norbert legutóbbi tanulmánya világosan bizonyította, hogy a kérdést immár Magyarországon sem lehet többé a hagyományos szellemben tárgyalni. A hazai káptalanok 1375 és 1424 közötti tagjai körében a külföldiek ugyanis elenyésző kisebbséget alkottak, így aligha áll meg az a Mályusz Elemér által képviselt nézet, amely szerint a hazai elem háttérbe szorult a káptalanokban. Lásd C. Tóth Norbert: *Külföldiek a magyarországi káptalanokban (1375–1424)*. *Világtörténet* 39 (2017) 75–92.

⁸ Geoffrey Barraclough: *Papal Provisions. Aspects of Church History, Constitutional, Legal and Administrative in the Later Middle Ages*. Oxford, 1935. 153. Idézi Smith: *The Development*, 114.

⁹ Fraknoi Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Bp., 1895. 44–46. A kérdésnek nem szentelnek figyelmet a Szentszék és Magyarország közti kapcsolatokról született legutóbbi áttekintések. Lásd Solymosi László: *Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század)*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Bp., 1996. 47–54.; Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekelletét*. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5). A kérdés kutatását megtermékenyítő munka Kiss Gergely Báncsa Istvánról írt monográfiája: Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól Itáliáig. Báncsa nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs, 2015. Jelen tanulmány leadása után látott napvilágot Barabás Gábor intézménytörténeti megközelítésű írása, amely áttekintést ad a Magyarországgal összefüggésbe hozható 13. századi pápai káplánokról. Barabás Gábor: *Pápai káplánok a 13. századi Magyarországon. Szentszéki megbízások és helyi karrieriek*. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 97–118.

sikerrel járt. Az ismert esetek többségében a kedvezményezettek a pápai kúria vagy valamelyik bíborosi família tagjai voltak – tehát a beneficiumok leginkább hivatali jövedelemnek, máskor pedig a hivatali karriert előkészítő egyetemi tanulmányok anyagi bázisának tekinthetők –, ám olyan hazai klerikus is akadt közöttük, akit a pápa állítólagos szegénysége miatt vett pártfogásába.¹⁰ Nem kétséges, hogy a fentieknél valamivel többen köszönhették javadalmukat közvetlenül a Szentszéknek. Közéjük tartozott III. Ince pápa unokaöccse, Stefano de Normandis dei Conti, a Santa Maria in Trastevere bíborosa, aki Angliából és Franciaországból származó jövedelmei mellett magyarországi javadalommal is rendelkezett.¹¹ Lehetséges, hogy egy másik kardinális, az angol Toledói János 1249-ben egy zágrábi javadalmat mondhatott magáénak, az erről hírt adó pápai okirat szövegének kérdéses szerkezete azonban éppúgy vonatkozhat a bíborosra, mint védencére, a Spalato érsekévé frissen kinevezett Rogerius mesterre.¹²

Nagyon valószínű, hogy azok az egyháziak, akik egykor Egyed pápai káplán¹³ és Pecorari Jakab legátus kíséretében léptek magyar földre (Campaniai Bertalan váci ka-

- ¹⁰ Az utóbbira példa István békési főesperes esete. 1230. január 27. *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1859–1860. (= VMHH) I. 91–92. Istvánt a váradi püspök fosztotta meg javadalmától, mivel a kanonok kezébe embervér tapadt. Miután a szóban forgó püspököt az 1218-ban elhunyt Tusculumi Miklós bíboros, III. Honorius *penitenciarius*usa kérte elsőként döntése megváltoztatására, így a gyilkosságra is valamikor 1219 előtt kerülhetett sor. Mindezek fényében nem valószínű, hogy az egykori békési főesperes azonos lenne a Váradi Jegyzőkönyv egy 1222. évi esetében feltűnő István főesperessel, Sándor püspök jószágigazgatójával (*oconomus*). Lásd *Registrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Ed. Joannes Karácsonyi–Samuel Borovszky. Bp., 1903. 282. Nr. 340. (237.) Vö. Bunyitay Vince: *A Váradi Püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. II. 61.
- ¹¹ A prokurátorok útján kormányzott bíborosi beneficium védelmével a pannonhalmi apátot bízta meg IV. Ince pápa. 1243. július 10. *Les registres d’Innocent IV*. I–IV. Ed. Élie Berger. Paris, 1884–1911. (= Reg. Inn. IV.) I. 3. Nr. 7.; Baier: *Päpstliche*, 122.
- ¹² A dokumentumot a 18. századi vatikáni másolat után közlő Augustin Theiner kiadásában egyértelműen az áll, hogy a stallumot a bíboros birtokolta. *Monumenta vetera Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1863–1875. 78. Nr. 99. Vö. Szovák Kornél: *A váradi írásbeliség hagyománya*. In: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2014. (Tanulmányok Biharország történetéről 1) 136. 27. jegyz. IV. Ince kérdéses regisztrumkönyvének eredeti példányát Párizsban őrzik, ám itt a vonatkozó szerkezet erős rövidítése az olvasó tetszésére bízva a kérdés eldöntését. Bibliothèque national de France, Département des manuscrits, Lat. 4039. f. 42^r. Vö. Reg. Inn. IV. II. 70. Nr. 4482.
- ¹³ Egyed magyarországi küldetésének egyházi háttéréhez lásd Gábor Barabás: *Papal Chaplain and Subdeacon Egidius. Judge Delegate and Legate in Hungary at the Same Time? Istraživanja, Journal of Historical Researches* 28 (2017) 69–85. A szerző Agostino Paravicini Bagliani-ra hivatkozva elutasítja azt a lehetőséget, hogy a Magyarországon megfordult Egyed pápai *subdiaconus* annak a Pandulfnak a fivére lett volna, akit annak idején III. Ince pápa küldött Földnélküli János angol király udvarába, ahol elnyerte Norwich püspökségét is. Agostino Paravicini Bagliani: *Cardinali di curia e „familiae” cardinalizie dal 1227 al 1254*. I–II. Padova, 1972. II. 523–524. A 13. század első felének bíborosi familiárisairól hiánypótló adattárat készítő olasz történész valóban nem említi ezt a lehetőséget, jóllehet minden oka meg lett volna rá. IX. Gergely idején ugyanis csupán két Egyed nevű pápai káplán és *subdiaconus* bukkan fel a pápai regisztrumokban: az egyik 1231-ig biztosan Magyarországon tartózkodott, a másik – a néhai Pandulf testvére – 1234-ben tett adományt a Monte Cassinó-i monostor részére. *Les registres de Gregoire IX*. I–IV. Ed. Lucien Avray. Paris, 1896–1955. I. 988. Nr. 1806. E második Egyedről más forrásból annyit tudhatunk még, hogy a pápa 1232 októberében az apuliai Gaetába küldte, hogy a város lakóit összebékítse II. Frigyes császárral. *Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica*. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae, 1864. (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in*

nonok,¹⁴ Cognoscens esztergomi kanonok,¹⁵ Rogerius váradi főesperes) ugyancsak pápai közvetítéssel nyerték el javadalmaikat. Ha valóban így volt, akkor kinevezésüket kétségtelenül a legátusnak köszönheték. Meglehetősen ritkán tanúskodnak forrásaink arról, hogy a legátusok a megbízatásuk helyszínén javadalmakat adományoztak kíséretük tagjainak. Annyi azonban bizonyos, hogy IV. Ince egyházfősége előtt jobbra olyan esetek fordultak elő, amikor az adományos csupán a legáció időtartamáig élvezhette a beneficiumot,¹⁶ ami ugyancsak arra utal, hogy a javadalom az idegenben felmerülő költségek fedezését szolgálta. A tatárjárást Magyarországon átvészelő Rogerius esetében azonban aligha erről van szó.¹⁷

A províziós mandátumoknak tehát minden bizonnyal csak egy része található meg a Vatikáni Levéltárban őrzött iratgyűjteményekben, az európai országokban tapasztalható arányokról azonban talán mégis képet alkothatunk segítségükkel. A regisztrumok ugyanis nem voltak kitéve azoknak az országról országra változó – Magyarországon különösen sanyarú – körülményeknek, amelyek a helyi források fennmaradását megnehezítették. A leveleskönyvek arról tanúskodnak, hogy a Magyar Királyság javadalmi nem igazán keltették fel a kúria érdeklődését, s néhány korai és sikertelen kivételtől eltekintve csak IV. Ince és IV. Orbán (1261–1264) pápák éltek a provízió lehetőségével.¹⁸ Amikor IV. Béla 1259-ben a külföldieknek juttatott magyarországi javadalmak miatt panaszt tett IV. Sándornál (1254–1261), maga a Szentatya is azzal nyugtatta, hogy „a földkerekségen alig van ország, amelynek ilyen panaszra kisebb oka volna, mint a tiédnek.”¹⁹

A forrásadottságok tehát szűkösek, ám ha a kedvezményezettek szűk körét alaposabban szemügyre vesszük, eddig rejtve maradt összefüggésekre figyelhetünk fel. A vizsgálatot egy eddig figyelmen kívül hagyott, kiadatlan pápai provízióval kell kezdenünk.

usum scholarum separatim editi 53) 119. A fenti adatokból következően tehát semmi sem szól a két külföldi megbízatásokban jártas Egyed pápai káplán és *subdiaconus* azonossága ellen: a Magyar Királyságban évekig időző szentszéki küldött minden valószínűség szerint a norwichi püspök testvére volt.

¹⁴ Ó 1252-ben bukkan fel váci kanonokként. Lásd *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. II. 288–289. Nr. 17.

¹⁵ Cognoscens hazai működéséről csak a legátus magyarországi tartózkodása idejéből van adatunk – lásd Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 9. –, így valószínűnek tarthatjuk, hogy vele érkezett és vele együtt hagyta el a Kárpát-medencét 1234 tavaszán.

¹⁶ Baier: *Päpstliche*, 51–52.

¹⁷ IV. Ince 1243 novemberében engedélyezte Rogerius mesternek, hogy lemondjon a tatárok által megtépzott váradi beneficiumáról és soproni főesperesként a győri káptalanba üljön át. Lásd VMHH I. 188–189. Pályájához lásd Almási Tibor: *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*. *Acta Historica* 86 (1988) 9–14.

¹⁸ Uo. 29.

¹⁹ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római szent-székkal*. I–III. Bp., 1901–1903. I. 75.; Balics Lajos: *A Római Katolikus Egyház története Magyarországon*. I–II. Bp., 1888. II. 348.; VMHH I. 241. IV. Sándor, aki gyakran bírálta a pápai javadalomadományozás IV. Ince idején kontrollját veszítő rendszerét, valóban megkísérelte oldani azokat a feszültségeket, amelyeket a províziók a helyi egyházak körében előidézték. Ez volt a célja az *Execrabilis* című konstitúciónak (1255. április 5.), amely a javadalmak várományosainak listáját minden káptalanban négy főre csökkentette – igaz, csak egyszeri alkalommal –, illetve a *Discrimen preteriti temporis* kezdetű határozatnak, amely megszüntette a nagyobb beneficiumokra vonatkozó várolistákat. Lásd Geoffrey Barraclough: *The Constitution 'Execrabilis' of Alexander IV*. *The English Historical Review* 49 (1934) 193–218.

Bár a dokumentum szerepel IV. Ince regisztrumkönyvében, Augustin Theiner nem vette fel híres kétkötetes kiadványába, s Potthast gyűjteményében sem találjuk nyomát. Az 1247. október 23-án kelt oklevélben IV. Ince Guglielmo Fieschi bíboros adományát erősítette meg, amelyet a kardinális János páрмаi *scholaris* részére tett kilenc nappal korábban.²⁰ Az adomány tárgyai egy esztergomi *prebenda* és az egyházmegyéhez tartozó egyéb beneficiumok voltak, amelyek korábban a javadalmas nagybátyja, Albert pápai jegyző birtokában voltak, egészen addig, amíg Albert – a barsi főesperesség kivételével – le nem mondott róluk unokaöccse javára. A bíboros János nevében Pármai Gellért mester pápai káplánt iktatta be a javadalmakba – vélhetően azért, mert a diákoskodó János nem volt jelen az adomány helyszínén, Lyonban.

Érdeemes elidőzni a dokumentumban feltűnő személyeknél. Az adományt tevő bíboros maga is *nepos* volt, mégpedig magának IV. Ince pápának, azaz Sinibaldo Fieschinek az unokaöccse.²¹ A liguriai Lavagna grófjai már az ezredforduló óta a genovai Fieschi családból kerültek ki, ám a család egyházi karrierje csak IV. Ince nagybátyja, Obizzo páрмаi püspökségével bontakozott ki. Itt, Pármában töltötte ifjúságát a majdani pápa is, akit bolognai egyetemi tanulmányai befejezésekor nagybátyja kanonoki stallummal jutalmazott meg.²² Obizzo püspök udvarához tartozott egy Albertus de Ungaria nevű orvos is, aki bizonyára nem volt ismeretlen az ifjú Sinibaldo számára sem. Tudható azonban, hogy a püspök *medicusa* nem Magyarországról, hanem a Párma szomszédságában fekvő Colornóból származott, így a nevében szereplő jelző talán nem utal többre, mint viselője huzamosabb Kárpát-medencei tartózkodásra.²³ A 18. századi páрмаi történész, Ireneo Affò ennek az Albertus de Ungariának a családjával hozta összefüggésbe IV. Ince pápa Albert nevű jegyzőjét – oklevelünk barsi főesperesét –, mégpedig két okból. Az első: mindketten a Fieschik familiárisai közé tartoztak, az idősebb Albert a páрмаi püspök, az ifjabb a pápa embere volt. A második: a pápai jegyző testvérét, akivel 1257-ben közös anyagi áldozatot hoztak a páрмаi Szent Borbála-kápolna felépítése érdekében, Magyarországi Gellértként (*Gerardus dictus de Ungaria*) emlegették, s Affò feltevése szerint a jelző ragadványnév volt, amelyet az idősebb Albert szerzett utódainak.²⁴ Látni fogjuk azonban, hogy Gerardus nem csak ősei révén kötődhetett a Magyar Királysághoz, miként azt is, hogy személye aligha azonos a forrásunkban feltűnő Pármai Gellértével. Mielőtt azonban e két Gellért pályáját és magyarországi kapcsolatait megvizsgálunk, lássuk, ki is volt Pármai Albert pápai jegyző, a provízióban felbukkanó barsi főesperes.

²⁰ 1247. október 23. Reg. Inn. IV. I. 507. Nr. 3374. Az utóbbi regeszta hibás volta miatt a dokumentum, amelynek szövegét jelen írás függelékében közlöm, elkerülte a kutatás figyelmét.

²¹ Andreas Kiesewetter: Fieschi, Guglielmo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. I–. Roma, 1960–. (= DBI) XLVII. 480–482.

²² Marino Firpo: *La Famiglia Fieschi dei Conti di Lavagna. Strutture familiari a Genova e nel contado fra XII e XIII secolo*. Genova, 2006. 113–114.

²³ Ireneo Affò: *Memorie degli scrittori e letterati Parmigiani*. I–V. Parma, 1789–1797. I. 160.

²⁴ Uo. 161.

Az 1234 óta bizonyosan Sinibaldo Fieschi bíboros szolgálatában álló Albert mester patrónusa pápává választása után nem maradt meg egyszerű kúriai alkalmazottnak. IV. Ince elsősorban diplomataként számított régi bizalmasára, s a kor legkényesebb politikai konfliktusának megoldását bízta rá. A kiközösített, s a császári és szicíliai királyi méltóságról letett II. Frigyes 1250. évi halála után két évvel Albert utazott Angliába, hogy rávegye III. Henrik angol király nagybátyját, Cornwalli Richárdot: vegye birtokba Sziciliát a pápa hűbéreseként Frigyes örökösével szemben. A borítékolható elutasítás után Albert következő úti célja Franciaország volt, ahol IX. Lajos király öccsét, Károlyt, Anjou és Provence grófját próbálta meggyőzni, ám a küldetést ezúttal sem koronázta siker. 1254 nyarán Gascogne-ban találkozott III. Henrikkel, aki immár hajlandónak mutatkozott, hogy fiát, a kilencéves Edmundot Szicília trónjára ültesse. Miután ez a terv is füstbe ment, 1262-ben ugyancsak Albert kereste fel a francia udvart, hogy Lajos királynak vagy egyik fiának felajánlja a szicíliai trónt. A francia uralkodó megint visszautasította az ajánlatot, ám attól nem zárkózott el, hogy a pápai jegyző ismét öccsénél, Károlynál próbálkozzon – ezúttal sikerrel.²⁵

Nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy IV. Ince és IV. Orbán éppen Albertet bízták meg a franciaországi tárgyalásokkal: a pápai jegyző a párizsi Notre Dame kanonokja volt, s 1250-ben nem sokon múltott, hogy a káptalan párizsi püspökké válassza.²⁶ Érdeemes tehát megfontolni azt a lehetőséget is, hogy ő volt annak a levélnek a címzettje, amelyet egy magyarországi egyháznagy (*episcopus Hungariae*) küldött Párizsba (*ut hoc sciatur Parisius*) a tatárjárás előestéjén egy párizsi tanultságú főesperesének (*cuidam archidiacono meo, qui erat scholaris Parisius*).²⁷ A magyarországi főesperességet viselő személy

²⁵ Albert életrajzára lásd Gerd Friedrich Nüske: Untersuchungen über das Personal der päpstlichen Kanzlei 1254–1304. I. *Archiv für Diplomatik* 20 (1974) 84–86. Az általa vezetett első franciaországi és angliai diplomáciai küldetésre további életrajzi adatokkal lásd Pascal Montaubin: Royaume de Sicile, Capétiens et Plantagenets: la mission et légation d'Alberto da Parma en 1252–1255. In: *Legati e delegati papali. Profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII–XIII*. Ed. Maria Pia Alberzoni – Claudia Zey. Milano, 2012. 159–193. Albert nem tévesztendő össze a század második felében működő azonos nevű pápai scriptorral, aki szintén jelentős karriert tudhatott magáénak. Lásd Stephan Reinke: *Kurie – Kammer – Kollektoren. Die Magister Albertus de Parma und Sinitius als päpstliche Kuriale und Nuntien im 13. Jahrhundert*. Wien–Köln–Weimar, 2012. 10–11.

²⁶ *Cartulaire de l'église de Notre-Dame de Paris*. I–IV. Ed. Hercule Géraud – Jules Marion – Augustin Deloye. Paris, 1850. II. 391. Ugyancsak a párizsi források segítségével állapítható meg Albert halálának *terminus ante quemje* (1271). Lásd uo. IV. 181., 193. 1264 tavaszán a Provence-ban tárgyaló Alberttől Simon de Brie bíboros vette át a követi feladatokat, IV. Orbán pápának azonban még az év őszén is parancsba kellett adnia, hogy Albert visszatérjen a kúriába. Ez a pápai jegyzőről szóló utolsó híradás. *Thesaurus novus anecdotorum*. I–V. Ed. Edmond Martène – Ursinus Durand. Lutetiae Parisiorum, 1717. II. 89.; Edith Pásztor: *Lettere di Urbano IV „super negotio Regni Siciliae.”* In: uő: *Onus apostolicae sedis. Curia romana e cardinalato nei secoli XI–XV*. Roma, 1999. 240. 1264-ben már nem Albert, hanem a pápai udvarban IV. Béla követeként felbukkadó Demeter viselte a barsi főesperességet. Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, 15.; VMHH. I. 244.

²⁷ Fest Sándor: Egy magyar püspök levele volt párizsi iskolatársához a tatárokról. *Levéltári Közlemények* 12 (1934) 223–225. A levél két változatban maradt fenn. A Matthew of Paris által megőrzött – régóta ismert – verzió címzettje egyértelműen Párizs püspöke (Auvergne-i Vilmos). Lásd *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Bp., 2003. 163., 201. A második változatot Fest Sándor közölte a waverley-i apátság évkönyve alapján, ám itt a címzés több fejtörést okoz. Egyéb információ híján talán kézenfekvő volt arra gondolni, hogy a levél a magyarországi főpap iskolatársához szólt, ám a grammatika ezt az értelmezést nem teszi lehetővé: ehhez

bizonyára Párizs lakója volt, így „Magyarország püspöke” – minden bizonnyal Mátyás esztergomi érsek – bizonyos lehetett abban, hogy tanulmányai egykori helyszínén híre megy a tatárveszedelemnek. Ha így volt, akkor természetesen azt kellene feltételeznünk, hogy a barsi főesperességet és a párizsi kanonokságot Albert már IX. Gergely pápa idején viselte, akkor tehát, amikor pártfogója, Sinibaldo Fieschi még csak bíboros volt. Akárhogy is, a pápai jegyző szoros magyar kapcsolatait nemcsak a barsi főesperesség bizonyítja félreérthetetlenül, hanem az a tény is, hogy Albert 1253 januárjában az új magyar bíboros, Bánca István káplánjaként tűnik fel.²⁸

Lássuk az 1247. évi provízió másik szereplőjét, az esztergomi javadalmakat az ifjú Pármai János nevében elfoglaló Pármai Gellért pápai káplánt. Ő korántsem ismeretlen a hazai irodalomban, hiszen több magyar vonatkozású pápai oklevélben említik esztergomi kanonokként és Albert pápai jegyző *consobrinus*aként (unokatestvéreként).²⁹ Esztergomi stalluma mellé IV. Ince újabb magyarországi javadalmakkal akarta kitüntetni 1253-ban és 1254-ben,³⁰ s a pápai provízió talán el is érte célját, ha azokról a jövedelmekről volt szó, amelyeket a magyar bíboros káplánja, Róbert, és unokaöccse, Orbász örökölt meg Gellérttől egy évtizeddel később. Az esztergomi érseknek címzett 1254. évi provízió *arengájából* kiderül, hogy Gellért a római egyház szolgálatában veszélyeknek tette ki magát,³¹ ami alighanem arra utal, hogy a pápa elsősorban követként számított rá, akárcsak rokonára, Albert pápai jegyzőre. Gellért esztergomi és más kanonoki jövedelmei épp azt a célt szolgálhatták, hogy a diplomáciai célú utazások költségeit hasznélvezőjük fedezni tudja. Mindez magyarázatul szolgálna IV. Sándor pápa 1255. évi döntésére, amellyel felmentette Gellértet a rezidenciakényszer alól ott, ahol a javadalomhoz nem tartozott lelkipásztori kötelezettség.³² 1257 májusában Angliában találjuk,

ugyanis a *scholaris Parisius*nak és a fölérendelt mondatrészben szereplő *meo* jelzőnek azonos alakban kellene állnia – ráadásul szerencsésebb lenne, ha a jelző és a jelzett szerkezet egy mondatrészben szerepelne. Egyértelmű tehát, hogy az amúgy is egymás mellett álló, azonos alakú *archidiacono* és a *meo* szavak tartoznak össze. A címzett párizsi diákságának felemlegetése a mondat elején szereplő *ut hoc sciatur Parisius* mondatrészszel áll párhuzamban.

²⁸ 1253. január 22. „dilectum filium magistrum Gerardum canonicum Strigoniensem, consobrinum dilecti filii magistri Alberti notarii nostri et venerabilis fratris nostri [...] episcopi Prenestini capellani.” VMHH I. 216. A szakirodalomban elterjedt az a téves nézet, hogy a magyar kardinális káplánja nem Albert, hanem unokatestvére, Gellért volt. Lásd pl. Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 75. A IV. Ince regisztrumában olvasható dokumentum és a fent idézett Theiner-féle kiadás azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a szóban forgó káplán Pármai Albert volt. Archivio Secreto Vaticano, Registra Vaticana 22. 294^v.

²⁹ 1246-ban a pápai jegyzőt *fratruelise*ként emlegetik. Lásd *Das Brief- und Memorialbuch des Albert Behaim*. Hrsg. Thomas Frenz – Peter Herde. München, 2000. (Monumenta Germaniae Historica. Briefe des späteren Mittelalters 1) 411.

³⁰ 1253. január 22. VMHH I. 216., 1254. ápr. 24. VMHH I. 228.

³¹ 1254. április 24. „Etsi libenter cunctis petentibus gratiam impendamus, illis tamen favorabiliter exhibere nos convenit, qui ad obsequia ecclesie Romane non vitando aliqua pericula se exponunt. Cum igitur dilectus filius magister Gerardus de Parma, canonicus Strigoniensis, noster et tuus ac ecclesie tue devotus, in magnis et arduis eiusdem ecclesie Romane negociis se nobis obsequiosum et devotum exhibuerit et fidelem...” VMHH I. 228.

³² 1255. február 9. *Les Registres d’Alexandre IV*. I–III. Ed. Charles Bourel de La Roncière – Joseph de Loye – Auguste Coulon. Paris, 1895–1959. (= Reg. Alex. IV.) I. 48. Nr. 184. Néhány nappal később a pápa a liège-i egyházmegyében próbált meg beneficiumot találni a kúriát régóta szolgáló Gellértnek. Lásd uo. I. 48–49. Nr. 185.

legalábbis a Szentatya azzal bízta meg angliai követét, hogy a pápai káplánnak a szigetország pápai tizedeiből fizesse meg azt a kétszáz tours-i livre-t, amit Gellért egykor IV. Incének adott kölcsön *pro negotio regni Siciliae*.³³ Mindez aligha utalhat másra, mint arra, hogy Gellértnek egykor saját zsebéből kellett gondoskodni egy olyan utazás költségeiről, amelyre IV. Ince képviselőként vállalkozott, s a megbízás éppen a szicíliai trón betöltésének a Szentszék számára egyre égetőbb ügyével (*negotium regni Siciliae*) állt összefüggésben. A korai magyarországi pápai províziók között egyébiránt három olyat is találunk – Giovanni Capuccio, Sixtus mester és Egyed győri klerikus esetében –, ahol a kúria és a magyar udvar közötti követségi feladatok ellátása is szerepel a javadalomadó-mányozás indokaként.³⁴

Gellért földi pályafutása 1264 tavaszán ért véget. Április 7-én IV. Sándor pápa utasította a magyar bíborost, hogy a pármái egyházmegyében található Szent Eulália-tempлом *archipresbyteri* javadalmába iktassa be Gellért unokaöccsét, a később komoly kúriai karriert befutó és végül bíborossá kreált Gerardo Bianchit (†1302).³⁵ A beneficium korábban Gellérté volt, ám most rokona (*consanguineus*), Albert pápai jegyző előadása szerint kész volt róla lemondani. Ekkor már utolsó napjait élhette, mivel néhány nappal később, az immár néhaiként említett Gellért javadalmait Bánca István bíboros környezete tagjainak kezén találjuk. Az esztergomi kanonoki stallumot és a pozsonypüspöki egyházból származó jövedelmeit a bíboros káplánja, Róbert valkói főesperes,³⁶ míg a barsi Keresztúr (*Ecclesia Sancte Crucis in Susol*)³⁷ és az esztergomi városárkon belüli Mária Magdolna-plébániát³⁸ a bíboros unokaöccse, Orbász pozsegi prépost³⁹ foglalta el – a Szentszék legalábbis nekik tartotta fenn a beneficiumokat.⁴⁰

³³ 1257. május 28. Reg. Alex. IV. II. 598. Nr. 1935.

³⁴ 1225. szeptember 4. VMHH I. 62., 1264. július 15. I. 274., 1264. augusztus 23. I. 277–278.

³⁵ 1264. április 7. *Les registres d'Urbain IV (1261–1264)*. I–V. Ed. Jean Giraud. Paris, 1900–1958. (= Reg. Urb. IV.) III. 425. Nr. 2519. A dokumentum teljes szövegét lásd Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 76. 339. jegyz.

³⁶ 1264. április 12. VMHH I. 267.

³⁷ Az azonosításhoz lásd Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1966–1998. (= ÁMTF) I. 451–452.

³⁸ Az az állítás, hogy a plébánia nem látott el pasztorációs feladatot (*curam animarum non habentem*), aligha felelt meg a valóságnak. Lásd ÁMTF II. 268.

³⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XII. Szerk. Fejér György. Buda, 1829–1866. (= CD) IV. 3. 232–234.

⁴⁰ Pármái Gellért pályafutását a szakirodalom következetesen unokaöccse, a későbbi bíboros Gerardo Bianchi karrierje korai szakaszának tekinti, még az előbbi 1264. évi halálhíre ellenére is. A makacs tévedés forrása Peter Herde, Gerardo formulagyűjteményének kiadója volt, aki szinte az összes 13. századi regisztrumban előforduló és Magyarországhoz kötődő Gellértet azonos személynek vélte. Javadalmainak elvesztését azzal a feltevessel magyarázta, hogy IV. Orbán nem sokkal korábban diplomáciai útra küldhette Gellértünket, s a követ halálhíréről szóló hamis szóbeszéd hatására elajándékozta annak beneficiumait. Lásd Peter Herde: Ein Formelbuch Gerhards von Parma mit Urkunden des Auditor litterarum contradictarum aus dem Jahre 1277. *Archiv für Diplomatik* 13 (1967) 238–239. Herdét követi Agostino Paravicini Bagliani is. Vö. Paravicini Bagliani: *Cardinali*, I. 354. Különös módon a Gerardo Bianchi pályájának doktori disszertációt szentelő Pietro Silanos sem szakít az azonosság tézisével, noha bizonyítja, hogy Gerardo Bianchi 1264 tavaszán a kúriában tartózkodott, így a pápa pontosan tudhatta, hogy életben van. Úgy véli, hogy IV. Orbán el akarta venni a kegyeire bizonyára méltatlanná vált Gerardo magyarországi javadalmait, ám a kérdésre, hogy miért kellett mindehhez halálhírét kelteni, nem kapunk választ (Pietro Silanos: *Gerardo Bianchi da Parma. La*

Pármai Albert pápai jegyző egy másik rokonát is Magyarországon találjuk. 1251. február 18-án kelt ajánlóleveleiben IV. Ince pápa I. Jakab aragóniai király és felesége, a magyar Jolánta királyné figyelmébe ajánlotta Albert testvérét, a magyarországinak mondott Gellért mestert (*magistrum Girardum dictum de Ungaria... fratrem dilecti filii magistri Alberti notarii nostri*).⁴¹ Ez a Gellért azonban, aki személyesen kereste fel az aragón királyi párt, nem egyházi emberként, hanem pármai polgárként és orvosként (*phiscum, civem Parmensem*) tűnik fel a két oklevélben, azonosságát az esztergomi kanonokkal így kizárhatjuk. Az ajánlólevél szerint a pármai orvos előbb Kálmán halicsi király, majd II. András és IV. Béla szolgálatában állt. Hogy miért hagyta el korábbi gazdáját, nem tudni, annyi azonban bizonyos, hogy 1254-ben – vélhetően fivére megbízásából – III. Henrik angol királynál járt Gascogne-ban,⁴² s 1257-ben Alberttel együtt Pármában tartózkodott. Kérdéses, hogy azonos-e azzal a Gellért nevű latin orvossal, akit IV. (Kun) László részéssített birtokadományban (1274), s aki korábban már IV. Bélát és V. Istvánt is szolgált. Az a tény azonban, hogy a Magyarországon letelepedő orvos unokája 1293-ban már férjnél volt, legalábbis arra utal, hogy az 1271 előtt elhunyt Albert pápai jegyzővel és testvérével azonos generációba tartozott – így aztán nem könnyű ellenállni a gondo-

biografia di un cardinale duecentesco. Parma, 2007–2008. [Diss.] 104–105. A disszertáció 2010-ben jelent meg azonos címmel.) Helytálló Kiss Gergely megfigyelése, miszerint az esztergomi kanonok és a későbbi bíboros nem lehettek azonos személyek, az az állítása azonban már nehezen érthető, hogy az 1264-ben elhunyt Gellért mester Bánca István 1270-ben kelt végrendeletének kedvezményezettjei között szerepelt volna (Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 77.). Kiss egyébiránt két másik Gellért nevű egyházfival is azonosíthatónak véli Pármai Gellértet. Egyikük selmecebányai (Kissnél: nagybányai) plébánosként valóban az esztergomi káptalan tagja volt, s 1240-ben Rómában járt (VMHH I. 174.), így – ha nem is valószínű – nem lehetetlen, hogy ebben az esetben valóban a mi Gellértünkéről van szó. A másik egykorú Gellért mosoni főesperesként a győri székeskáptalan tagja volt, s IV. Ince több ízben is felmentette a javadalomhalmazás tilalma alól: előbb 1244-ben (VMHH I. 189–190.), majd 1252-ben, amikor győri stalluma mellett a számára Nématországban felajánlott javadalom elfogadását is engedélyezte (VMHH I. 213.). Ebben az esetben nem csak azért zárható ki az azonosság, mivel a mosoni főesperesre vonatkozó pápai dokumentumok egy szóval sem említik az esztergomi javadalmat, hanem azért is, mivel e Gellért későbbi pályafutása meglehetősen jól ismert és alaposan dokumentált. Itt nincs elegendő tér, hogy a részletekről szó essék, így elég felhívni a figyelmet a mosoni főesperes 1267-ben kelt alapítványára – szövege Gombos Albin gyűjteményében is olvasható –, amelyből kiderül, hogy az alapító a tatárjárást követően Ausztriába menekült (rokonai ragadványneve után alighanem Erdélyből). Hamarosan a bécsi Stephanskirche plébánosa lett, s elnyert egy passauai kano-noki stallumot és egy pápai kápláni címet is. *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I–IV. Ed. Albinus Franciscus Gombos. Bp., 1937–1938. (= CFH) II. 1029.; Viktor Flieder: *Stephansdom und Wiener Bistumsgründung. Eine diözesan- und rechtsgeschichtliche Untersuchung*. Wien, 1968. 61. A selmecebányai plébánost és a mosoni főesperest Hajnal István is azonosíthatónak vélte Pármai Gellérttel, s lehetségesnek tartotta, hogy IV. Béla néhány kiadványának pápai hatást tükröző írásképe az ő kancelláriai működésének tulajdonítható. Hajnal István: IV. Béla kancelláriájáról. *Turul* 32 (1914) 12–13.

⁴¹ *Butllari de Catalunya: documents pontificis originals conservats als arxius de Catalunya (1198–1417)*. I–IV. Ed. Tilmann Schmidt – Roser Sabanés i Fernández. Barcelona, 2016. I. 386–388. Nr. 317–318. (Az eredeti dokumentumok fényképmásolatát lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest [= MNL OL], Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 285389., 285390. Az oklevelek szövege jelen írás függelékében is olvasható.)

⁴² Montaubin: *Royaume de Sicile*, 190.

⁴³ Wertner Mór: Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek. *Századok* 27 (1893) 602–603.

latnak, hogy a két Gellért nevű királyi orvos valójában egyazon személy volt, akit a pályáján IV. Béla idején beállt törés után V. István visszafogadott szolgálatába.

Akárhogy is volt, annyi bizonyos, hogy IV. Ince bizalmas munkatársa, Pármai Albert pápai jegyző, ennek testvére, az orvosi végzettségű Gellért, és unokatestvérük, Gellért esztergomi kanonok, valamint unokaöccsük, János *scholaris*, kapcsolatban álltak Magyarországgal. A névsort még egy Fieschi familiárisal egészíthetjük ki, mégpedig Bonaventurával, aki egy másik pápai *nepos*, Ottobono Fieschi bíboros – a későbbi V. Adorján pápa – orvosa volt, s 1253-ban a vasvári prépostságot nyerte el.⁴⁴ A Fieschi familiárisok egyértelműen a kúria emberei voltak, ám Albert jegyző rokonsága nem volt teljesen idegen a Magyar Királyságban, hiszen láthattuk, hogy a család történetében *Gerardus de Ungaria* révén is felbukkan a magyar szál. Bármennyire is valószínű azonban, hogy a családnak köze van a kutatás által vélelmezett *Albertus de Ungariához*, a páрмаi püspök orvosához, a sejtés sajnos nem támasztható alá egyértelmű forrásadattal.

Érdeemes felfigyelni arra a körülményre is, hogy Albert jegyző Bánca nembeli István bíboros káplánja volt, s mint láttuk, Pármai Gellért magyarországi javadalmaikat a bíboros unokaöccsei örökölték meg. Kézenfekvőnek tűnik, hogy IV. Ince páрмаi familiárisai éppen a korábban esztergomi érseki hivatal viselő Istvánnak köszönhették esztergomi stallumaikat. A szoros kötelék talán még a bíboros ködbe vesző ifjúságában létesült, azelőtt, hogy István – váci püspökként – 1241-ben Rómában járt, hogy IV. Béla megbízásából a kúria segítségét kérje a tatárok ellen. Láthattuk, hogy Albert mester olyan szoros kapcsolatban állt a párizsi Notre-Dame-mal, hogy az iskolájáról híres egyház kanonokjainak egy része 1250-ben éppen őt választotta püspökké. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Pármai Albert egykor Párizs diákja volt, s lehetséges, hogy itt kötött barátságot Bánca Istvánnal – mindez azonban aligha több hipotézisnél, hiszen el kell ismernünk, hogy Bánca tanulmányairól valójában szinte semmit sem tudunk.⁴⁵ A magyar főpap és a pápaság közti bizalmi viszony mindenesetre 1243 nyarán már bizonyosan fennállt: a frissen megválasztott IV. Ince – egyik első rendelkezéseként – az új esztergomi főpásztort horvátországi és dalmáciai legátusává nevezte ki.⁴⁶ A Pármai Albert és István érsek közti személyes kapcsolatra utal az a feltűnő körülmény is, hogy az 1247-ig vélhetően Albert, majd Pármai Gellért kezén lévő pozsonypüspöki és barsszentkereszti egyházak az esztergomi érsekek saját birtokai voltak, s az utóbbi *oppidum hospesközösségének* épp Bánca István adott kiváltságokat.⁴⁷

⁴⁴ 1253. december 10. VMHH I. 224–225. A javadalom elfoglalása körül támadt szentszéki perre és a prépostság jövedelmére lásd Irmtraut Lindeck-Pozza: Zur Geschichte des Kapitels von Eisenburg. *Burgenländische Heimatblätter* 34 (1972) 72–79.

⁴⁵ Annait mindenesetre igen, hogy *magisteri* címet viselt (1238). Lásd *Árpádok új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) II. 90.

⁴⁶ Bánca nembeli István pályafutásának fordulópontjairól lásd Almási Tibor – Koszta László: Bánca István bíboros (1205 k.–1270). Életrajzi vázlat. *Acta Historica* (1991) (Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére) 9–17.

⁴⁷ ÁMTF I. 451–452. Bizonyára nem véletlen, hogy a bíboros családja, a saskői uradalmat megszerző Bánca nemzetség éppen ezen a vidéken vált birtokossá: Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III. Bp., 1900–1901. I. 198.

Nehéz ezek után elzárkózni attól a gondolattól, hogy Albert mesternek is volt némi szerepe abban, hogy IV. Ince 1251–1252 fordulóján maga mellé emelte és a palestrinai egyház püspök-bíborosává kreálta István esztergomi érseket. Ismeretes, hogy semmilyen kézzelfogható bizonyíték sem áll rendelkezésünkre arra nézve, valójában milyen megfontolás állt a pápa döntése mögött. A legkézenfekvőbbnek tűnő feltevés az egyetemes egyház vélt politikai célkitűzéseivel magyarázza a választást: eszerint a mongolok elleni védekezés napirenden tartása húzódozott volna meg Bánca kinevezésének hátterében.⁴⁸ Azoknak a jól ismert leveleknek a tükrében azonban, amelyeket IV. Béla a Szentszékhez intézett, kétségtelenül üres szólamnak tűnhet a mongolok elleni keresztes hadjáratra vonatkozó pápai ígéret, s kétségtelen tény, hogy a tatárkérdés soha sem játszott olyan kitüntetett szerepet a pápák politikájában, mint a Szentföld visszahódítása.⁴⁹ Egy efféle fellépésnek aligha lett volna komoly realitása: a pápaság konfliktusa a Staufokkal II. Frigyes halála (1250) után sem enyhült, IV. Ince legfőbb szövetségese, a mongolok barátságát kereső IX. Lajos francia király pedig 1254 tavaszáig a Szentföldön tartózkodott.

Egy eddig figyelmen kívül hagyott körülmény azonban némileg árnyalja a IV. Ince hozzáállásáról rajzolt fenti képet. 1253. május 14-én a pápa levelet küldött a Lengyel Királyságba, valamint Cseh- és Morvaországba, amelyek népét – legátusa, Obizzo mezzanói apát útján – a tatárok elleni keresztes hadjáratra hívta fel.⁵⁰ Ugyanilyen levelet kaptak *Ruscia* érsekei és püspökei – itt nyilvánvalóan IV. Béla szövetségese, a pápa főségét elismerő Danyiil halicsi fejedelem országára kell gondolnunk.⁵¹ Éppen kilenc nappal korábban kelt az a dokumentum, amelyben a Szentatya a magyarországi hierarchiát Bánca István bíboros legátusi megbízatásáról értesítette.⁵² Bár a magyarországi főpapokhoz szóló üzenetben nincs szó mongolok elleni hadjáratról, nem lenne meglepő, ha a néhány nap különbséggel Kelet-Európába küldött legátusok azonos cél, a tatárok elleni keresztes hadjárat érdekében keltek volna útra. 1253 tavaszán talán úgy tűnhetett, hogy IV. Ince legátusai kézzelfogható segítséget is hoznak majd a

⁴⁸ Almási Tibor és Koszta László felvetették, hogy a magyar egyház tatárjárás utáni konszolidációja állhatott a kinevezés hátterében, ám a lehetőséget el is utasították, mivel ebben az esetben arra már az 1244. évi első bíborosi kreáció idején sor került volna. Almási-Koszta: Bánca István, 11–12. Ugyancsak negatív válasz született Kiss Gergely tollán arra a kérdésre, hogy a kinevezést „a mongolok által leginkább fenyegetett ország képviselőinek biztosításaként” értelmezhetjük-e, mivel „fel sem merült egy ellenük [ti. a mongolok ellen – B. D.] vezetendő keresztes hadjárat.” Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 32–34. Amellett, hogy a „leginkább fenyegetett” jelző ekkoriban aligha csak Magyarországot jellemzi a nyugati keresztény világban – ezt az 1259. évi lengyelországi tatár betörés világosan igazolja –, Kiss érvelése, mint látni fogjuk, más szempontból sem fogadható el, 1253-ban ugyanis megkezdődött a mongolok elleni keresztes hadjárat hirdetése Kelet-Európában – amely persze nem volt egyenértékű a nyugatiak katonai segítségével. Az 1259. évi lengyelországi hadjáratról lásd Peter Jackson: *The Mongols and the West, 1221–1410*. Harlow, 2005. 123–124.

⁴⁹ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002. (Reprint) 113–114.

⁵⁰ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium finitimarum historiam illustrantia*. I–IV. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1860–1864. I. 51–52.

⁵¹ Danyiilt Obizzo apát koronázta királlyá 1253 novemberében, majd a következő év tavaszán részt vett a frissen szentté avatott Szaniszló krakkói püspök translációs ünnepén. Lásd Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21) 258–259.

⁵² 1253. május 5. VMHH I. 218–219.

tatárveszedelemmel szembenező kelet-európai szövetségnek. Jól tudjuk, hogy nem érkezett jelentős nyugati haderő, ám ez, mint láttuk, korántsem a pápa jóindulatának hiányán múlt. A maga részéről IV. Béla nem adta fel a reményt: az elmúlt években – kétségtelenül a tatárok elleni védekezés jegyében – kelet-európai házassági összeköttetéseket létesítő magyar király most magával a pápával kísérelt meg rokonságba jutni. Legkisebb fiát, az ifjú Béla herceget IV. Ince egyik unokahúgával házassította volna össze – e frigyből azonban, amelynek közvetítésében talán Bánca István is közreműködött, a pápa halála (1254. december 7.) miatt nem lett semmi.⁵³

Lehetséges tehát, hogy Ince olyasféle szerepet szánt a magyar kardinálisnak, mint a párizsi egyetem kancellárjának, Eudes de Châteauroux-nak, akit 1244-ben kreált bíborossá, hogy franciaországi legátusaként a hetedik keresztes hadjárat egyik szervezője legyen.⁵⁴ Ha egyértelműen nem is bizonyítható, hogy Bánca István kinevezésében a mongolkérdés játszott a főszerepet, azt a lehetőséget még kevésbé van okunk elutasítani, hogy IV. Ince választását a szentszéki diplomácia igényei határozták meg. Ha a pápa szeme előtt nem is egy mongolok elleni jövőbeli fellépés lebegett, az a tény, hogy a Magyar Királyság ügyeit illetően nem támaszkodhatott megbízható tanácsadóra, minden bizonnyal egyre súlyosabb gondot jelentett a IV. Béla királlyal intenzív tárgyalásokat folytató IV. Ince számára. Pecorari Jakab, az utolsó bíboros-legátus, aki magyarországi kérdésekben jelentős tapasztalattal bírt, 1244 júniusában hunyt el, épp egy hónappal azután, hogy Ince pápa megnevezte tizenkét új bíborosát.⁵⁵ A Szentatya hét éven keresztül nem kreált új kardinálisokat, így egészen 1251 decemberéig vagy 1252 februárjáig nem került napirendre, hogy a pápai kormányzat legfelsőbb szintjén magyar kérdésekben illetékes egyháznagy is helyet kapjon.⁵⁶ A hiány annál is feltűnőbb lehetett, mivel a keresztény Európa más régióiban IV. Incének nem kellett nélkülöznie a kipróbált munkatársakat. A pápaság és a császárság végzetes szembenállásának porondján, így a Német Királyságban, Lombardiában, Toszkánában, Apuliában és Szicíliában sűrűn megfordultak IV. Ince olasz bíborosai. IX. Lajos francia király környezetében ott találjuk Eudes de Châteauroux-t, a keresztes hadjárat szervezésével megbízott kardinálist. A periférián, így az Ibériai-félszigeten és a Brit-szigeteken a pápa bátran számíthatott Gil Torres és Toledói János tapasztalataira.⁵⁷ 1251 tavaszán hunyt el IV. Ince skandináviai és baltikumi legátusa, Guglielmo di Modena;⁵⁸ az északi és lengyelországi ügyek hamarosan Pietro Capocci hatáskörébe kerültek.⁵⁹ A tatárjárás után magához térő Magyarországon, amelynek királya éppen ekkoriban kezdett el kezdeményezőként fellép-

⁵³ Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 494.

⁵⁴ Paravicini Bagliani: *Cardinali*, I. 203–205.

⁵⁵ Almási Tibor: Pecorari Jakab bíboros diplomáciai pályája. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kulcsár Péter – Mader Béla – Monok István. Szeged, 1989. 69.

⁵⁶ A kinevezés dátumát illető nehézségekre lásd Paravicini Bagliani: *Cardinali*, I. 341., 1. jegyz.; Almási-Kosztai: Bánca István, 12.

⁵⁷ Paravicini Bagliani: *Cardinali*, I. 16., 234.

⁵⁸ Uo.; Luigi Canetti: Guglielmo. DBI LX. 754–757.

⁵⁹ Paravicini Bagliani: *Cardinali*, I. 305.

ni Közép-Európa politikai színpadán, IV. Ince senkire sem számíthatott mint a Szentszék érdekeinek legmagasabb szintű védelmezőjére – egészen Bánca István kinevezéséig.

Kétségtelen tehát, hogy a pápa nem engedhette meg magának, hogy ne legyen magyar ügyekben illetékes kardinális – ám a kérdés ebben az esetben is fennáll: miért éppen Bánca személyére esett a választása?⁶⁰ Nehéz, csaknem lehetetlen feltárni azokat az informális kapcsolatokat, amelyek egy efféle személyi döntés megszületését előkészítették. A kardinálissá kreált esztergomi érsek és a pápai familiáris Pármai Albert most megismert összeköttetései azonban egy pillanatra bevilágítanak IV. Ince választásának hátterébe.

Az első magyar bíboros nem különbözött kora egyháznagyaitól, s nem maradt tétlen, ha rokonsága egyházi pályafutásának egyengetéséről volt szó. Mindez elsősorban unokaöccsei itáliai tanulmányainak bőkezű támogatásában nyilvánult meg. A 13. század második felében rajzolódnak ki először a magyarországi hierarchiát átszövő családi kapcsolatok, nem utolsósorban egy sokat idézett, ám mélységében talán kevésbé ismert forráscsoportnak köszönhetően. Bologna város tanácsa 1265-ben úgy döntött, hogy minden 20 lírát meghaladó pénzügyletet törzskönyvbe (*liber memorialis*) kell vezetni. Ennek köszönhetjük, hogy magyarországi diákok tucatjairól maradtak fenn híradások, amelyek családi viszonyaikon, könyvvásárlásaikon és -eladásaikon, valamint hitelügyeiken keresztül kirajzolják kapcsolati hálójukat is. Olyan mennyiségű adatról van szó, hogy a diákokra vonatkozó dokumentumokat közlő, 15 kötetben napvilágot látott sorozat mindössze az 1265 és 1270 közötti hat évről szolgáltat részletes híreket.⁶¹ Kevésbé ismert, hogy a forráskiadvány-sorozat két újabb kötettel gazdagodott azóta, hogy az azt kiaknázó Veress Endre adattára 1941-ben megjelent,⁶² így az 1269-ben megszakadt bolognai diákéveket még 1270-ben is figyelemmel kísérhetjük. Az 1260-as évek magyar *scholaris*ai között pedig ott találjuk a hazai főpapok egyházi pályára szánt ifjú rokonait is: Túrje nembeli Fülöp esztergomi érsek *neposait*, Pál veszprémi püspök *doctor legum* fokozatot szerző unokaöccsét, a későbbi pécsi püspököt, és természetesen István bíboros unokaöccseit.⁶³

Tudjuk, hogy Bánca István azonos nevű *neposa* – yorki kanonok,⁶⁴ majd pozsonyi prépost, később pedig Kalocsa érseke – Bolognában tanult,⁶⁵ ám őt hiába keressük a vá-

⁶⁰ A 13. századi pápák bíborosi kinevezéseinek általános motivációit Anton Fischer tekintette át. Ezek közül (rokonság, kiemelkedő jogi vagy teológiai képzettség, kúriai hivatali tapasztalat, személyes ismeretség) Báncsára egyedül a legutóbbi tűnik jellemzőnek. Lásd Anton Fischer: *Die Kardinale von 1216 bis 1304: zwischen eigenständigem Handeln und päpstlicher Autorität*. In: *Geschichte des Kardinalats im Mittelalter*. Hrsg. Jürgen Dendorfer – Ralf Lützelshwab. Stuttgart, 2011. (Päpste und Papsttum 39) 168–170.

⁶¹ *Chartularium studii Bononiensis. Documenti per la storia dell'Università di Bologna delle origini fino al secolo XV*. I–XV. Bologna, 1909–1987. (= CSB) Lásd még Szűcs Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház. *Történelmi Szemle* 21 (1978) 174–176.

⁶² Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Bp., 1941.

⁶³ A bolognai magyar diákoknak a hazai jogélet kezdeti fejlődése szempontjából kulcsfontosságú szerepéhez lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 21–29.

⁶⁴ Az ifjabb Istvánnak juttatott angliai kanonoki stallumról III. Henrik angol király jelöltje csak az egyházi fenytékek hatására volt hajlandó lemondani. Lásd: 1262. január 13. Reg. Urb. IV. II. 129. Nr. 45–46.

⁶⁵ 1266. december 11. VMHH I. 291.; Veress: *Olasz egyetemeken*, 2.

rosi törzskönyvekben, mivel tanulmányait már 1265 előtt befejezte.⁶⁶ Szintén nem találkozzunk a bíboros János nevű unokaöccsével, aki pápai káplán és győri főesperes volt, s 1264-ben, a nagybátyjának adományozott egyszeri províziós jognak köszönhetően zalai főesperes lett.⁶⁷ A bolognai diákok között azonban 1268 januárjától feltűnik két másik *nepos*: Orbász pozsegai prépost, a bíboros Péter nevű testvérének, a Horvátiak őseinek fia,⁶⁸ és Károly, aki az esztergomi kanonokság mellett 1264-ben egy veronai stallum várományosa lett, épp azon a napon, amikor a pápa Orbásznak egy padovai javadalmat ígért oda.⁶⁹ Általában közösen, egy harmadik diáktársuk, Bongiovanni ascoli kanonok társaságában jelentek meg bolognai hitelezőik előtt,⁷⁰ de Orbász mellett 1270 júliusától saját unokaöccse, Tamás *scholaris* is feltűnik.⁷¹ Míg Károly kanonok eleinte bíboros nagybátyja megnevezésével azonosította magát, 1269 szeptemberétől immár egy titokzatos Magyarországi Dénes *comes* fiaként mutatkozott be,⁷² 1270 júniusától pedig már a hajszentlőrinci társaskáptalan prépostjaként is emlegetik a bolognai szerződések.⁷³ E címet minden bizonnyal a kalocsai érsekség élén álló unokatestvérének, Istvánnak köszönhette. Bánca halála után talán más javadalmakat is elnyert, az 1271-ben megválasztott X. Gergely ugyanis néhány évvel a bíboros halála után fogadkozott,

⁶⁶ Pályája korai szakaszára lásd Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza. 1000-1526*. München, 1991. 155–156.

⁶⁷ 1264. március 11. VMHH I. 263–264.

⁶⁸ Orbász részletes életrajzát lásd Koszta László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 6 (1991) 3–4. sz. 46–47. A Horvátiakkal való rokonságról lásd Wertner Mór: A Horvátiak elei. *Századok* 31 (1897) 514–518. Wertner családfájához Engel Pál és Kiss Gergely is tett kiegészítéseket. Lásd Engel Pál: *Magyar középkori adattár*. Bp., 2001. (Arcanum Digitéka-CD-ROM) Bánca nem; Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 15., 17.

⁶⁹ 1264. március 23. Reg. Urb. IV. III. 214. Nr. 1492–1494.; CD IV. 3. 229–231. Megjegyzendő, hogy a *neposok* csupán várólistára kerültek, azaz csak üresedés esetén juthattak volna hozzá a nekik ígért javadalmakhoz – hogy végül valóban elfoglalták-e a stallumokat, nem tudjuk. Egyedül Orbász padovai kanonoki címe bukkan fel ismét, mégpedig egy 1280-ban kelt kiadványban, amelyet a pozsegai prépost V. István király özvegyének kancellárjaként jegyzett le. Lásd *Codex diplomaticus patrius. Hazai Okmánytár*. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Győr-Bp., 1865–1891. VI. 273. A prépost közreműködésével készült korábbi és későbbi oklevelekben már nem találkozunk e címmel: 1280. ÁÚO XII. 301.; 1284. HO VIII. 234.; 1286. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I–VII. Ed. Josephus Koller. Posonii–Pesthini, 1782–1812. II. 226.

⁷⁰ 1268. január 14. CSB VIII. 165., 1268. október 3. 256., 1269. szeptember 26. X. 86., 1270. június 27. XIV. 119., 1270. július 22. 135–136., 1270. szeptember 4. 176.; Veress: *Olasz egyetemeken*, 5., 8., 13. Orbász és Bongiovanni 1269-től nem szerepelnek együtt, Károly azonban mindkettejükkel feltűnik.

⁷¹ 1270. július 21–22. CSB XIV. 134–136.

⁷² 1269. szeptember 26. „Karolus filius domini comitis Dionisii de Ungaria.” CSB X. 86.; Veress: *Olasz egyetemeken*, 13.

⁷³ 1270. június 27. „Dominus Karolus prepositus Sancti Laurentii et canonicus Strigoliensis.” CSB XIV. 119.; 1270. július 22. „Dominus Karolus prepositus Sancti Laurentii filius domini comitis Dionisii de Ungaria,” „dominus Karolus prepositus Sancti Laurentii de Hai.” CSB XIV. 135. Veress egy másik adatot is hoz egy 18. századi egyetemtörténeti munka száz évvel későbbi újraközlése alapján, amely a *libri memoriales*ből merítve felsorolja az egyetem híres diákjait. Eszerint azonban az 1270-ben Bolognában diákoskodó szentlőrinci prépostot Jánosnak hívták. Aligha kétséges, hogy elírással van dolgunk, s a hír Károlyra vonatkozik, hiszen a feljegyzés főszereplője ugyancsak esztergomi kanonok és Dénes *comes* fia volt: „D. Iohannes prepositus Sancti Laurentii, filius domini comitis Dionisii de Ungaria, canonicus Strigoniensis.” *De claris archigymnasii Bononiensis professoribus a saeculo XI usque ad saeculum XIV*. I–II. Ed. Mauro Sarti – Mauro Fattorini. Bononiae, 1888–1896. II. 312.; Veress: *Olasz egyetemeken*, 15.

hogy gondoskodni fog az elhunyt *neposairól*,⁷⁴ akik – tehetjük hozzá – épp komoly összeget felemésztő diákéveik közepén veszítették el patrónusukat. A rejtély, ami ezek után mindenképpen számot tart a figyelmünkre, Károly apjának, Dénesnek a kiléte.

A megfejtés azért lehetséges, mivel Dénes *comes* más fiai is feltűnnek Itáliában, s egy közülük ugyancsak a bolognai egyetem diákja volt. Az utóbbi azonban, akit egy 1268 októberében kelt kölcsönszerződés Lodomérként nevez meg, nem magyar, hanem spanyol diákok környezetében bukkan fel. Az említett szerződésben a hitelfeltevők listáját Péter cuencai püspök vezeti.⁷⁵ Néhány nappal később *Petrus Lodomerii de Ungaria* néven említi egy másik dokumentum, amelyből kiderül, hogy magyar diáktársai többségével ellentétben nem elégedett meg használt könyvek vásárlásával, anyagi helyzete ugyanis lehetővé tette, hogy új tankönyvet másoltasson magának.⁷⁶ Legközelebb 1270 januárjában bukkan fel, ugyancsak spanyolországi diákok – köztük ismét a cuencai püspök – társaságában: ekkor megnevezése *Petrus Lodomerii*, a katalóniai Girona székesegyházának kanonokja.⁷⁷

A fentiek felébreszthetik gyanúnkat, hogy Magyarországi Dénes *comest* talán nem is Magyarországon kell keresnünk. A sejtés csak megerősödik, ha felfigyelünk arra a sajátosságra, hogy a magyar diákok hozzátartozói közül – akik jogos várakozásaink szerint mind magyarországiak, s a társadalom legfelsőbb rétegének tagjai voltak – egyedül Dénest említik következetesen *comes de Ungariaként*.⁷⁸ E megnevezés a nyilvánvaló tény felesleges magyarázatának tűnhetne, ha Dénes valóban a Magyar Királyság területén élt volna.

Bár a Kárpát-medencén belül számos magas méltóságot viselő Dénes ispánt ismerünk, a fentieket megfontolva aligha gondolhatunk másra, mint arra a Dénesre, aki II. András lányával, Jolánta hercegnővel hagyta el az országot 1235-ben, hogy az aragóniai királyok szolgálatában részt vegyen a *reconquista* harcaiban, s új hazájában családot

⁷⁴ Fritz Schillmann: *Die Formularsammlung des Marinus von Eboli*. I. Entstehung und Inhalt. Rom, 1929. 230. Nr. 1570.

⁷⁵ 1268. október 26. „Venerabilis pater dominus Petrus episcopus Concensis [...] dominus Lodomerius, filius domini comitis Dionisii de Ungaria...” CSB VII. 177. ; Veress: *Olasz egyetemeken*, 9. Legutóbb Körmendi Tamás hozott fel meggyőző érveket amellest, hogy e diákok Gerézdi Rabán tévesen azonosította a későbbi Lodomér esztergomi érsekkel. Körmendi Tamás: Lodomér pályafutása váradi püspöksége előtt. In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. 83–99. Vö. Gerézdi Rabán Veress Endre egyetemtörténeti adattárjáról írt recenziójával (*Irodalomtörténet* 30 [1941] 4. sz. 178.).

⁷⁶ CSB VIII. 263.

⁷⁷ CSB XV. 1. 69. Egy másik bolognai magyar, Tamás (*doctor legum*) katalán diákokkal lakott együtt az egyetemvárosban 1269 őszén. CBS XI. 106.; Veress: *Olasz egyetemeken*, 14.

⁷⁸ Veress: *Olasz egyetemeken*, 4–5., 8., 10., 12.; 1265. szeptember 12. „Bartholomeo de Ungaria, filio domini Boti comitis de diocesi Strigonensi.” CSB V. 62.; 1266. május 28. „D. Iohannes Andree de Ungaria.” CSB V. 215.; 1268. október 13. „Dominus Henricus canonicus Strigonensis, nepos domini archipresbyteri Philippi.” CSB VIII. 135.; 1269. január 12. „Dominus Gregorius, condam domini Pauli de Ungaria canonicus Agriensis et dominus Paulus, filius domini Nicholai, archidiaconus Simgiensis.” CSB XI. 137.; 1269. január 18. „Dominus Iochinus archidiaconus de Casa Marza [Kamarcsa], nepos domini archiepiscopi Strigonensis [...] dominus Serafinus, nepos domini archiepiscopi Strigonensis.” CSB X. 143.; 1269. május 8. „Dominus Gregorius de Ungaria, scolaris Bononie, condam domini Pauli de Beholi, canonicus Agriensis.” CSB XI. 176.

alapítva az aragóniai nemesség egyik patinás dinasztijának őse legyen.⁷⁹ Dénes fiai közül az aragóniai uralkodókat előbb katonaként, majd diplomataként szolgáló Amor és Gabriel futottak be világi pályát, akik 1291-ben – Szicília érintésével – III. András Magyarországn is megfordultak.⁸⁰ II. Jakab természetes szövetségést láthatott a magyar király személyében, ennek trónját ugyanis éppen azok a nápolyi Anjouk fenyegették, akiktől egy évtizeddel korábban Jakab apja, III. Péter aragón király ragadta el Szicília koronáját. Dénes comes fia Padován keresztül tért haza az Ibériai-félszigetre, s a követjárás során kénytelen volt magát adósságba verni: az egyetemvárosban többek között magyar diákoktól is kölcsönkért, s tartozását még 1296 februárjában sem egyenlített ki.⁸¹ Amor korábban is járt Itáliában: a bolognai törzskönyvek megőrizték egy 1274 júniusában kelt irat szövegét, amely szerint pistoiai kereskedők hatvan aranyforintra rúgó összeg folyósítására kötelezték magukat a néhai Magyarországi Dénes comes fia, Amor számára.⁸² Mindez összevág azzal, hogy Jolánta aragóniai királyné magyar vitézét, aki 1268-ban még élt, 1272-ben már elhunytként emlegetik a katalán források.⁸³

Az egyházi karriert választó Dénesfiak sorsa korántsem ennyire jól nyomon követhető. Károly 1270-ben eltűnik a szemünk elől, s nem tudjuk, hogy valóban járt-e magyarországi javadalmainak helyszínén. Prépost utódja, Simon mester 1280-ban tűnik fel először – valószínű, hogy Károly ekkor már nem volt életben.⁸⁴ Péter Lodomér sem emelkedett magasabb méltóságra a hierarchián belül, s gironai kanonokként hunyt el.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy a kettős név öröklődött Dénes comes családjában, s talán a balkézről született fiúk viselték. Ugyanígy nevezték ugyanis Gabriel törvénytelen gyermekét, akinek 1310-ben V. Kelemen pápa engedélyezte, hogy kétes származása ellenére valamely egyházi lovagrend tagja legyen,⁸⁶ 1327-ben pedig sikerrel folyamodott II. Jakabhoz törvényesítésért.⁸⁷

⁷⁹ Dénes Girona vikomtjának lányát, Margarita de Cabrerát vette feleségül. Minderre lásd Vajay Szabolcs: *Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején.* In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv.* Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp., 1984. 404–405., 413–414., valamint a tanulmány bővebb, francia nyelvű változatát, ahol a szerző részletekbe menően foglalkozott a magyar eredetű aragóniaiak családi viszonyaival. Vajay Szabolcs: *De l'acculturation médiévale á travers le destin d'une famille transplantée: les ancêtres hongrois et la descendance catalane du comte Dionis.* In: *II Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú: actes.* Olot, 1978. 231–263. Vö. Thallóczy Lajos: *Árpád-házi Jolán Aragon királynője.* *Századok* 31 (1897) 586–590.

⁸⁰ Vajay: *De l'acculturation*, 242.

⁸¹ *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291–1327).* I–III. Ed. Heinrich Finke. Berlin–Leipzig–Aalen 1908–1966. I. 242. Vö. Veress: *Olasz egyetemeken*, 151–152.; CFH II. 1225.

⁸² Veress: *Olasz egyetemeken*, 18.

⁸³ Vajay: *Dominae*, 413.

⁸⁴ *ÁÚO* XII. 313–314. Nr. 261.

⁸⁵ A gironai székesegyház nekrológiuma szerint: „IX. Kal. Februar. Eodem die obiit Petrus Lodomerii de Ungaria, filius comitis Dionisii.” *Viage literario a las iglesias de Espana* I–XXII. Ed. Jaime Villanueva. Madrid, 1806–1902. VI. 294. Idézi Vajay: *De l'acculturation*, 259.

⁸⁶ 1310. január 13. *Regestum Clementis papae V.* I–IX. Ed. Monachi O. S. Benedicti. Roma, 1885–1888. III. Nr. 5177.

⁸⁷ Vajay: *De l'acculturation*, 242.

A fenti adatokon végigtekintve arra a kézenfekvő genealógiai következtetésre juthatunk, hogy az itáliai magyar bíboros és az aragóniai magyar *comes* – amennyiben a személyeiket összekötő Károly nevű bolognai diák Bánca István elsőfokú unokaöccse volt – sógorságban vagy testvéri viszonyban álltak egymással. Mivel Dénes *comes* aragóniai hölgyet vett feleségül,⁸⁸ így az első lehetőséget kizárhatjuk. Marad tehát a második, s így több mint valószínűnek tekinthetjük, hogy Dénes a Bánca nemzetség tagja, mi több a bíboros testvére volt. Ezzel az eshetőséggel komolyan számolni kell, még akkor is, ha a kérdésben ma is Wertner Mór és Vajay Szabolcs meglehetősen bizonytalan genealógiai kombináción alapuló véleménye a mérvadó, hogy tudniillik az ifjú Dénes állítólagos atyja, Ampod fia Dénes nádor kegyvesztése után kényszerült arra, hogy távozzon az országból, s erre Jolánta aragóniai esküvője tűnt a legalkalmasabb időpontnak.⁸⁹

Az imént bizonyított családi összeköttetés a magyar főpap kúriai karrierjének egy további különös – a hazai kutatók számára eddig észrevétlen – rejtélyére is választ kínálhat: az aragóniai rokonság ugyanis arra a szoros kapcsolatra rímel, amelyet a bíboros a spanyol klérussal ápolt. A spanyol Gil Torres bíboros halála (1254) után Bánca István örökölte meg elhunyt kollégája gazdátlanul maradt famíliájának zömét – ez áll annak a jelenségnek a hátterében, hogy annyi spanyol klerikust találunk Bánca környezeté-

⁸⁸ Vajay: De l'acculturation, 242.

⁸⁹ Vajay: Dominae, 404. Vajay Wertner Mór feltevését fejlesztette tovább, aki még magát a megvakított Ampod fia Dénes nádort tartotta Jolánta királyné vitézének. Lásd Wertner Mór: Ompud nádor és utódai. Turul 13 (1895) 91–93. Wertner abból a híradásból indult ki, amely szerint az Aragóniában letelepedő Dénes Jolánta aragóniai királyné rokona (*muy deudo de la reyna; cui cognatio cum regina erat*) volt. Bár az adat igen későn, legelőször a 16. században bukkan fel II. Fülöp spanyol király lelkiismeretes történetírója, Jerónimo Zurita spanyol és latin nyelvű történeti műveiben, a szerző megbízhatósága és alapos forrásismerete miatt azonban a híradástól nem kell a hitelt megtagadnunk. *Los cinco libros primeros de la primera parte de los Anales de la Corona de Aragon*. Zaragoza, 1562. 101^r.; *Indices rerum ab Aragoniae regibus gestarum ab initiis regni ad annum MCDX*. Caesaraugustae, 1578. 115. Bár Wertner találhatott volna még olyan magyar előkelőt a 13. század elejéről, aki rokonságban állt az Árpádokkal, választása – a Dénes név miatt – Ampod fia Dénesre esett. E Dénes anyja az andechs-meráni hercegi családból származott, s Gertrúd magyar királyné nagynénje volt. Ampod fia Dénes tehát nem volt más, mint Gertrúd elsőfokú unokatestvére, s IV. Béla másodfokú nagybátyja. Mivel az aragóniai királyné nem Gertrúdtól, hanem II. András második házasságából származott, így Ampod fia Dénes és Jolánta között csupán sógorságról beszélhetünk; a rokonság azonban ebben az esetben is kétségtelenül fennállt. Vajay Szabolcs észrevette, hogy Ampod fia Dénes és az 1270 körül elhunyt aragóniai Dénes eltérő nemzedékhez tartoztak, így azonosságukat kizárta. Némi merészségről és regényes fantáziáról tanúságot téve azonban hű maradt Wertner ötletéhez: úgy vélte ugyanis, hogy Ampod fia Dénesnek bizonyára volt egy hazai forrásokból nem adathozható, azonos nevű fia. A hipotézist bátorította aragóniai Dénes egyik leányának sírfelirata, amelyben az apát *comes de Cepes* megnevezéssel tüntetik fel. A feliratot más katalán epigráfiai emlékek alapján Vajay *Cepes*usként oldotta fel, s mivel nem tudta az Ibériai-félszigethez kötni, így a magyarországi Szepes vármegye nevét vélte fölfedezni benne, amelynek ispáni címét tudomásunk szerint elsőként éppen Ampod fia Dénes viselte 1216-ban. Ám ahogy az állítólagos Ampod fia Dénes fia Dénesről nincs adatunk, úgy természetesen szepesi méltóságviseléséről sincs hír, arról nem is beszélve, hogy efféle tisztségek nem öröklődtek a középkori Magyar Királyságban. Ettől függetlenül lehetséges, hogy aragóniai utazása előtt Dénes viselte a szepesi ispáni méltóságot, atyja azonban nem Ampod fia Dénes, hanem Bánca nembeli Orbász volt.

ben.⁹⁰ Közéjük tartozott a spanyol kardinális István nevű unokaöccse is, aki számtalan európai javadalma mellett a palenciai Husillos apáti címét is viselte. Amikor a tekintélyes nagybáty halála után a *nepos* kasztíliai és leóni beneficiumai veszélybe kerültek, maga Bánca István írt levelet X. Alfonz királynak István érdekében.⁹¹

Egy másik spanyol, a galíciai Aprilis salamancai kanonok a magyar főpapnak köszönhette, hogy 1257-ben a katalóniai Urgell püspöke lett. István bíboros volt ugyanis az, aki három évvel korábban szentszéki bíróként a korábbi püspököt elmarasztalta az ellene felhozott vádakban; a döntés végül Aprilis elődjének felmentéséhez vezetett. Bánca hamarosan érzékeltette az újdonsült püspökkel, hogy a lekötelezettjének tekinti, és a köztük fennálló régi barátságra (*probata affectio*) hivatkozva arra kérte barátját (*amico suo*), hogy az egyházmegyéjén belüli trempi főesperességet kamarásának, Timótnak juttassa.⁹² A püspök ellenállt korábbi jótévedője óhajának, s 1259-ben pert indított Timót mester és Sancho valladolidi apát ellen. Ez utóbbi, a kilenc éves kis főpap – hét évvel később már Toledo érseke – az aragóniai uralkodóház tagja, I. (Hódító) Jakab király és Magyarországi Jolánta fia volt, s nevében ugyancsak igényt tartottak a trempi javadalomra.

A per egyik szakaszáról egy jegyzőkönyvtöredék is fennmaradt (1259. október 25. – 1260. május 6.), amelyet Peter Linehan közölt a Vatikáni Titkos Levéltárból. A dokumentum arról tanúskodik, hogy az ügy bírójául Ottaviano degli Ubaldini bíborost jelölték ki, a kardinális ügyhallgatója pedig régi ismerősünk, Pármai Gellért mester, Bánca István káplánja volt. Az ügy kimenetele nem ismert, ám az világos, hogy Aprilisnak roppant ellenszélben kellett megvédenie káptalana érdekeit a kúriai és a királyi jelöltekkel szemben. Hogy sikerrel járt-e, nem tudjuk – azt azonban igen, hogy az urgelli püspök 1263–1264-ben ismét Bánca környezetében tartózkodott, így a régi barátok között alighanem helyreállt az egyetértés – aligha függetlenül attól a tényről, hogy Timót mester éppen ekkoriban cserélte fel a kúriát a zágrábi püspöki székekkel.⁹³ 1264-ben Aprilis testvére, Iohannes Pelagius (Juan Peláez) Bánca István káplánjaként tűnik fel: a magyar patrónus a compostelai káptalanban szerzett neki javadalmat.⁹⁴ A palestrinai püspök-bíboros már korábban is széles körű jogosítványokkal rendelkezett az ibériai-félszigeten: IV. Sándor pápa legkésőbb 1260-ban felruházta az összes üresedésben lévő burgosi stallum betöltésének jogával.⁹⁵

A kúria és az új pártfogót kereső spanyol klerikusok választása tehát aligha véletlenül esett a magyar bíborosra, hiszen Bánca nembeli István testvére, Dénes révén már korábban is közeli kapcsolatban állhatott az aragóniai udvarral. Ez az összeköttetés tükröződhet egy másik, nagy vihart kavaráó esetben is, amelynek egyik főszereplője ugyancsak Bánca István

⁹⁰ Peter Linehan: *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*. Cambridge, 1971. 294–295. A magyar bíboros spanyol pártfogoltjaira lásd uő: La carrera del obispo Abril de Urgel: la Iglesia española en el siglo XIII. *Anuario de Estudios Medievales* 8 (1972–1973) 161–162.; Kiss: *Dél-Magyarországtól Itáliáig*, 69–70., 74., 80–81., 95., 99–100.

⁹¹ Linehan: *The Spanish Church*, 299. A nehezen olvasható levél a toledói székesegyház levéltárában található (E-7-D-2-4).

⁹² Peter Linehan az urgelli székesegyház levéltárából közölte a dokumentumot: Linehan: *La carrera*, 193.

⁹³ Uo. 172–173.

⁹⁴ Uo. 170.

⁹⁵ 1260. július 3. Reg. Alex. IV. III. 119. Nr. 3142.

bíboros volt.⁹⁶ Urgell grófja, Alvaro 1253-ban vette feleségül I. Jakab király unokahúgát, Konstanciát. Az ifjú gróf és a királyi befolyás növekedésétől féltő urgelli nemesség kezdetől fogva idegenkedett e házasságtól, ám amikor a hozomány birtokbavételére minden remény meghiúsulni látszott, Alvaro eltaszította nejét, s 1257 januárjában a Pireneusok túlsó oldaláról, Foix grófjának házából hozott új feleséget. A botrányos eset véres belháború és évtizedes per forrása lett, amelynek eldöntése – más főpapok mellett – a Domonkos-rend viszsza vonult generálására, a híres jogtudós Peñaforti Rajmundra várt. A nyolcvanadik életévén túl járó Rajmund és bírótársa az első házasságot érvényesnek mondta ki, így Alvarónak vissza kellett fogadnia Konstanciát. A második feleség fellebbezése miatt az ügy francia püspökök elé került, akik a korábbival ellentétes ítéletet hoztak. Mivel mindkét fél a bírók elfogultságára hivatkozott, a per 1266-ban Rajmund javaslatára a legfelsőbb fórum, a kúria elé került. IV. Kelemen pápa Bánca Istvánt bízta meg az eset kivizsgálásával, aki unokahúga, Jordana révén Peñafort uraival is családi összeköttetésben állt,⁹⁷ s az Aragóniai Királysághoz fűződő kapcsolatainak hála könnyebben tájékozódhatott a szövevényes ügyben. A következő év tavaszán kelt jelentésében István bíboros az első házasság érvényessége mellett érvelt, mire a pápa Alvaro ellenében hozta meg végső döntését. Urgell grófja francia sógorságához menekült, ahol hamarosan elhunyt, Jakab király pedig megszállta a grófságot – végső soron tehát Bánca István közreműködésének köszönhetően.

Korszakunkban, a pápai províziók kiteljesedésének időszakában a kúria hivatalnokai nem tekintették a Magyar Királyság káptalani stallumait vonzó javadalmaknak. Mindebben bizonyára szerepet játszott az ország periférikus helyzete, később pedig – a tatárjárás után – a várható jövedelmek megcsappanása is. Ezért is különös jelentőségű az a tény, hogy IV. Ince pápa bizalmasa, a szentszéki diplomácia jelentős alakja, Pármai Albert pápai jegyző és rokonai esztergomi javadalmak birtokosaként tűnnek fel a 13. század derekán. Valószínű, hogy az egykori esztergomi érsek, Bánca nembeli István bíborosi kinevezését épp az a bizalmi kapcsolat mozdította elő, amely Albert és családja magyarországi javadalombirtoklásában tükröződik. A pápai jegyző unokatestvérét, Gellértet olyan hazai egyházak jövedelmei illették meg, amelyek az esztergomi érsek saját birtokai voltak (Pozsonypüspöki, Barsz-szentkereszt, az esztergomi Mária Magdolna-plébánia), s amelyeket Gellért halála után István bíboros káplánja és unokaöccse örökölték meg. IV. Incének nem véletlenül volt szüksége magyar és tatár ügyekben illetékes bíborosra: mint láttuk, jó okkal vetődik fel annak lehetősége, hogy a pápa azért kívánta Báncsát 1253 tavaszán Magyarországra küldeni, hogy Lengyelországba küldött legátustársához hasonlóan a IV. Béla által olyannyira sürgetett mongolok elleni keresztes hadjáratot hirdesse. Láthattuk azt is, hogy az egyetemes egyház kormányzásában részt vevő kardinális széles nemzetközi kapcsolati hálóval rendelkezett, amely különös módon éppen az Ibériai-félszigeten mutatkozik sűrűnek. A rejtélyre megoldást kínálhat a magyar bíboros eddig ismeretlen aragóniai rokonsága, amelynek előmeneteléről éppúgy gondoskodott, mint magyarországi unokaöccsei sorsáról.

⁹⁶ James A. Brundage: Matrimonial Politics in Thirteenth-Century Aragon: Moncada v. Urgel. *Journal of Ecclesiastical History* 31 (1980) 271–282.

⁹⁷ Vajay: De l'acculturation, 243–244.

1. függelék. Oklevelek

1.

Lyon, 1247. október 23.

IV. Ince pápa átírja és megerősíti Guglielmo Fieschi bíboros Pármai János diák részére tett adományát, amelynek tárgyai azok az Esztergom városi és egyházmegyei egyházi javadalmak voltak, amelyekről az adományos nagybátyja, Albert mester pápai jegyző lemondott, megtartva magának a barsi főesperességet.

Eredetije elveszett. Bejegyzés regisztrumkötetben: Vatikán, Archivio Segreto Vaticano, Innocentius IV, Reg. Vat. 21. fol. 475^r, Nr. 324.

Kivonata: Reg. Inn. IV. I. 574. Nr. 3374.

<Innocentius episcopus, servus servorum Dei dilecto filio> Iohanni scolari Parmensi, nepoti magistri Alberti notarii nostri <salutem et apostolicam benedictionem>. Licet ea, que de mandato nostro fiunt, plenam in se habeant firmitatem, ut tamen sint in suo robore firmiora, ipsa libenter apostolico fulcimur munimine, ut intemerata consistant, cum nostro fuerint presidio communita. Cum igitur dilectus filius Albertus notarius noster prebendam Strigoniensem et alia beneficia, que habebat in civitate ac diocesi Strigoniensi, archidiaconatu Borsiensi excepto, libere in nostris manibus resignavit ac ea dilectus filius noster G[uillelmus] Sancti Eustachii diaconus cardinalis tibi de speciali mandato nostro duxit conferenda, prout in eius litteris super hoc confectis, quarum tenorem de verbo ad verbum presentibus inseri fecimus, plenius continentur. Nos, tuis supplicationibus inclinati, quod super hoc ab eodem cardinali factum est, ratum et gratum habentes, prebendam et beneficia ipsa tibi ex certa scientia auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus. Tenor autem litterarum ipsarum talis est: Guillelmus Sancti Eustachii diaconus cardinalis dilecto in Christo Iohanni scolari Parmensi, nepoti magistri Alberti domini pape notarii salutem in Domino. Cum magister Albertus domini pape notarius prebendam Strigoniensem et alia beneficia, que habebat in civitate ac diocesi Strigoniensi, archidiaconatu Borsiensi excepto, libere in ipsius domini manibus resignavit, nos ea tibi de speciali mandato domini pape conferimus et dilectum nostrum magistrum Gerardum Parmensem eiusdem domini capellanum tuo nomine de predictis prebenda et beneficiis per anulum investimus has tibi litteras in testimonium concedentes. Datum Lugdunii II. Idus Octobris, pontificatus domini Innocentii pape III anno quinto. Nulli igitur etc. nostre confirmamus etc. Si quis etc. Datum Lugdunii X. Kalendas Novembris, <pontificatus nostri> anno quinto.

2.

Lyon, 1251. február 18.

IV. Ince pápa I. Jakab aragóniai király pártfogásába ajánlja a levelet vivő magyarországinak mondott Gellért páрмаi polgárt, Albert pápai jegyző testvérét, II. András és IV. Béla magyar királyok, valamint Kálmán halicsi király egykori orvosát.

Eredeti: Barcelona, Archivo de la Corona de Aragon, Real Cancillería, Bulas, Legajo 12., Nr. 60. (=DF 285389.)

Kiadás: *Butllari de Catalunya: documents pontificis originals conservats als arxius de Catalunya (1198-1417)*. I. Szerk. Tilmann Schmidt – Roser Sabanés i Fernández. Barcelona 2016. 386–387. Nr. 317. Ugyanitt hivatkozás a korábbi kiadásokra és kivonatokra.

Innocentius episcopus servus servorum Dei carissimo in Christo filio .. illustri regi Aragonum salutem et apostolicam benedictionem. Dilectum filium magistrum Girardum dictum de Ungaria phisicum, civem Parmensem, fratrem dilecti filii magistri Alberti notarii nostri ad presentiam tuam personaliter accedentem magnitudini tue propensius commendamus, serenitatem regiam attente rogantes, quatinus attendens benignitatis affectum, quo clare memorie Colomannus rex Ruthenorum, cognatus tuus, postquam idem G[irardus] ipsius ac recolende memorie A[ndree] patris, et postmodum carissimi in Christo filii nostri B[ele] fratris eiusdem C[olomanni], Ungarie regum illustrium se deputavit obsequiis, extitit prosecutus, propter quod honori tuo convenire videtur, ut eum et leto vultu respicias et sincere dilectionis brachiis amplexeris eum pro nostra et apostolice sedis reverentia et consideratione predicti notarii, qui honoris et glorie tue zelatur augmentum, necnon et ob recolendum memoriam regis eiusdem magnificentie tue dextera, prout regalem decet excellentiam, dignis favoribus prosequaris, preces nostras in hac parte taliter admissurus, ut idem eas sibi sentiat fructuosas nosque id gratum habentes, celsitudinem tuam proinde merito commendamus. Datum Lugdunii XII. Kalendas Martii, pontificatus nostri anno octavo.

3.

Lyon, 1251. február 18.

IV. Ince pápa Jolánta aragóniai királyné pártfogásába ajánlja a levelet vivő magyarországinak mondott Gellért páрмаi polgárt, Albert pápai jegyző testvérét, II. András és IV. Béla magyar királyok, valamint Kálmán halicsi király egykori orvosát.

Eredeti: Barcelona, Archivo de la Corona de Aragon, Real Cancillería, Bulas, Legajo 12., Nr. 61. (=DF 285390.)

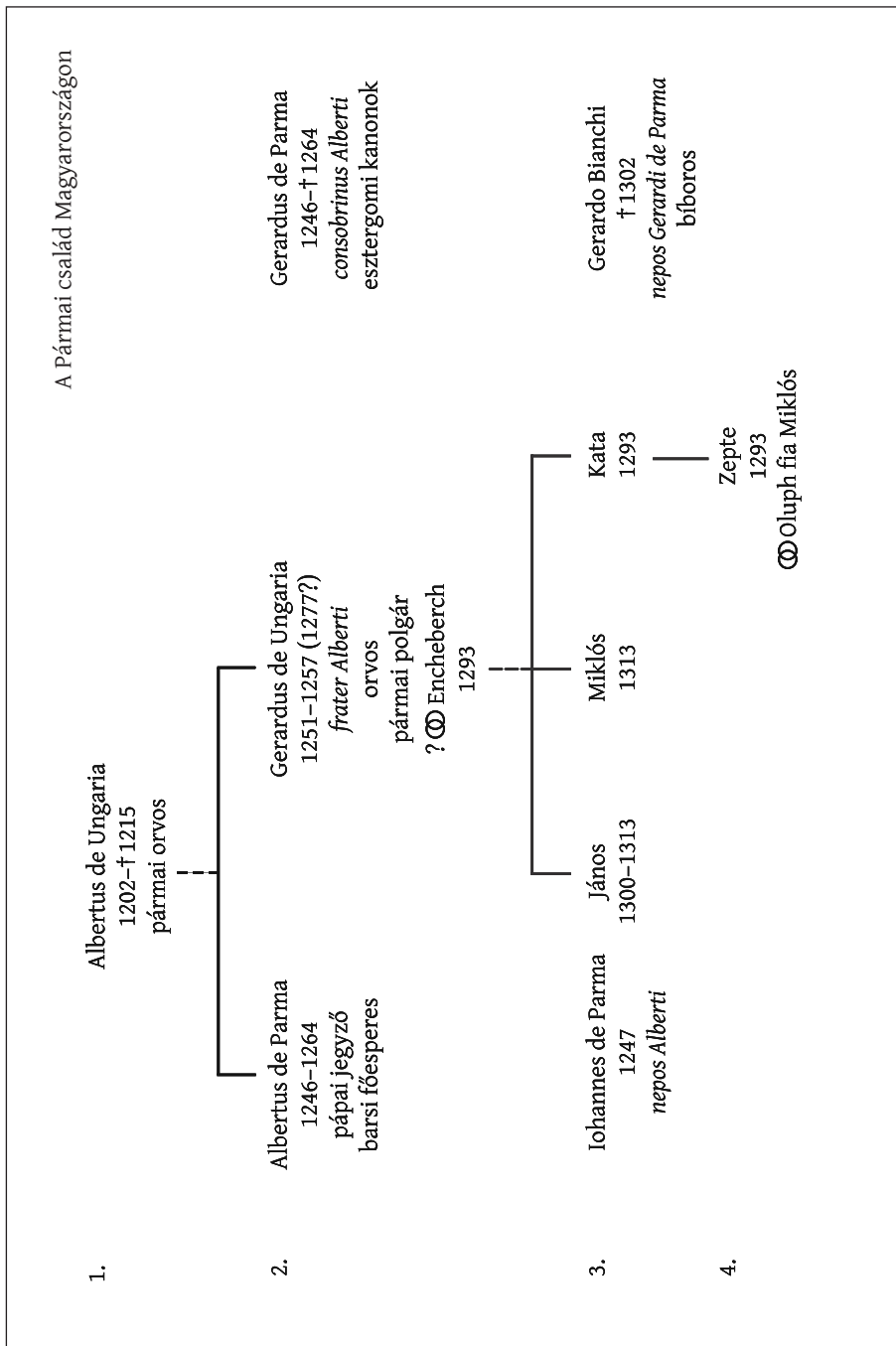
Kiadás: *Butllari de Catalunya*, I. 387–388. Nr. 318. Ugyanitt hivatkozás a korábbi kiadásokra és kivonatokra.

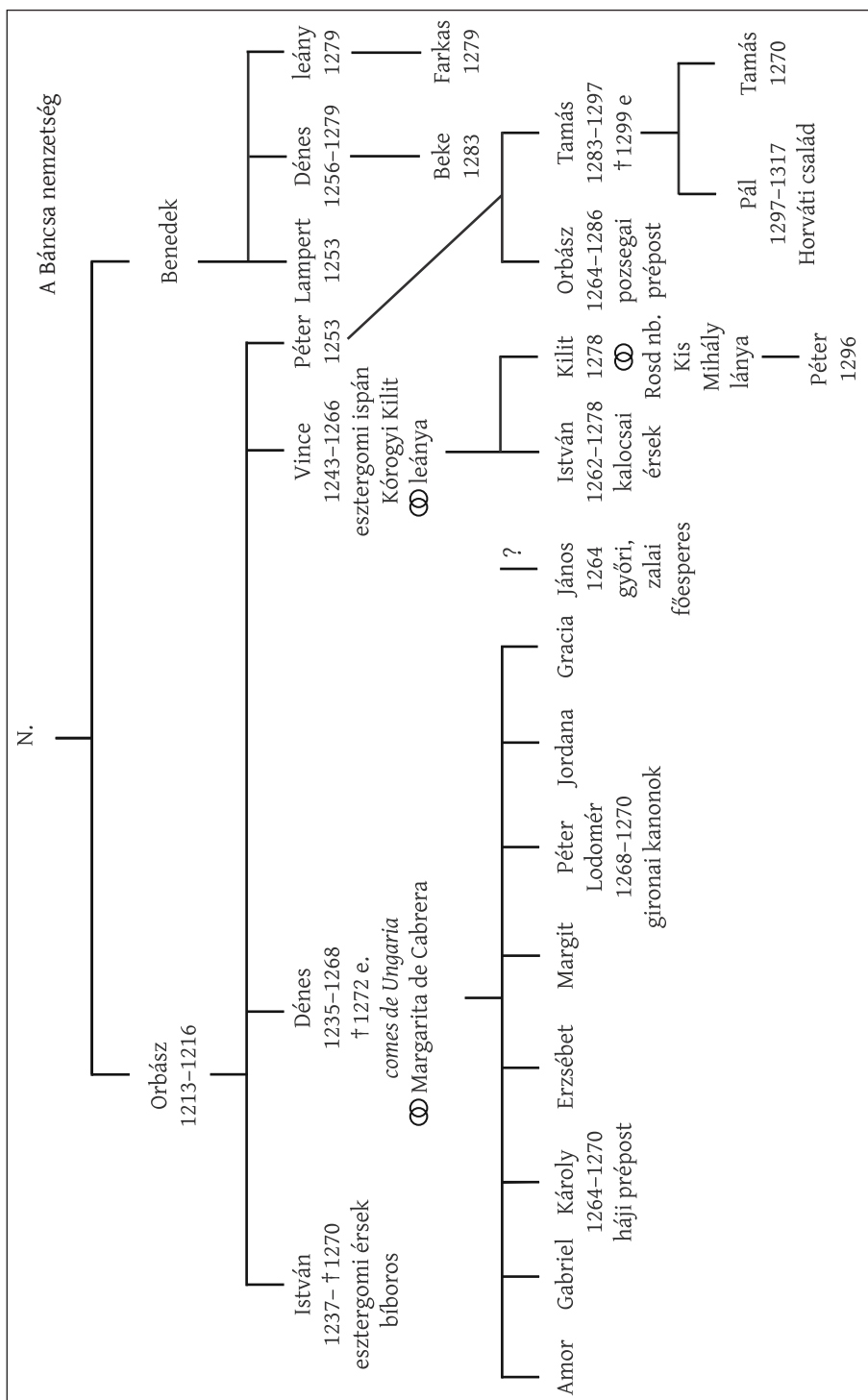
Innocentius episcopus servus servorum Dei carissime in Christo filie .. illustri regine Aragonum salutem et apostolicam benedictionem. Dilectum filium magistrum Girardum dictum de Ungaria phisicum, civem Parmensem, fratrem dilecti filii magistri Alberti notarii nostri ad presentiam tuam personaliter accedentem magnitudini tue propensius commendamus, serenitatem regiam attente rogantes, quatinus attendens benignitatis affectum, quo clare memorie Colomanni rex Ruthenorum illustris frater tuus, postquam idem G[irardus] ipsius ac recolende memorie A[ndree] patris, et postmodum B[ele], fratris tui, Ungarie regum illustrium se deputavit obsequiis, extitit prosecutus, propter quod dignum videtur et congruum, ut te propitiam sentiat et benignam, eum pro nostra et apostolice sedis reverentia et consideratione predicti notarii, qui honoris et glorie tue zelatur augmentum, necnon et ob recolendum memoriam regis eiusdem magnificentie tue dextera, prout regalem decet excellentiam, dignis favoribus prosequaris, taliter autem preces nostras in hac parte studeas exaudire, ut idem optatum⁹⁸ fructum ex eis se retulisse letetur ac manifestis indiciis⁹⁹ pateat te prefati patris ymaginem, dum quos ipse dilexit, fovere curaveris, tuis affectionibus inextricabiliter imprexisse, nosque id gratum habentes, tue devotionis zelum exinde merito commendamus. Datum Lugdunii XII. Kalendas Martii, pontificatus nostri anno octavo.

⁹⁸ Az oklevélben: obtatum.

⁹⁹ Az oklevélben: inditiis.

2. függelék. Családfák

A MOHÁCSI TÖRÖKDOMB

PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ –
MORVA TAMÁS – SZALAI GÁBOR – GYENIZSE PÉTER

THE TÖRÖKDOMB OF MOHÁCS

This paper addresses issues related to Törökdomb, the memorial place built by the Ottomans on the battlefield after the battle of Mohács, which has perished over time. In this battle, the army led by Hungarian and Czech King Louis II encountered the troops of Sultan Suleiman I. 12–15 thousand people lost their life in the battle on the Christian side, including the king and 5–6 thousand Czech infantrymen. The artificial hill was erected in Roman times next to a military road, but it gained special importance as a legendary site only after the battle in 1526, where Sultan Suleiman prayed for victory and watched the battle. The hill has played an important role as a memorial place for several centuries, which has undergone significant changes over time. Research into the battle of Mohács and the military landscape raises a complex set of problems; among other things, the scene of the battle is hotly debated. The findings of studies relying on historical sources, old maps, previous archaeological documentations, folk memory and on-site geographical investigations can pave the way not only for a more realistic assessment of the military landscape, but they can reveal much about the social changes of the last 500 years as well as the changing views on the battle and Hungarian identity.

Keywords: Hungarian–Ottoman military history, historical memory, landscape history

Mohács neve elsősorban az 1526. évi, történelmi jelentőségű csatáról ismert. Az I. Szulejmán szultán és Ibrahim nagyvezír irányítása alatt álló mintegy 60 ezer fős oszmán sereg augusztus 29-én ért a harcmezőre. A Jagelló-házból származó II. Lajos magyar és cseh király, valamint a Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György vezette keresztény (magyar, cseh, horvát, lengyel és más közép-európai népek fiait felvonultató), 25–27 ezres hadsereg megütközött az oszmánokkal, és bár bátran helytállt, az egyenlőtlen harcban végül vereséget szenvedett. Az utókor ítélete szerint mindez megpecsételte a középkori Magyar Királyság sorsát. A csata nem csupán súlyos anyagi és emberi veszteségeket okozott a közép-európai

Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, MTA BTK. Gyenizse Péter, docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, Turkológiai Témacsoport. Morva Tamás, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című (az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült.

keresztény államoknak, de, úgy tűnik, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a magyar nemzeti és a mohácsi lokális identitásra is. Emlékezete majdnem 500 éve foglalkoztatja az utódokat; a reflexiók szinte a csatával egy időben megjelentek és napjainkig jelen vannak. Azon a helyen, ahol a hatalmas veszteségekkel járó harc bekövetkezett, a becslések szerint 12-15 ezer keresztény halottat temettek el. Az oszmán seregben elesett jelentős számú katonát is helyben hantolták el. Az oszmánok szemében Mohács történelmük egyik legnagyobb győzelmét jelképezte, így őket is foglalkoztatta az esemény helye és emlékezete. A Mohácsra látogató keresztények, valamint a török és bosnyák muszlimok egyaránt az 1526. évi csata helyszínéként tekintettek rá, és annak megfelelően értékelték annak tájképi elemeit is.

Ugyanakkor a mohácsi síkság több hadtörténeti esemény és törekvés lenyomatait hordozza, amelyekhez antropogén tájképi elemek is kapcsolódnak. Az egykori hadviselők – a győztesek és a vesztesek is – többféleképpen formálták a környezetet, miközben elhelyezték benne emlékezeti építményeiket. A különböző korok katonai tevékenysége és azok emlékezete így összekapcsolódott, részben hatott is egymásra. A csatatáj szimbolikus tartalmakat hordozó elemei közül némelyik legalább a római időkig nyúlik vissza. A 16–17. században több ütközetet vívtak ezen a helyen, s ezek nyomai egymásra rétegződtek, nehezítve a tisztánlátást. A katonai emlékezet szempontjából különböző korú elemekből álló, „hibrid” katonai táj alakult ki. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei, módjai és helyszínei többször is változtak az elmúlt 500 évben, a mohácsi sík más és más táji elemeit kitüntetve. A helyi közösség és a központi kormányzat törekvései egyaránt hatottak a kultúrtáj fejlődésére.

Az emlékezeti létesítmények közös jellemzője az erőteljes szakralitás, kifejezve, hogy a szembenállás civilizációs jellegű volt. Az 1816-ban emelt csatatéri emlékkápolna a mohácsi temetőben áll. A mohácsi főtéren álló, befejezetlenül maradt fogadalmi emléktemplom az ütközet 400 éves évfordulójára épült. A 450 éves megemlékezésekre készült el 1976-ban Sátorhelyen, az 1960–70-es években feltárt tömegsírok környezetében a Sátorhelyi Történelmi Emlékhely, amely a létesítéskor vallási jelképeket nem kapott, de a rendszerváltás után ott is felállítottak egy keresztet. A 2011-ben elkészült új látogatóközpont is erősen vallási jellegű szimbólumot hordoz, stilizáltan jeleníti meg a magyar Szent Koronát. A civilizációs ütközőpont jelleg mind a keresztény, mind pedig a török és muszlim szemléletben fennmaradt. Nem meglepő módon a szakralitás a török és egyben muszlim emlékezetet is áthatja. A csata győztesei által emelt, alább tárgyalandó emlékmű és emlékezeti gyakorlat időben megelőzi a fentebb említetteket. Így joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez a keresztény gyakorlat előzményének, kiváltó okának, és vajon van-e a két oldal interpretációi között átfedés vagy összefüggés?

A mohácsi síknak az egyik legizgalmasabb és hosszú fejlődési periódust felmutató tájképi eleme a lapályból csak csekély mértékben kiemelkedő Törökdomb, amely legendás és napjainkra már csaknem teljesen elfelejtett helyszín, ahonnan a kortárs török feltételezések szerint I. Szulejmán a csatát figyelemmel kísérte, és ahol a győzelemért imádkozott. Jelen írásunkban ezt a kiemelkedést, a militarizált táj szimbolikus elemét egy többféle módszerrel végrehajtott vizsgálatban abból a szempontból elemezzük, hogy a különböző történelmi időszakokban milyen szerepeket tölthetett be, hogyan hasznosí-

tották, miképpen formálta a csata emlékezetét és mit mond el az elmúlt ötszáz évben lezajlott társadalmi változásokról.

Kutatástörténet

A katonai tevékenységek lenyomatait hordozó táj (*military landscape*: csatatáj) kutatása napjainkban a geográfia kedvelt témája. A vizsgálatok fontos kiindulópontja, hogy az egykor katonai célokra használt területek kapcsán milyen kérdéseket vet fel az (újra) hasznosítás, a megőrzés és a bemutatás. *Military Geographies* című alapvető művében Rachel Woodward az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok volt katonai területei hasznosításának kérdéseivel foglalkozik.¹ Vervloet és társai egy 17–18. századi holland védelmi rendszer megőrzésének és hasznosításának lehetőségeit taglalják.²

A turisztikai hasznosításra és a kulturális örökségre vonatkozó vizsgálatok is fontos előzményét képezik tanulmányunknak. A Máltán fellelhető brit koloniális örökség, az egykori flottatámaszpont egyes elemeinek turisztikai hasznosítását és a helyi identitásra gyakorolt hatását vizsgálta Tunbridge.³ Mohács a megosztó hatású csataterék közé tartozik. Erre jó párhuzam az atlanti falnak a Csatorna-szigeteken kialakított részét képező német bunkerek megőrzésének és hasznosításának kérdése.⁴ A bunkerek a háborzongató látnivalókra specializálódott ún. sötét turizmus (*dark tourism*) célpontjai és igen eltérő véleményeket váltanak ki az egykori háborús országokból érkező látogatókból. A mohácsi csatateret is felkeresik az egykor ellenséges oldalon álló népek képviselői, évente 25-30 ezer látogató.

Jelen munka előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhely és zarándokközpont lett.⁵ Az itt követett módszertan a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁶

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes, amelynek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt itt nincsen mód. A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526-os török hadjáratral és annak következményeivel foglalkoznak. Az írásokat részben történészek és hadtörténészek, részben régészek kö-

¹ Rachel Woodward: *Military Geographies*. London, 2004.

² Jelier A. J. Vervloet – Jan-Hein Nijman – Arjan J. Somsen: Planning for the Future; Towards a Sustainable Design and Land Use of an Ancient Flooded Military Defence Line. *Landscape and Urban Planning* 70 (2005) 153–163.

³ John E. Tunbridge: Malta: Reclaiming the Naval Heritage? *International Journal of Heritage Studies* 14 (2008) 449–466.

⁴ Gilly Carr: Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology* 9 (2010) 64–84.

⁵ Pap Norbert et al.: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (2015) 289–303.

⁶ *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között.* Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

zölték.⁷ A csata szakirodalma nagyrészt nem az ütközetről, hanem inkább annak következményeiről és a lehetséges értelmezésekről szól.⁸ Ezek a viták a magyar nemzeti kérdésekről visszahatnak a csataterőről folyó diskurzusra, a csataterre utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata konkrét helyével kapcsolatban kialakult vitákra, illetve a szembenálló hadseregek lehetséges hadrendjére koncentrált. Ennek lényege, hogy a mohácsi síkság mely részén lehetett a csata centruma. Földvár falu, amely a résztvevő Brodarics István leírásában az ütközet központi helyeként szerepel, egyelőre nem azonosítható be egyértelműen. Az elmúlt több mint egy évszázadban több helyszín is felmerült, de az írott források információit és a régészeti jelenségeket egységes rendszerben még senkinek sem sikerült értelmeznie. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. A csatával kapcsolatos szakirodalom egyik központi kérdése a Törökdomb szerepe a csata menetében és a hadrend kialakításában.

A Törökdombmal kapcsolatos változó kutatói álláspontot a történelmi hagyományhoz, illetve a helyi mondákhoz való viszonyulás is alakította. Az 1910-es évekig a Törökdomb legitimációja szilárd volt, úgy tartották, ennek közvetlen környékén zajlott a csata.⁹ A halmon a 400 éves évforduló kapcsán folytatott régészeti kutatások nem igazolták a várakozásokat, miszerint ezen a helyen temették volna el az oszmán halottakat.¹⁰ Ezt követően több kutató is felvetette, hogy az ütközet a hagyomány által számon tartott helyszíntől délebbre, a Borza patak környékén vagy még attól is délebbre, akár az országhatáron túli területeken is lehetett.¹¹ Az 1960-as évektől a közeli Sátorhely mellett felfedezett tömegsírok környezete új helyszínre irányította a figyelmet.¹² A 450 éves megemlékezésekre a feltárt tömegsírok helyén elkészült a Mohácsi Történelmi Emlékhely, amely a megemlékezések fő színterévé vált, és az egykori harctér hiteles részeként a Törökdomb egykori szerepét vette át. A legutóbbi időkben az utóbbi hely szerepével kapcsolatban B. Szabó János arra az álláspontra helyezkedett, hogy a csatát követően az oszmán hadsereg

- ⁷ Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 177–208., 440–462.; Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv*, 193–276.; Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 532–567.; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975.; Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.; Papp László: A mohácsi csatater kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Pécs, 1961. 197–253.; Bertók Gábor–Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 919–928.
- ⁸ Fodor Pál: *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2015.
- ⁹ Kápolnai Pauer: A mohácsi hadjárat, 177–208., 440–462.; Leopold Kupelwieser: *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien–Leipzig. 1895; Németh Béla: *Baranya Szent Istvántól a jelenkorig*. (Várady F.: Baranya múltja és jelenje. II. k.) Pécs, 1898.; Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban. Térkép-vázlattal, rajzmellékletekkel*. Bp., 1901.; Ortvy Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1914.
- ¹⁰ Gergely: Ásatások.
- ¹¹ Gyalóky: A mohácsi csata, 193–276.; Bende: A mohácsi csata, 532–567.; Perjés: *Mohács*; Szakály: *A mohácsi csata*.
- ¹² Papp: A mohácsi csatater kutatása, 197–253.

a csatától északra verte fel táborát, és a Törökdomb valóban a szultán sátrának helye volt.¹³ Ezzel a halmot hosszabb idő után ismét visszaemelte a történelmi vitákba.

Vizsgálati módszerek

Vizsgálatainkban több módszert is alkalmaztunk. Számos írott forrás említi az 1526. évi mohácsi csatát követő évszázadokban a Törökdombot, amely sokáig fő tájékozódási pontja volt a csatateret felkereső látogatóknak. Az első magyar térkép, Lázár deáké is ábrázolja Mohácsot, azonosítva a csata helyével, de magára a Törökdombra nincs benne utalás. Használható térképi forrásanyag csak a 17. század végétől áll rendelkezésre. Ezek több-kevesebb részletességgel ábrázolják a területet, és fontos információkat hordoznak a csatater relatív elhelyezkedéséről, a terep elemeiről, feliratozásuk pedig árulkodik az itt élő népcsoportoknak a tájhoz való viszonyulásáról, név- és nyelvhasználati sajátosságairól. A terület korábbi régészeti kutatása több hasznos információval szolgált a Törökdomb korára, emberi használatára vonatkozóan. Ezt egészítette ki a terület bejárása és az ott tett megfigyelések. A kutatás során fontosnak tekintettük a népi emlékezet vizsgálatát is. Mivel a Törökdomb a 20. század folyamán fizikailag nagyrészt megsemmisült, azt tűztük ki célul, hogy primér források, leírások és térképek alapján, távérzékelési módszerekkel és geomorfológiai bejárással azonosítsuk annak eredeti kiterjedését, és kísérletet tegyünk fizikai paramétereinek meghatározására.

A Törökdomb az írott forrásokban

Az oszmánokkal vívott csaták, város és várostromok alkalmával a szultáni jelenlét vagy a felállított szultáni sátor emlékezete, időnként emlékezetének fizikai lenyomata több helyen is fennmaradt. Rigómezőn és a Szigetvár melletti Turbékön jelentős komplexumok jelölték meg a szultáni sátor helyét, amelyek az 1389. és 1566. évi ütközetek emlékműveiként is funkcionáltak. Magyarországon további szultáni jelenléttel összefüggő helyek emlékezete is ismert. Ha megnézzük ezek elnevezéseit és azt, hogy melyik uralkodóhoz kötődnek, akkor könnyű észrevenni, hogy I. Szulejmán szultán legnevezetesebb magyarországi hadjáratainak és hadi sikereinek helyszíneit rajzolják ki. Ezeket a Szulejmán útját és sátorozási helyeit jelölő és már a 16. századi oszmán-törökség szemében szentnek számító, többnyire magaslati helyeket vagy halmokat legtöbbször a *Hümkâr tepeszi* (Szultán- vagy Császárdomb) névvel illették. Az első valószínűleg Belgrádnál jött létre, és az 1521. évi ostrom és hódítás emlékét őrizte. Egy 16. század végi oszmán történetíró a következőképpen tekint vissza erre, amikor leírja III. Mehmed szultán 1596. évi belgrádi bevonulását: „A szultáni sátor(tábor)t régtől fogva a Császárdomb (Hümkâr depesi) néven ismertté vált szent helyen ütik fel. Az uralkodó elődei közül a jól védett Belgrádot elfoglaló, elhunyt és megbol-

¹³ B. Szabó: *A mohácsi csata*, 141. [Térkép.] Vö. uő: *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 2015. 119–132.

dogult, szerencsés életű Szulejmán szultán kán – nyugodjék békében! – öfelségének állomáshelye volt. A magyarországi hadjáratokon a szultáni sátor(tábor)okat azon a kellemes és szerencsés helyen állítják fel.”¹⁴ A hely szentségét az is biztosította, hogy 1566-ban ugyanitt verték fel a Szigetvár alatt elhunyt és Isztambul felé szállított Szulejmán sátor(táborát, s előtte tartották meg a halotti szertartást Szelim, az új uralkodó részvételével.¹⁵ Az oszmán krónikások híradásai szerint a nagy hódító példáját nemcsak a későbbi szultánok – mint az említett III. Mehmed –, hanem a hadjáratok irányítására kinevezett nagyvezírek és főhadparancsnokok (*serdar, serasker*) is követték. Így például 1594 tavaszán a Bécs ellen induló Szinán nagyvezír, 1598-ban a Nagyvárad bevételeére készülő Szaturdzsi Mehmed pasa vagy a 17. század végi hadjáratok hadvezérei egyaránt a belgrádi Császárdombon állították fel sátorukat (hogy a nagy uralkodó szelleme segítse őket).¹⁶ Evlia Cselebi szerint Esztergom várától keletre, az elpusztult érseki város helyén szőlőskertek és kertek jöttek létre, amelyek egyik széle „Szulejmán kán dombjái” (*Süleymân Hân depesi*) nyúlott; tehát az 1543-as (sikeres) ostrom egyik, a nagy uralkodóhoz társított helyszínét itt is a „Szultándomb” fogalomkörével jelölték meg.¹⁷ Ehhez hasonlóan Evlia Cselebi a Bécs melletti Schwechat szomszédságában ír le egy „Szulejmán kán sátorának vára” (*kal'a-i çarbâğ-ı cihân, ya'nî otağ-ı Süleymân Hân*, illetve *kal'a-i otağ-ı Süleymân Şah*) nevű helyet: állítólag itt állott 1529-ben a Bécset (hiába) ostromló Szulejmán szultán sátorvárosa, amely az utazó szerint a visszavonulás után a németek kezére jutott, akik – kifejezetten emlékezeti hely létrehozása céljából – maradandó anyagokból az egykori sátorvárost utánzó komplexumot építettek fel ugyanazon a helyen.¹⁸

Úgy véljük, hogy a szultán személyét övező különleges tisztelet miatt a csatákban a sereg vezetési pontja megkülönböztetett figyelmet élvezhetett, és a fentebbi példák arra utalnak, hogy hosszabb ideig emlékeztek és emlékeztettek is rá. Két helyen (Rigómezőn és Szigetvárott) igazolt, másutt (Belgrádnál) pedig több mint valószínű, hogy a szultáni

¹⁴ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*. I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz. Ankara, 2003. (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/21) 135.

¹⁵ Selânikî Mustafa Efendi: *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989. 49–51.

¹⁶ Kâtib Çelebi: *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]* I. Neşre Hazırlayan Zeynep Aycibin. İstanbul, 2016. 41., 142. Vö. *Török történetírók* III. kötet (1566–1659). Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1916. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. Török Történetírók III.) 220, 274.; Fekete Lajos: Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink. *Századok* 57–58 (1923–1924) 616. A 17. század végi háborúk korából fennmaradt térképek alapján úgy tűnik, hogy ez a magaslat Nándorfehérvártól délre, a zsrnói hegy és vár (szerb Avala, török Havale) előterében húzódnak. Vö. Željko Škalamera – Marko Popović: Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. In: *Godišnjak Grada Beograda*. Knj. 23. Beograd, 1976. 33–58.

¹⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 171.; Vö. *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai (1660-1664)*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók IV) 280.; Fekete: Hódoltságkori, 616.

¹⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. 89–92. Hiányos magyar fordítása: *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai (1664-1666)*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1908. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók IV.) 152–155.

sátor helyét – az uralkodó halálával vagy tartózkodásával összefüggésben – szakrális helyként kezelték.¹⁹ Így talán nem alaptalanul gondoljuk, hogy a 16. századi Oszmán Birodalom egyik legnagyobb és legfontosabb katonai győzelme esetében is követték ezt a megjelenési gyakorlatot.

A mohácsi „csatatáj”, majd azon belül a Törökdomb képe több alkalommal is megjelent a 16–17. századi utazók leírásaiban. Hans Dernschwam 1555-ben, közvetlenül a mohácsi állomáshely előtt látta „Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul”.²⁰ Idősebb Stephan Gerlach 1573-ban, Konstantinápolyba tett utazásakor a következőképpen írta le a területet: „Nemsokára Mohács nevű mezővároshoz jöttünk; s lévén még időnk, nagyságos uram és én jó fél mérföldre, hintón mentünk azon helyre, hol a Magyarországon lakott utolsó király, Lajos, s vele harminczötezer embere, háromszázezer törökkel megütközött, megveretett, és elveszett. Ezen mező most részben puszta, részben szántóföld. Ottlétünkkor hullámoztak a kalászkok. Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették”.²¹ Ekkoriban még nem állt az oszmán győzelmű, így a csata emlékezetének megjelenítésében a síroknak és a közelebről nem részletezett árkoknak volt döntő szerepük.

Athanasio Georgiceo utazó száz évvel a csata után, 1626-ban kereste fel Mohácsot, majd Eszék felé tartva áthaladt a csatatéren. Útleírásában így számol be minderről: „...elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacsákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Fél-mérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban heverték, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra.”²² Az utazó félre nem érthető módon beszél a Törökdombról a később Vizslaki-rétnek is nevezett tó, illetve mocsár szélén, és említi a legendát is, miszerint janicsárok emelték volna. A „beásva magát” formula pedig minden bizonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említenek a helyszínről látogatók közül: az emlékhelyet árkok vették körül.

Az emlékműről és alapításának időpontjáról elsőként Ibrahim Pecsevi, a pécsi születésű és a helyszínt jól ismerő török történetíró ad tájékoztatást az 1640-es években írt krónikájában. Az általa Szultán- vagy Császárdombnak (*Hünkar tepesi*) nevezett magaslatról a csata történetének elbeszélése közben emlékezik meg, és arról is beszámol, hogy a győzelem emlékére utóbb kioszkat építettek rajta, mellette pedig kutat ástak: „Amint az

¹⁹ Pap Norbert: Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: *Szulejmán szultán Szigetváron*, 205–242.

²⁰ Hans Dernschwam's *Tagebuch. Einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. München–Leipzig, 1923. 267.; Vö. Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984. 492–493.

²¹ Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest, 1859. 222. Vö. újabb fordításával (enyhe stiláris különbségekkel): Ungnád Dávid *Konstantinápolyi utazásai*. Ford. Kovács József László. Bp., 1986. (Magyar ritkaságok) 121.

²² Tóth István György: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 854.

iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet²³ megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáshoztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászokodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlóartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég,²⁴ a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélélet készíttetett, mellette pedig kutat ásattott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó.”²⁵

Az 1663-ban erre utazó Henrik Ottendorf Mohács közelébe teszi a dombot, ahol szerinte Szulejmán sátra állt. Georgiceóhoz hasonlóan megerősített, árkolt helyszínről számol be, amely a következőképpen nézett ki: „Mohácson túl, fél mér földre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéj lak, és árokkal van körülveve. Közéleben egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”²⁶

Evlia Cselebi 1663-ban az általa Szultán- vagy Császárdombként (Hünkar tepesi) megnevezett helyszínen egy kioszkot látott, ahol imádkozni szoktak, s ahol a csata idején állítólag maga Szulejmán szultán is imádkozott a győzelemért: „Azt a helyet jelenleg Hünkar tepeszinék mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővízü kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott szétárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztiesek alakjai, s gázi Báli bég és Hüszrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.” ... „A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáráshelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve űzi el szomjúságát, s közben a kerbelai sík²⁷ és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásattott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim

²³ 1591. október 19. – 1592. október 8.

²⁴ Adzsem Haszán pasáról van szó, aki valóban *mir-i alem*, azaz zászlóartó volt, mielőtt 1630 februárjától 1631. október elejéig betöltötte a budai beglerbégi posztot. Gévay Antal: *A' budai pasák*. Bécs, 1841. 29–30.

²⁵ Fodor Pál: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: „Nekünk mégis Mohács kell...” – II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 243.

²⁶ Henrik Ottendorf: *Budáról Belgrádba 1663. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egyed. Pécs, 1943. (Tolna Vármegye Múltjából 7) 54–55.

²⁷ Az iraki Kerbelánál 680. október 10-én vívta csatáját az Omajjád-dinasztia sereggel Ali kalifa fia, Huszajn, aki követőinek maroknyi csapatával együtt elesett. A csata emléknepja a síták legnagyobb (gyász)ünnepe.

látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs²⁸ éjszakáján sokszor világitott fény e negyvezzer vértanú fölött.”²⁹

Az 1686–1687. évi magyarországi hadjáratokkal kapcsolatos beszámolójában Giovanni Francesco Gemelli Careri katonatiszt Mohácstól nem messze egy famecsetből lett kápolnát ír le: „Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.”³⁰

Szintén 1687-ben Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.”³¹

Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata a *The History of the Turks...* című munkájában az 1687. évi nagyharsányi csata kapcsán említette meg a helyet: „...ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”³²

Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárád bemutatásához kapcsolódva megjelenik a Törökdomb is, mint „mái napig is a' sántzok, és kezek által felemeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sátora helyének mondatik)”.³³ Joseph von Hammer-Purgstall az Oszmán Birodalom történetéről 1828-ban kiadott munkájában említi a Földvár puszta közelében, Sátorhelyen álló dombot, amelyen Szulejmán sátora állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek „Török-Kutya”-nak nevezték, a domb tetején pedig ekkor még látszottak egy épületrom alapjai.³⁴

A vita arról, hogy a forrásokban megjelenő Császárdomb és a Törökdomb ugyanaz, vagy két különböző objektum-e, legalább száz éve zajlik a szakirodalomban. Gergely Endre, aki ásatásokat folytatott a Törökdombon, úgy gondolta, hogy a török források Császárdombját nem ott, hanem Majstól délkeletre, mintegy másfél kilométer távolságra egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.³⁵ Ugyanakkor elismerte, hogy erre semmiféle adat

²⁸ Kadr (elrendelés) éjszakája: Ramazán hó 27-ike, amikor a Korán leszállt az égből, és Gábrriel arkangyal ki nyilatkozta Mohamednek. Berát (megbocsájtás) éjszakája: a Sábán hó 14. és 15. napja közötti szent éjszaka. Mirádzs (Mohamed égi utazásának) éjszakája: Redzseb hó 26.

²⁹ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113. Karácson Imre hiányos és hibás fordítása: *Evlia Cselebi török világotató*, I. 192., 194.

³⁰ Giovanni Francesco Gemelli Careri: Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 413.

³¹ Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 79.

³² Paul Rycaut: *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679*. London, 1700. 245. (Köszönjük Polgár Balázsnak, hogy felhívta figyelmünket erre a forrásra.)

³³ Vályi András: *Magyar országnak leírása*. 2. kötet. Buda, 1799. 689.

³⁴ Joseph von Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches... Dritter Band... 1520–1574*. Pest, 1828. 636–637.

³⁵ Gergely: Ásatások, 349–360.

sem utal. Papp László úgy vélte, hogy a Császárdomb a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat,³⁶ a Törökdomb pedig nem más, mint a csata utáni szultáni sátorozási hely. Egy harmadik feltételezés úgy szól, hogy a Császárdomb a nagynyárádi templom környezete lehetett.³⁷ A Kuti–Újvári szerzőpáros Tobias von Hasslingen vezérőrnagy 1687. évi naplójából közöl részleteket, és a visszaemlékezés alapján úgy véli, hogy a kioszk leírt helyszíne a nyárádi Töröksánc helye lehet, így a későbbi templom a kioszk helyére épült.³⁸

A forrásokból kirajzolódó kép alapján viszont a győzelmi emlékmű a forgalmas eszék-budai országút mentén épült egy kis kiemelkedésen, a Duna mentén kialakult, nagy kiterjedésű vizes galériaterület partján. Az emlékezésnek helyt adó épület fából készült, és a közelében kút állt. Az emlékeretet árkok szegélyezték. Két forrás utal arra, hogy az emlék-, illetve pihenőhelyen dervis(ek) teljesítettek volna vallási szolgálatot, de ez – a többi, különösen a török források tanúságtétele fényében – egyelőre nem igazolható. Keresztény források említik először, hogy ezen a kiemelkedésen állt volna a szultán sátra, ezzel szemben egyes török források azt hangsúlyozzák, hogy a szultán ott imádkozott, és nem említenek sátort (jóllehet, mint láttuk, a Császárdomb név másutt általában Szulejmán sátorhelyével kapcsolódik össze). A források egy része az épületet fából készült mecsetnek mondja, és azzal is vallási szerepét hangsúlyozza, hogy ismeretei szerint a felszabadító háborúk idején kápolnának szentelték volna fel. A kút szerepét illetően így felmerül az elemzőben, hogy az utazók és állataik vízellátása mellett szakrális, a rituális tisztálkodással összefüggő szerepe is lehetett.

Szulejmánnak a közeli Szigetváron korábban már kialakult egy emlékhelye, azon a helyen, ahol 1566-ban meghalt. A mohácsi Szulejmán-emlékmű később létesült, ugyanakkor hasonló, részint politikai, részint szakrális funkciót töltött be. A két emlékhely közötti hasonlóságok a következők:

- nagy oszmán katonai győzelmek (1526, 1566) emlékművei;
- Szulejmán szultánnak állítanak emléket;
- vallási tartalmat kapnak azáltal, hogy dervisek gondozzák (Szigetvár), illetve hogy fontos muszlim csatákra történő emlékezés céljából imahelyként szolgál (Mohács);
- zarándokhelyként működnek – az „iszlám földje” (*darü'l-islam*) kiterjesztését ünneplik;
- a felszabadító háborúk idején Turbékön és Mohácson egyaránt felmerült a spirituális visszafoglalás igénye: Turbékön Máriának szentelt kápolna jött létre, míg a Törökdombon a források szintén utalnak egy kápolna létrejöttére, a hozzá kapcsolódó kultuszról azonban egyelőre nincs hitelt érdemlő információ.

Ugyanakkor a különbségek is jelentősek, amelyek viszont az emlékhelyek jellegéből és az építetők súlyából következnek. Turbék létrehozatala körül a birodalom korabeli nagyvezíre, míg a mohácsié körül „csak” egy jóval későbbi, 17. századi budai beglerbég bábáskodott. Szigetvár a szultán halálozási helye, Mohács viszont „csak egy” a győztes csaták helyszínei közül – még ha talán a legjelentősebb is. Turbékön a bővebb pénzügyi

³⁶ Papp: A mohácsi csatátér kutatása, 197–253.

³⁷ Kuti–Újvári: Mohács hadibázisának védelme.

³⁸ Uo. 79–81.

források tartós anyagból épült épületeket, erődítményt és zarándoktelepülést eredményeztek, míg a mohácsi „Császárdomb” csak egy faépületet és kutat kapott, ami zarándokhelyként is jóval kisebb vonzerőt tudott gyakorolni. A szerényebb kivitelezés dacára a mohácsinak is megvolt a maga jelentősége: azok közé a „kilométerkövek” közé tartozott, amelyek a korabeli muszlimok számára Szulejmán magyarországi hódításainak főútvonalát rajzolták ki. Az észak-balkáni és a magyarországi török hódoltság területén számtalan muszlim zarándokhely jött létre különböző vallási emberek (dervisek, „szentemberek”) sírjai körül. Aligha véletlen, hogy a csekély számú „világi eredetű” zarándokhely vagy Szulejmánhoz, vagy a Magyarország megtörésében kulcsszerepet játszott hadvezérekhez kapcsolódik. A Szulejmánra emlékeztető Császárdombok mellett így vált zarándokhellyé a mohácsi sikerből döntő részt vállaló Báli bég temetkezési helye az Al-Dunánál, Szendrő és Belgrád között.³⁹ Ami viszont közös a szigetvári és a mohácsi török emlékhelyben: mindkettő emlékezete még sokáig fennmaradt, és vallási tartalommal töltődött meg az oszmán uralom le hanyatlását követően is.

A Törökdomb történeti térképeken

A Törökdomb (Türkenhügel, Sátoristi) térképi ábrázolásai a források fontos és különösen érdekes csoportját képezik. Mivel részben katonai célokra vagy a birtokviszonyok megállapítására készültek, a hitelesség fontos szempont volt a készítésüknél. A térképi jelek és a feliratozás a változások fontos vizuális lenyomatait hordozzák. A térképek visszautalnak a korábbi állapotokra és a földrajzi, környezeti körülményekre.

A Törökdomb első ábrázolásai közé tartozik a török elleni keresztény hadak Mohács és Baranyavár közötti, 1691. júniusi táborozásának helyszínét rögzítő rajz. Ezen a domb Wachthügel [Őrdomb] felirattal, közvetlenül a Mohács–Baranyavár főút Duna felé eső oldalán látható (1. ábra/A),⁴⁰ és az elnevezéssel visszautal a hely eredeti funkciójára.

Mikoviny Sámuel Bács vármegyét ábrázoló, 1720 és 1725 közé datálható térképén a Törökdombot mint Szulejmán sátrának helyét ábrázolta *Solman Tentorii Shanzense* felirattal (1. ábra/B).⁴¹

³⁹ „A szendrői vár zarándokhelyének dicsérete. Először is a város nyugati oldalán egy széles, magasra nyúló domb van. Ott [van] a vértanúk zarándokhelye. Azonkívül a várostól nyugatra, fél óra távolságra, Belgrád felé a Duna partján, egy magas dombon [található] Gázi Báli bég zarándokhelye ... A 933. évben (1526–27) lett vértanú, s e kolostorban van eltemetve. Jelenleg is a tiszteletre méltó dervisek olyan kolostora, ahová az érző szívűek zarándokolnak.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. 5. Kısım. Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazması'nın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001. 318. A kérdésről bővebben lásd Fodor Pál megjelenés alatt álló tanulmányát: A „hitharc oroslánja”, Jahja pasaoglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején.

⁴⁰ H III c 182/37 – Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuiwar den 15. July 1691. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum.)

⁴¹ MTA TK Mo. 1. – Mikoviny Sámuel térképe: Comitatus Bacsiensis Pars.

Egy újabb dokumentum, amely feltünteti a Törökdombot, a Vötter-féle 1766-os,⁴² illetve a feltehetőleg az 1770-es évekre datálható térkép,⁴³ amelyeken Sháturyx és Scaturigo felirat és rajtuk keresztény kápolna jele is szerepel (1. ábra/C és D). Polgár Balázs felveti, hogy az emlékhely 1687-ben megsemmisült.⁴⁴ A fellelt és bemutatott térképi források, valamint Careri fentebb idézett tájékoztatása alapján azonban úgy véljük, hogy az objektum tovább létezett, ugyanakkor szerepe átalakult olyan módon, hogy szimbolikusan ellensúlyozza az eredeti emlékezeti funkciót.

Mint láthatjuk, az emlékhely nevei az első ábrázolásokon délszláv formában szerepelnek (Sháturyx,⁴⁵ Satoristi⁴⁶), ami arra utalhat, hogy a területen élő, részben a törököt is túlélt déli szláv népesség névhasználatát és felfogását közvetítik (1. ábra/C és E). Eszerint a helyi emlékezeten az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a domb az a hely, ahol a szultán a sátrát felverte. A sátorra utaló elnevezés akkor szakad el a Törökdombtól véglegesen, amikor ettől nyugatra, mintegy 2,5 kilométer távolságban felépül a mai Sátorhely települési alapját képező uradalmi központ. Ennek lenyomatát hordozza többek között az az 1838-as térkép is,⁴⁷ amely Török Halom néven emlegeti a kiemelkedést, miközben mellette megjelenik Sátoristye néven az említett uradalmi központ is, amely „magával viszi” az elnevezést, sőt a csatára vonatkozó emlékezeti funkciók egy részét is (1. ábra/G). Ezzel függ össze, hogy a II. katonai felmérés térképlapján az 1526. évi csata emlékjele (keresztbe tett kardok évszámmal) már Sátorhely település mellé kerül (1. ábra/I).⁴⁸ A német elnevezés, amely a magyar Törökdomb fordítása [Türkenhügel], a III. katonai felmérésen tűnik fel először, és részben összefügg a környéken élő, nagyszámú németiség névhasználatával, de még inkább a térképészeti munkát végző személyzet nyelvhasználatával, illetve a katonai nyelvezettel (1. ábra/H).⁴⁹

A Törökdombhoz kapcsolt térképi jelölések az elnevezésen és a kápolna stilizált ábrázolásán túl olyan kettős keresztet, amelyek templomra/kápolnára utalnak. A rendelkezésre álló térképi állomány alapján annyi állapítható meg, hogy az 1770-es évekig valószínűleg még állhatott az a kápolna, amelyet a felszabadító háborúk idején, feltehetőleg 1687-ben szenteltek fel, és amiről a már említett Giovanni Francesco Gemelli Careri is tanúságot tesz. Az I. katonai felmérésen (1783) a kápolnát már nem ábrázolják. A továbbiakban a sorban következő Duna mappáció 1827-ben felvett vonatkozó szelvényén (1.

⁴² HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴³ S-11-No. 50. – Delineatio praedii Földvár in regio camerali dominio Belle ejusdemque districtu Nyaradiensi situati... (1775 k.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴⁴ Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívája. In: *Hadi és más nevezetes történetek*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 405-415.

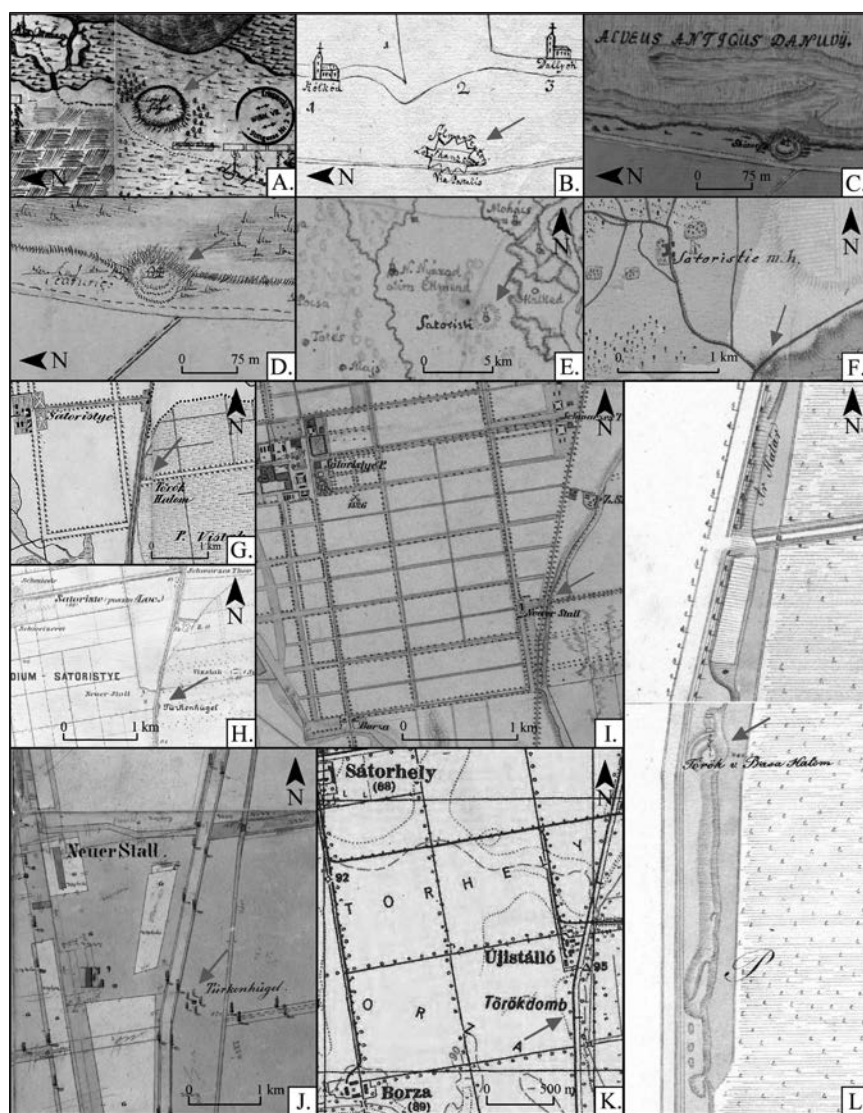
⁴⁵ HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴⁶ TK 244 – Baranya vármegye térképe (1769 k.) (Országos Széchényi Könyvtár kéziratos térképek).

⁴⁷ B IX a 1441 – Baranya Vármegye Föld Abrosza (1838) (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum).

⁴⁸ Második Katonai Felmérés (1806–1869).

⁴⁹ Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887).

1. ábra: A) A Török domb mint Órdomb (Wachthügel) 1691-ben; B) Comitatus Bacsiensis Pars, Mikoviny S. 1725 (?); C) A Török domb Sháturix felirattal és kereszttel a Vötter-féle 1766-os térképen; D) A Török domb Scaturigo felirattal és kereszttel egy 1775 (?)-ös térképen; E) A Török domb Sátoristi felirattal és kápolna jelzésével 1769 körül; F) A Török domb és Sátorhely (Satoristie) az I. katonai felmérésen (1783); G) A Török domb mint Török Halom és Sátoristye „Baranya megye Föld Abroszán” 1838-ban, H) Sátoristye pusztája és környéke a III. katonai felmérésen (1880); I) A Török domb Türkenhügel felirattal és Sátoristye pusztája a II. katonai felmérésen (1858); J) A Török domb Türkenhügel felirattal a kataszteri térképen a 19. század második feléből; K) A Török domb és Sátorhely az 1941. évi katonai felmérésen; L) A Török domb Török vagy Basa Halom felirattal a Duna mappáción az 1830-as évekből. Szerkesztette: Morva Tamás

ábra/L),⁵⁰ az 1838-as Baranya vármegye „Föld Abroszán” és az egyébként igen részletes és megbízható II. katonai felmérés térképlapján sem szerepel, így pusztulását, felhagyását a 18. század középső harmadára tehetjük. A kérdés eldöntése további, levéltári és régészeti vizsgálatot igényel.

Az emlékhely megtartósabb, leginkább időtálló elemének a Haszán pasa utasítására 1630–31-ben épült kút tűnik. A Törökdomb kútja még az 1854–56-ban⁵¹ készült kataszteri térképen is szerepel idealizált formában (1. ábra/J). A kút öt árnyat adó fa veszi közre, jelölve, hogy az utazásban megfáradtakat árnyék és víz várja ezen a helyen. Mivel egyelőre nincs információnk arról, hogy ástak volna másik kútat a területen, azt kell feltelegeznünk, hogy a térképek az eredeti kútat ábrázolták, amire számos népmonda is utal.

Régészeti vizsgálatok a Törökdombon

A Törökdomb egy mesterséges kiemelkedés a mohácsi síkságon. A halmot eredetileg minden bizonnyal egy a római hadiút keleti oldalán, a mocsár partján álló építmény létrejötte indokolhatta. Visy Zsolt úgy vélte, hogy a megfigyelt régészeti jelenségek alapján a részben mesterséges földhalom ovális alakú, mintegy 25x32 méteres képződmény lehetett. A halmot árok vehette körül, amelynek átmérője észak-déli irányban 65 méter lehetett. A jellegzetes római technikával épült falmaradvány, a római épület járósíntje és a halom déli oldalán római kori temetkezésre utaló jelenségek mind azt a koncepciót erősítik, hogy egy, a limeshez kapcsolódó, katonai célokat szolgáló létesítmény épült itt a késő római időszakban. Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a Törökdombot mint emberkéz alkotta halmot nem a törökök alakították ki. Visy is hangsúlyozta, hogy Szulejmánnal és az oszmánokkal való összekapcsolása és Törökdombként való emlegetése minden bizonnyal 16–18. századi konstrukció.⁵²

A római időket követően nincs információnk arról, hogy lehetett-e a halomnak bármi szerepe, de mivel stratégiai fontosságú helyen, a hadiút mentén feküdt, nem zárhatjuk ki teljesen. A népvándorlás-kor idején a tájat katonai szempontból egy másik, közelben létesített objektum uralhatta, az a földvár, amely talán az 1526-os csatában központi szerepet játszott Földvár falunak a névadója is lehetett. Szerepe hasonló volt, mint korábban a Törökdomb helyén épült római erődítménynek: a hadiutat ellenőrizte, illetve biztosította. Visy felvetette, hogy Földvár település elnevezésének eredete összefügghetett a római kori *burgus* maradványaival is.⁵³ A kérdés egyértelműen nem dönthető el, az elnevezésnek mindkét változata elfogadható.

A Törökdombnak az 1526. évi csatában betöltött szerepére utaló régészeti bizonyíték ezidáig nem került elő, annak ellenére, hogy a kutatók erőfeszítéseket tettek igazolására.⁵⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy az emlékezeti jellegű török források szerint a halomnak az

⁵⁰ S 80 – Duna. - No. 126/1-1757 – Duna-mappáció (1830–1840) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁵¹ Kataszteri térképek (XIX. század).

⁵² Visy Zolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Bp., 2000.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Gergely: *Ásatások*, 349–360.

volt a szerepe, hogy a szultán felment rá és ott imádkozott, esetleg onnan megfigyelést végzett. A csatát illető kortárs leírásokban ugyanakkor ilyen jellegű említés nem bukkant fel. A keresztény mondák és egy-két szakértő feltételezése szerint esetleg a szultán sátra állhatott itt, de ennek sem látjuk különösebb valószínűségét a szultáni sátor hatalmas helyigénye miatt. Ugyanakkor a csata során pusztán a kiemelkedés stratégiai jelentősége miatt lehetett a csata valamely szakaszában megfigyelési vagy vezérlési pontja az oszmán seregnek, ennek viszont nem feltétlenül kerülhet elő bizonyítéka.

Az Evlia Cselebi által a csata után mintegy 140 évvel hallott és lejegyzett történet, miszerint a csatában elesett muszlim harcosokat a halom köré temették, és hogy a négyoldali körülárkolást az indokolta, hogy megvédjék a holttesteket az állatoktól, nem igazolódott be. A domb környezetében nem került elő oszmán korból származó, nagyszámú holttest. A monda megerősíti viszont a római korból fennmaradt sánc kiterjedt voltát, jelentős méreteit.

A Haszán budai pasa által épített emlékhely létezésének régészeti kutatásával is komoly problémák adódnak. A halom pusztulásának előrehaladása miatt rosszak a zarándokhely épületének/épületeinek feltárási esélyei. Ugyanakkor egy nagyon fontos bizonyíték mégis előkerült. 1974-ben állampolgári bejelentésre Kiss Attila régész kiszállt a Törökdombhoz, ugyanis földmunka végzése közben régészeti objektum került elő a domb keleti oldalán. Egy kút maradványait figyelte meg, melyet (állatnyomos és hurokmintás) római téglából építettek, de a téglákat jellegzetes török habarcs fogta össze.⁵⁵ A spontán feltárás a földmunka által létrehozott szinttől mintegy 350 cm mélységig zajlott, ami a domb akkori tetejétől mintegy 9,5-10 méter mélységet jelentett. A feltárást nem folytat-

2. ábra. Mocsaras táj a Törökdomb keleti oldalán (2018. április). Fotó: Szalai Gábor

⁵⁵ Kiss Attila: *Jelentés*. Pécs, 1974.

ták, ezért nem tudjuk, hogy a kút alján milyen leletanyag lehet. A kút környezetében a régész több helyen is késő középkori kerámia-anyagot figyelt meg. A dokumentációban Kiss megemlíti, hogy ez lehetett a Pecsevi és Ottendorf által is említett „mély kút”.

A Törökdomb területének régészeti bizonyítékai arra utalnak, hogy egy római kori katonai létesítmény, *burgus*, azaz megfigyelőtorony állt itt. Az 1526. évben nyert jelentős szimbolikus értelmet, azonban csak évtizedekkel később vált a csata és Szulejmán szultán emlékhelyévé. A jelenleg rendelkezésre álló régészeti bizonyítékok szerint a 17. századi török emlékhely valóban a Törökdombon állt. Az ide kötődő számos monda és történet igazságtartalmát ugyanakkor az eddig előkerült régészeti bizonyítékok nem támasztották alá, de ennek oka részben a halom fokozatos pusztulása is lehetett. A mondának, miszerint a csata idején a janicsárok építették volna, az lehetett a szerepe, hogy a szultán hatalmát, a török sereg nagyságát eltúlzottan jellemezze, és a tájban idegen kiemelkedés születésére kézenfekvő és egyszerű magyarázatot adjon. A Török-kút újabb feltárása és a kút fenekén található régészeti maradványok feltárása adhat csak az emlékhely életéről további információkat. A keresztény kápolnára sem került elő eddig semmilyen régészeti bizonyíték, fizikai jellegének megismerésére is csak a kút feltárása kínálhat megoldást.

A Törökdomb a népi emlékezetben és modern emlékezeti funkciója

A helyi emlékezetben, a földrajzi névanyagban fennmaradtak helyek az 1526. évi csatára emlékeztetnek, ezek közé tartozik a Törökdomb is. A helyben beszélt nyelveken (horvátul, németül és magyarul) hasonló értelemmel megnevezett helyet Turski brig/Türkenhügel/Török halom/Törökdomb néven emlegetik. A helyi mondák szerint ez egy olyan mesterséges földhalom, melyet a török sereg emelt a csata idején, és ahol a feltételezések szerint oszmán győzelmi emlékmű is készült a régi hadiút és a Vizslaki-rét között. *Hünkár tepeszi* (Császár- vagy Szultándomb) néven ismert az a hely, ahonnan a monda szerint Szulejmán szultán a hadmozdulatokat figyelte.

A Török-kút/Török Kúttya a helyi monda szerint egy olyan kút, ahonnan csak a szultán ihatott, és ahol egy tilalmat megszegő katonát ki is végeztek.⁵⁶ Ivóvízvételi és pihe-nőhely volt az eszéki-budai út mentén a Vizslaki-rét szomszédságában, és a hagyomány a Törökdombhoz köti.⁵⁷

Úgy tartották, hogy a 19. században évente 8-10 „török” érkezett ide Eszék irányából, akik „*ott jajgattak, hajlongtak, majd ettek és teáztak, egész éjjel ottmaradtak*”.⁵⁸ A hagyomány az első világháborúval szakadt meg. A visszaemlékezések szerint a 19. században rendszeresen érkeztek erre a helyre „török” (illetve muszlim bosnyák) látogatók és imádkozással töltötték az időt. A látogatások leírása hasonló ahhoz, amit a Gül Baba türbénél Budapesten vagy az Idrisz Baba türbénél Pécsen hitelesen lejegyeztek.

⁵⁶ Szendrey Zsolt: Mohács a magyar folklórban. *Ethnografia* 34–35 (1924) 13.

⁵⁷ Hammer: *Geschichte*, III. 636–637.; *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113.

⁵⁸ Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. Pécs, 1982. 489–490.

A Törökdomb a csata 1926. augusztus 29-én esedékes 400 éves megemlékezései kapcsán kapta a legnagyobb hazai és nemzetközi figyelmet. A közjogi méltóságok részvételével a mohácsi főtéren zajló központi ünnepség mellett a csatatéren is történt megemlékezés, mégpedig éppen az általunk vizsgált helyen. A Turán Társaság elnöke, Pekár Gyula volt miniszter és a társaság más tagjai vettek részt magyar oldalról, míg a török oldalt Ridvánbég-Oglu Hüszrev nagykövet és Dzsevád Oszmán bej attasé képviselte. A turáni török-magyar testvériség fontosságát hangsúlyozó beszédeket követően koszorúkat helyeztek el a dombon. Az eseményről beszámolt a korabeli sajtó és a filmhíradó is.⁵⁹

A Törökdomb fizikai jellemzői

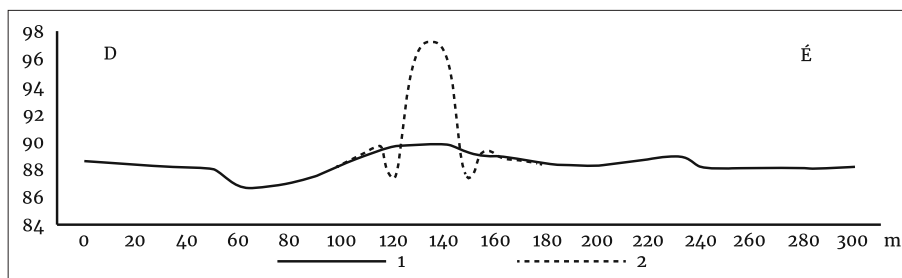
Az írott források elemzése és a régi térképek jellemzői alapján megállapítható, hogy a Törökdomb másfél évezreden át fontos, állandóan megújuló funkcióval rendelkező, katonai eredetű eleme volt a mohácsi síknak. Környezetének fizikai jellemzői a hely történelmi értelmezésének is fontos elemei.

A törökdombi építményeknek mindössze egy stilizált ábrázolásáról tudunk 1687-ből, ahol is Dunavár néven említik. Tanulmányunkban igyekeztünk a domborzati és környezeti adottságok figyelembe vételével rekonstruálni a mesterséges halmot a rajta elhelyezett építmények tömegének jelzésével.

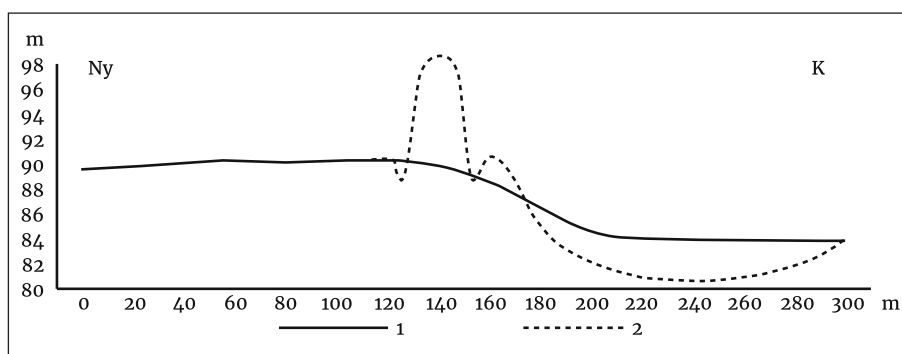
A tájra vonatkozó vizsgálataink alapján, és a lentebb látható rekonstrukciók révén arra a következtetésre jutottunk, hogy a római út mellett kialakított és sánccal körülvett halom (rajta az építményekkel) helyét az építő rómaiak tudatosan választották ki. Az út ezen a helyen megközelíti a Duna egyik ősi, elmocsarasodott folyómedrét. A *burgust* keleti oldalról a mocsár legmélyebb, át egyáltalán nem járható része védi. A síkság nyugatra szélesen terül el, és utak, szántók és települések is kialakultak rajta. A Duna menti ártéri, galériaerdőkkel és mocsarakkal jellemezhető térségekben ez a száraz, sík terület alkalmas nagyobb seregekkel végrehajtott katonai műveletekre, mint azt a középkori esetek bizonyították is. Így ennek a halomnak és rajta az erődített létesítménynek a kialakítása a tágabb térség megfigyelésére meglehetősen indokoltnak tűnik.

Az alább látható túlmagasított domborzati metszeteken (3. és 4. ábra) és a kreatív 3D rekonstrukción a Törökdomb közvetlen környezetét láthatjuk. A Törökdomb a pleisztocén korban kialakult ármentes terasz peremére épült. Ez mintegy 6-7 méterrel emelkedik a Duna keletre húzódó, mocsaras, a lecsapolások előtt átjárhatatlan ártere fölé. A két térszint markáns perem választja el egymástól, mely ezen a síksági területen nem megszokott, jelentős meredekségű lejtővel rendelkezik. Ezt a magas peremet a Duna alakította ki néhány tízezer évvel ezelőtt, majd később a fő ága egyszer keletre, máskor ismét a Mohácsi-sziget nyugati oldalára helyeződött át. A történelmi korokban a tavaszi áradások során az ártér minden évben víz alá került, de az év többi részében is táplálták a Törökdomb lábánál fekvő mélyebb, vízállásos részt a Kőlked felől érkező és Dályok felé tar-

⁵⁹ *Magyar Híradó* 132. szám, 1926. augusztus; *Pesti Napló* 195. szám, 1926. augusztus 29.

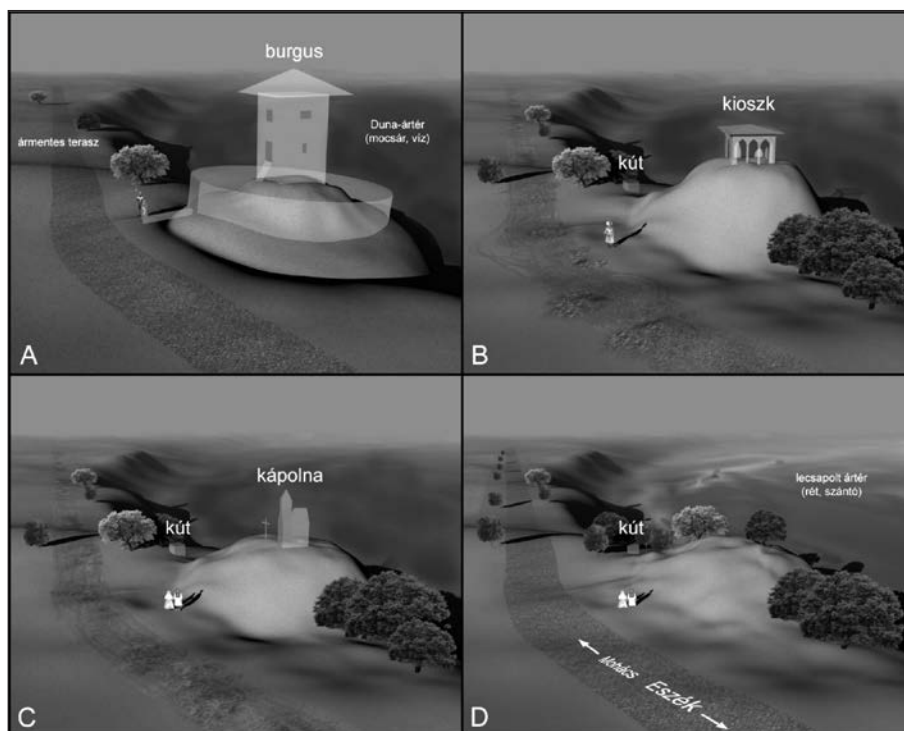
3. ábra. A Törökdomb és környéke észak-dél irányú metszete (Szerkesztette: Gyenizse Péter) Tízszeres túlmagasítással. Jelmagyarázat: 1 = a domborzat mai magassága; 2 = Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége

4. ábra. A Törökdomb és környéke kelet-nyugat irányú metszete (Szerkesztette: Gyenizse Péter) Tízszeres túlmagasítással. Jelmagyarázat: 1 = a domborzat mai magassága; 2 = Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége, valamint a korábbi évezredekben az ártér szélén húzódó holt Duna-ág eredeti mélysége

tó erek lassan áramló vizei. Ez a régi Duna holtág-maradvány a lecsapolások és az intenzív szántóföldi művelés előtt valószínűleg a mainál is mélyebb és nagyobb kiterjedésű lehetett. Az említett holtág a római uralom időszakában és minden későbbi történelmi korban a jelenlegi helyén volt. A teraszperemet a történelmi korokban már nem mosta alá a Duna, attól távolabb folytak kisebb-nagyobb ágai. Ha jelentős oldalazó mozgást és pusztítást végzett volna a folyó itt az elmúlt kétezer évben, akkor ma nyomát sem találnánk a Törökdombnak. A teraszperem és a Törökdomb azonban ma már nem teljesen úgy néz ki, mint a megelőző évezredekben. A part természetes pusztulását egyre jobban segítette az emberi tevékenység is. A fák kivágása, a földkitermelés és a lecsapolt ártérre vezető közlekedési útvonalak kialakítása voltak ennek a fő tényezői. Ezért feltételezhetjük, hogy a Törökdomb keleti oldalán a lejtő ma már kevésbé meredek esésű, mint volt például a római időszakban. A lepusztult talaj és törmelék minden bizonnyal részt vett a holt meder mélységének csökkentésében.

A római uralom alatt a limes részét képező *burgus* pontos méreteit nem ismerjük, de analógiák alapján egy kisebb, kb. 10x10 méteres, négyzetes alaprajzú torony lehetett, ami

5. ábra. A Törökdomb és környékének stilizált 3D rekonstrukciója (Grafika: Gyenizse Péter)
Jelmagyarázat: A = a római uralom időszaka; B = az oszmán uralom időszaka; C = a 17. század vége;
D = a 19. század első fele

egy kb. 30 méter átmérőjű mesterségesen megmagasított dombon állt (5. ábra/A). A halom és az azt körülvevő árok átmérőjét a Duna-mappáció 1827-es térképlapjáról jól le lehetett mérni. Az őrtoronytól feltehetően néhány tíz méterre nyugatra húzódott nagyjából észak-dél irányban a Mursa–Aquincum közötti, kővel burkolt hadiút. Ezer évvel később, a török uralom alatt a környező táj hasonló jellegzetességeket mutatott. A hadiút is ugyanolyan fontos maradt, mint korábban, bár minősége bizonyára rosszabb lett. Egyes korabeli források szerint a Törökdombot a mohácsi csata idején hadvezetési vagy kilátópontnak használhatták. Később épült a tetejére a tanulmányunkban már említett kioszk (5. ábra/B). A törökellenes felszabadító háborúk után lassan benépesülő területen jelentős környezeti változások nem történtek. A vizsgált terület Földvár pusztához (*Prædium Földvár*) tartozott, és mind az ármentes teraszt, mind a vizslaki mocsaras területet részben legelőnek használták. A korábban említett ábrázolás szerint a 17. század végén a Törökdomb tetején egy kis kápolna állhatott (5. ábra/C). A 19. század első felének tájatalakító munkáit megőrkítették a Duna-mappáció, a második katonai felmérés és az 1886-os kataszteri térkép lapjai. A vizslaki mocsaras árteret lecsapolták, a területét szántók és rétek foglalják el. Azonban a Duna-mappáció lapján megjelölték az „Ár határ”, azaz az árvíz elöntés határát a terasz alsó részén. Ez azt mutatja, hogy árvíz idején vízben állt az egész

ártér a 19. század első felében is. A Törökdomb környéki, magasabban fekvő teraszfelszíneket ez nem veszélyeztette, ott szántóföldek húzódtak a fasorral kísért, kövezett országút mellett. A Törökdombot ábrázoló ekkori térképeken már nem látható semmiféle építmény, de az ásott kút jelölése még megtalálható mellette. Emiatt szolgálhatott pihenőhelyül az úton járó embereknek. A dombot vagy halmot, amely elveszítette kultikus jelentőségét, elkezdték elhordani feltöltésekhez, építkezésekhez (5. ábra/D).

Azt a Papp Lászlótól származó feltételezést, hogy a Törökdombon 1526. augusztus 29-ét követően verték volna fel a szultáni sátrat,⁶⁰ B. Szabó János megismétli kitűnő munkájában.⁶¹ Ezt a lehetőséget azonban nem tartjuk valószínűnek. Figyelembe véve a halom fizikai adottságait – csupán 70 négyzetméteres sík, sátorozásra alkalmas terület volt a tetején –, nem kínált elegendő helyet a szultáni sátor felállítására. Szigetvári vizsgálatainkból is tudjuk,⁶² hogy a szultáni sátorkomplexum legalább 1500 négyzetméter kiterjedésű volt, a 70 négyzetméter a táborozási funkciók, sátorverés, személyzet biztosítása, őrzés stb. minimumára sem lehetett elég.

Összegzés

A Törökdomb a mohácsi csatátáj több mint 1500 éves, emberkéz alkotta és hangsúlyos eleme. A rómaiak a limes mentén kialakított út kitüntetett pontjain annak ellenőrzésére, felügyeletére megfigyelőtornyokat (*burgus*) emeltek. Ezek közé tartozik a mai Törökdomb halma is. A mintegy 30 méter hosszú és valamivel keskenyebb mesterséges halmot védelmi célú árok vette körül. A legalább 10 méter magas földhalom és a ráépített építmény jó rálátást biztosított az eszék–budai útra és a környező sík vidékre.

A római időköt követően is fennmaradt a hadiút (*via militaris*), és még jó ezer évvel később is használták. Minden bizonnyal ennek vonalát követve érkezett a csataterre a Szulejmán vezette oszmán sereg 1526-ban. A halomnak a hagyomány is jelentős szerepet tulajdonít a csata megvívásában. A helyhez kötődő mondák, elmesélt történetek különböző lehetőségeket említenek vagy feltételeznek. Tartották olyan helynek, ahol a szultán imádkozott a győzelemért, uralkodói sátorozási helynek, vagy éppen a csatában elesett törökök temetőjének. Szilárd bizonyíték ezek egyikére sem áll rendelkezésre, sőt vizsgálataink arra mutatnak, hogy oszmán temetői vagy sátorozási hely funkciója nem lehetett. A hagyományos, utat ellenőrző és megfigyelési funkciójából leginkább az következhet, hogy megfigyelő pont volt, ahol a szultán valóban megfordulhatott (erre utal oszmán–török elnevezése, a *Hüinkár tepeszi*). Ennek viszont fizikai, régészeti lenyomata nincs, illetve nem is nagyon lehet.

Haszán budai beglerbég 1630–31-ben kutat ásatott és fából valamiféle építményt emeltetett a halom tetején. Egyes – egyelőre meg nem erősített – források szerint vala-

⁶⁰ Papp: A mohácsi csatater.

⁶¹ B. Szabó: *A mohácsi csata*, 141.

⁶² *Szulejmán szultán Szigetváron*.

mikor derviseket is rendeltek oda, hogy rendszeresen imádkozzanak. Ez a megemlékezési gyakorlat párhuzamba állítható a turbéki szőlőhegyen emelt Szulejmán-emlékművel és szimbolikus sírépítményével.

A Császárdomb helyére vonatkozó különböző (mersei, nyárádi és sátorhelyi) elképzelések más és más csatahelyszín legitimációját erősítik meg, így a feltételezések mögött nem a több irányba mutató adatok állnak (ilyenek nincsenek is), hanem az eltérő csatahelyszín feltételezése. A Törökdombot illető tudományos viták lezárására akkor nyílik lehetőség, ha egyértelműen tisztázódnak az 1526. évi csata területére vonatkozó szerkezeti kérdések, tehát a felvonulási útvonalak, az ütközet centruma és a két sereg táborozási helyszínei. Vizsgálataink alapján a Törökdomb nem más, mint maga a Császárdomb.

Az emlékezeti helyen emelt épületet 1687-ben keresztény kápolnává alakították át és szentelték fel, ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékön is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1770-es évekre a jelölés a térképekről eltűnik. A közeli sátorhelyi uradalom 1780-as évekbeli létesítésével, a csatatéri emlékkápolna 1816-os megépítésével az emlékezeti funkció a közeli Sátorhelyre került át. Az 1960–70-es években a mohácsi csata tömegsírijainak megtalálásával ez a funkció további megerősítést kapott.

A Törökdomb legendás helyként azonban fennmaradt. Az út mellett fekvő dombon a fák alatt árnyas pihenő és víz várta az utazókat a 18–19. században. Az oszmán időkre pedig már csak az időről időre felbukkanó török és boszniai muszlim zarándokok emlékeztettek. A 20. század első felében még jó megtartású és ép hely volt, az 1926-os, 400. évfordulós megemlékezések egyik fontos emlékezeti helyszíne lett. Ezt követően viszont az út kibővítése és az, hogy anyagát töltésnek használták a mohácsi építkezéseken, a megsemmisüléséhez vezetett. Maradványai kis mértékben ma is láthatók: részleges fennmaradását leginkább annak köszönheti, hogy az utóbbi időben háromszögelési pontként használták.

A forgalmas hadiút mentén fekvő halom kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívőket, és a korabeli „propaganda” alapvető üzeneteit hordozták. Történetének mélyebb feltárása segíthet megérteni a 16–17. századi Oszmán Birodalom politikai mozgósításra és emlékezetpolitikára vonatkozó elképzeléseit és gyakorlatát.

„NEM LESZEN MOSTOHA ANYA...”
ÉRZELMI GYAKORLATOK EGY 17. SZÁZADI REFORMÁTUS LELKÉSZ
MOSTOHACSALÁDJAIBAN

ERDÉLYI GABRIELLA

„SHE WILL NOT BE A WICKED STEPMOTHER...” EMOTIONAL PRACTICES
IN THE STEPFAMILY OF A SEVENTEENTH-CENTURY CALVINIST PASTOR

The case study explores the family dynamics of a Lutheran pastor, István Csulyak of Miskolc, who remarried six times in Counter-reformation Habsburg Hungary, through an analysis of his manuscript autobiography and familial correspondence. Serial remarriages were an important tool for the pastor to enhance his masculine identity and social prestige through fulfilling the role of husband and father. The study shows that even though Csulyak devotedly cared for the children brought to his household by his subsequent wives (his stepchildren), they did not appear in the narrative of his life, which was shaped by the concept of patrilineality rather than the daily practice of family life, in which in-laws and other horizontal kin played an essential role. It argues, moreover, that the expectations from, and the emotions, fears and hopes concerning the subsequent wives in the role of stepmother surface in the pastor's wedding poems, since the dramatization of the remarriage served as a place and occasion for negotiating the role of the stepmother.

Keywords: remarriage, stepfamily relations, role of stepmother, life narrative

Miskolci Csulyak István (1575–1645) lizskai református lelkész egymás után hatszor házasodott. Utolsó házasságkötését – hatvanöt évesen – e szavakkal indokolta: „minthogy akkor az özvegyiség házi gondjaival-bajaival torkig voltam, megint egy gondos feleség segítségéről kezdtem gondolkodni, hogy alkalmasabb legyek köz- és magánügyeim vezetésére.”¹

Szavai jól mutatják, hogy a család és házasság kérdésében, ahol a tét a vagyon átöröklése, a gyermekek felnevelése, a társadalmi státus megőrzése, a mindennapok megszervezése és az ember lelki egyensúlya volt (egyszóval a megmaradás és a túlélés), az emberek döntéseit elsősorban nem a hivatalos előírások irányították. A magyarországi református-ságra nagy hatást gyakorló svájci reformátorok és teológusok, köztük Kálvin János és Hein-

Erdélyi Gabriella, MTA BTK TTI, tudományos főmunkatárs. A tanulmány az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport keretében és támogatásával jött létre.

¹ Pécseli Király Imre, *Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*. Szerk. Jenei Ferenc et al. Bp., 1962. (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 1–17/2) (= RMKT XVII. sz. 2) 299–300. Latinul lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSZK KT), Oct. Lat. 646. Az önéletírás: fol. 297a–316a.; *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. I–XV. Szerk. Zsinka Ferenc et al. Bp., 1927. XI. 121–157.

rich Bullinger, a katolikus papság cölibátusával szemben támogatták a református lelkészek házasságát, újraházasodásukat azonban, ha nem is tiltották, de ellenezték.² Csulyak tanult ember volt, a heidelbergi egyetemen hallgatott teológiát, bizonyára ismerte egyháza álláspontját a papság újraházasodásának kérdéséről. Talán azt is tudta, hogy a genfi egyházban házassági akadálnak számított a házasulandók közötti nagy korkülönbség is, mivel Kálvin fontosnak tartotta, hogy a felek minél inkább hasonlóak legyenek, korban és társadalmi állásban egyaránt.³

Mindezek ellenére hatszor nősült: először harmincnégy évesen egy tizenhét éves leányt, ötödszörré pedig egy huszonnyolc éves, vagyis magánál húsz évvel fiatalabb özvegyet vett feleségül. Házasság és feleségválasztás dolgában ugyanúgy cselekedett, ahogy hívei, a hegyaljai kis mezőváros lakói, akiknek három évtizeden át volt lelkipásztora. Ha a felesége meghalt – gyermekágyban vagy betegségben –, néhány hónapon belül újraházasodott, társadalmi közegén belül választva feleséget, hogy a háztartásnak új gazdája, gyermekeinek anyja legyen.

Család, önéletírás, érzelmek

Csulyak felnőtt élete jelentős részében olyan családban élt, ahol a gyermekek csak az egyik vér szerinti szülőjükkel éltek együtt, apjuk mellett pedig mostohaanya nevelte őket, aki korábbi házasságából további gyermekeket hozott a családba. Ez az összetett családformáció a magas halálozási arány és az újraházasodás gyakorisága következtében mindennapos volt. A premodern időkben a tízévesnél fiatalabb gyermekek egyharmada ilyen mozaikcsaládban élt.⁴

A családokkal és történetükkel foglalkozó társadalomtudósok, történészek, demográfusok és szociológusok azonban mindeddig mégsem vettek tudomást e mozaikcsaládok létéről. A régi mozaikcsaládok ugyanis nem illenek abba a narratívába, amely a mai, gyorsan diverzifikálódó családformációkat és az újfajta családi kapcsolatokat a család és a házasság intézményi válságaként beszéli el – a gyermekeiket egyedül nevelő anyák, a házasság nélkül együtt élő élettársak és a válást követően a házasságba gyerekekkel érkező szülőkből álló mozaikcsaládok –, és szembeállítja őket a kenyérkereső apa, a háztartást vezető anya és közös gyermekeik stabil együttélésén alapuló nukleáris család idilli képével. Amikor a családtörténet a 20. század közepe táján önálló kutatási területté vált, az idealizálás terepét az iparosodás előtti családok jelentették: a kutatók ekkor a többgene-

² John Witte – Robert M. Kingdon: *Sex, Marriage and Family in John Calvin's Geneva. Vol. 1. Courtship, Engagement, and Marriage.* Michigan–Cambridge, 2005. 226–227.

³ Uo. 278–282.

⁴ Peter Laslett: Parental deprivation in the past: a note on orphans and stepparenthood in English history. In: uő: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology.* Cambridge, 1977. 164–166.

rációs, rurális nagycsaládok külső gazdasági, politikai és kulturális tényezőktől mentes, zavartalan együttlését vizionálták.⁵

A progresszív fejlődés fenti paradigmájával szemben én az antropológiai megközelítést alkalmazva azonosságokról és különbségekről tartom érdemesnek beszélni, mert ez nem azt feltételezi, hogy egy valahonnan valahova tartó hosszú folyamat egyes állomásairól van szó. Nem célom az egykori és a mai mozaikcsaládok kimerítő összehasonlítása, de a hasonlóságok és különbségek megvilágítása időnként a megértést segítheti. Például érdekes azonosság, hogy a „fejlett Nyugaton” nagyjából ugyanannyi gyerek vesztette el a kora újkorban az egyik szülőjét, mint amennyi ma a válás következtében külön él valamelyik szülőjétől. Ezen az alapon mondhatják a demográfusok, hogy a válás a halálozás demográfiai funkcióját vette át. Mivel pedig egykor az újrահázasodás gyakoribb volt, a gyermekek a mainál nagyobb arányban élhettek mozaikcsaládban (ma ez az arány 10–15 százalék között van).⁶ Míg ma a mostohaapák korát éljük – a gyermekeket legtöbbször az anyánál helyezik el –, korábban az özvegy férfiak gyakoribb újrահázasodása következtében a mostohaanya alakja volt elterjedtebb jelenség.⁷

A liszkai lelkész családi élete is egybeesik ezzel a tendenciával. Édesanyja határozott, önálló asszony lehetett. Öt kisgyermekkel maradt magára, mégis ellenállt az újabb kérőnek, az újdonsült iskolarektornak, aki a tisztség mellé feleséget keresett, noha ő kiváló támasza lehetett volna két fia taníttatásának, akiket elhunyt édesapjuk nyomdokain haladva papnak nevelt.⁸ Mivel volt hová hazamennie – a kismemesi szülői házba –, az özvegyiséggel járó társadalmi presztízst és nagyobb önállóságot választotta.⁹ Az anyjára cseppet sem hasonló fiú így csak felnőttkorában szerzett mostoha családbeli tapasztalatokat.

Vajon mi következett a mostohaanya jelenlétéből a családban élő gyermekek, fiúk és lányok számára? Az alább olvasható esettanulmányban a családot nem eleve adott, homogén egységnek tekintem, és nem társadalmi funkcióit vizsgálom, hanem az egyéni és a családi identitás dinamikájára figyelve a családon belüli kapcsolatokat, szerepeket, hierarchiát, interakciókat szeretném feltárni, azt feltételezve, hogy ezek és a nekik tulajdonított jelentések teremtették meg magát a családot. Hogyan változtak meg a családon belüli hierarchikus és érzelmi relációk egy özvegy, kisgyermekes apa újrահázasodásai

⁵ *The Family story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960.* Ed. Leonore Davidoff et al. London – New York, 1999. (Woman and Men in History) 16–50.

⁶ Magyarországra lásd http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_12/2013_12_1213.pdf; az USA vonatkozásában lásd https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/9402/Gauthier_duke_0066D_12657.pdf?sequence=1 (a letöltés ideje: 2017. december 11.).

⁷ Antoniette Fauve-Chamoux: *To Remarry or Not. Well-Being, Female Property and Widowhood in Early-Modern France.* In: *The Transmision of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th-20th Centuries).* Ed. Margarida Durães et al. Bern, 2009. 413–445.; Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon.* Bp., 2008. (Múltidéző zsebkönyvtár) 149–155.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Pozsony, 2009. (Pozsony város történetei) 46–51.

⁸ RMKT XVII. sz. 2, 285.

⁹ Az özvegy nőknek a korszakban megnövekedett önállóságára, hasonló mezővárosi környezetben lásd Péter Katalin: *Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században.* *Századok* 123 (1989) 563–605.

során? Az érzelmeket – a performativitás paradigmája jegyében – az egyént és identitását szervező gyakorlatoknak tekintem. A vizsgált írott források, az önéletírás és a levél így nem az érzelmek reprezentációi, hanem maguk is érzelmi gyakorlatok.¹⁰

Noha Csulyak az egyszerű emberekhez, szűkebb-tágabb környezetéhez hasonló döntéseket hozott házassodás és újraházassodás dolgában, amikor életútját feljegyezte, mégis protestáns egyházi értelmiségiként viselkedett. Egyetemet járt lelkész kollégáihoz hasonlóan leveleit, alkalmi verseit, útinaplóját éppúgy bemásolta egy magánál hordozott kis könyvecskébe, ahogy önéletírását is, amelyhez családfát és egy rövid családi krónikát is csatolt. A történések és irodalmárok *omniarium*nak nevezik a korabeli egyházi értelmiség tollából fennmaradt ehhez hasonló vegyes tartalmú, legtöbbször a külföldi tanulmányutak során megkezdett jegyzetfüzeteket. A családi krónikát feltehetően folyamatosan írta, feljegyezve benne a születések, házasságok és halálozások idejét, ahogy ezt a korban sokan mások is megtették. Ez szolgálhatott alapul idősebb korában – hatodik házasságkötését követően – az 1640-es évek elején papírra vetett önéletírásához. A kötet legelején álló, javításokkal teletűzdelt családfát az életút elbeszélésének konstruálása során skiccelhette fel, hogy segítse magát az emlékezés és az elbeszélés folyamatában. Mivel a kora újkorban a személyes elbeszélő források írása szorosan összekapcsolódott a családi identitás szervezésével és emlékezetével is, Csulyak önéletírását, lakodalomra és temetésre írt verseit, valamint leveleit olvasva megfigyelhetjük a mozaikcsaládbeli kapcsolatok és érzelmek ábrázolásának lehetőségeit és korlátait.

Mostohacsaládok láncolata

Csulyak első felesége halála után – 1616 és 1639 között – sűrű egymásutánban kötött házasságai okán öt egymást követő, összetett mostohacsalád feje volt. Az első kivételével mindegyik felesége özvegyasszony volt, ketten egyúttal anyák is, akik gyermekekkel érkeztek az új házasságba. A gyermekes, özvegy férfi és nő házassága révén létrejövő családok a kora újkori mozaikcsaládok legkritikább típusát alkották. A kutatások mostani, kezdeti stádiumában úgy tűnik, hogy a jellegzetes szerte Európában inkább az volt, hogy az újraházassodó férfiak fiatalabb, először házassodó leányokat választottak, aminek következtében termékenységi periódusuk és várható gyermekeik száma megnőtt.¹¹ Ebbe a mintába nem illeszkedik a reformáció által érintett európai régiókban az újraházassodó protestáns lelkészek és lelkészfeleségek esete. A lelkészfeleségek – a laikus nőkkel ellentétben – feltűnő gyakorisággal újraházassodtak. Számukra ugyanis az özvegyesség nem önállóságot, hanem nincstelenséget jelentett, férjükkel együtt otthonukat is elvesztették. Ezért alakult ki több helyen az a szokás, hogy az új lelkész a hivatallal együtt mintegy „megörökölte” elődje özvegyét és gyermekeit is, akik így korábbi otthonukban maradtak

¹⁰ Katie Barclay: Performance and performativity. In: *Early Modern Emotions. An Introduction*. Ed. Susan Broomhall. London – New York, 2017. (Early Modern Themes) 14–17.

¹¹ Lyndan Warner: Introduction. In: *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*. London – New York, 2018. 11–12.

Csulyak házasságai és gyermekei

1. feleség Szikszai Judit, Szikszai György zombori lelkész lánya: 1609 – 1616

1. Judit, 1611. január – 1622. szeptember
2. Zsuzsanna, 1613. április – 1622. szeptember
3. Mária, 1615. március – 1615. május
4. István, 1616. március – 1616. augusztus

2. feleség Juhos Anna, egy debreceni birtokos özvegye: 1616. augusztus – 1622. április

gyermekeik nem születnek, két kiskorú mostohalányát neveli

3. feleség Seres Dorottya, sárospataki özvegyasszony: 1622. június – 1622. október meghal pestisben, két mostohalányával együtt

4. feleség Gyulai Szabó Katalin, Turi András kassai kereskedő özvegye: 1623. február – 1634 november

két gyermeket hoz a házasságba: Turi Ferenc az egyik

5. János, 1624. július 4. – 1625. július 12.
6. István, 1625. július 24. – 1627. augusztus 4.
7. Gáspár, 1627. április 7. – 1696
8. Judit, 1628. augusztus 4. – 1631. február
9. István, 1629. augusztus 22. – meghal kevéssel 1639 után
10. Zsuzsanna, 1631. február – meghal 1639 után

5. feleség Prágai Zsuzsanna Sárospatakról, Suri Mihály lelkész özvegye: 1635. április – 1638

két gyermeket hoz a házasságba: nagykorú Suri Anna és egy nagykorú fiú;
még három mostohagyermekét, Csulyak Gáspárt, Istvánt és Zsuzsannát neveli

6. feleség Asztalos Katalin Sárospatakról, Dobrai István lelkész özvegye: 1639. január – 1645. december

és kaptak egy mostohaapát.¹² Csulyak nem hivatali elődjei, de háromszor is környékbeli lelkészbarátai, kollégai özvegyeit vette feleségül, ami szintén megoldás volt a helyzetre. A protestáns közösségek számára ezért a lelkészek mostohacsaládjai így morális mintaképként szolgálhattak.

¹² Warner: Introduction, 13.

Csulyak maga második házasságkötése idején, 1616-ban már szintén három kisgyermek apja volt, ettől fogva tehát feleségei mostohaanya-szerepet tölthettek be a családban. Kivétel csupán a negyedik feleség volt, mivel eddigre Csulyaknak a korábbi házasságokból származó gyermekei mind meghaltak. Így tehát negyedik felesége, Gyulai Szabó Katalin, „drága Katalin”-ja mellett a maga részéről új családot alapított, de Katalin két kisgyermeket hozott előző házasságából, akiknek aztán hat féltestvére született anyjuk és a lizskai lelkész házasságának tizenegy éve alatt (1623–1634 között). Közülük hárman élnek és kapnak mostohaanyát 1635-ben, amikor apjuk Sárospatakról új feleséget hoz a házhoz. Az ő révén két nagyobb mostohatestvérrel is kapcsolatba kerülnek. Arról nem nagyon tudunk, mert Csulyak nem írt róla, hogy mi történt mostohagyermekével, hova kerültek, amikor az édesanyjuk meghalt, és hogy az együtt töltött évek után miképpen élték meg szétválásukat a féltestvérek és a mostohatestvérek. Döbbenetes, ám a korabeli magas halandóság fényében mégsem meglepő a tény, hogy a lelkész folyamatosan átalakuló mostohacsaládjából Csulyak tíz saját gyermeke közül mindössze egy élte túl az apját és érte meg a felnőttkort.

Egymást követő feleségek mostohaanya-szerepben

Az életút történetéből úgy tűnik, az özvegy apa feleségválasztásában fontos szerepet játszott, hogy az új asszony segítségével gondoskodni tudjon az anya nélkül maradt „árvákról”. Mikor a második házasság gondolata először felmerült benne, a következőképp magyarázta döntését: „minthogy gyermekeim és a háztartás miatt tovább özvegyiségben maradni nem tudtam”.¹³ Ekkor, 1616-ban három gyermeke volt: az ötéves Judit, a hároméves Zsuzsanna és egy újszülött fiú, István; egy csecsemő leányt alig egy éve temetett el. Az özvegy férfiak gyors újraházasodása gyakori és elfogadott jelenségnek számított.¹⁴ Hogy ebben mennyire volt központi jelentőségű az apjukkal maradt kisgyermek mellett az anyaszerep betöltésének igénye, jól jelzi, ahogyan Csulyak hangot adott az őt e téren ért csalódásnak: „Ez a feleségem valódi Xantippé [Szókratész zsörtölődő felesége] volt számomra, lányaim számára pedig igazi mostohaanya” – írta a debreceni Juhos Annáról, akitől a házasságkötés idején két kisleánya anyai gondozását várta (újszülött fia még házasságkötése hónapjában meghalt). Az itt használt latin kifejezés, az *ipsissima noverca* [igazi mostohaanya] negatív jelentéstartalma egyértelmű a mondatban.¹⁵ Azután második felesége haláláról írva Csulyak részletesebben is kifejtette a gonosz mostoha jelentését: „Érezte két leányom is, hogy a mostohaanya szeretete csak az ajka hegyén ül, de a szívé-

¹³ „...quia propter liberos curandamque oeconomiam diutius in viduitate permanere nequibam...” RMKT XVII. sz. 2, 292.

¹⁴ A második feleséggel kapcsolatos elvárásokról és jellemzőikről a 18. századi katolikus Ausztriában lásd Margaret Lanzinger: Emotional bonds and the everyday logic of living arrangements. Stepfamilies in dispensation records of late eighteenth-century Austria. In: *Stepfamilies in Europe*, 168–186.

¹⁵ RMKT XVII. sz. 2, 143. *Magyar protestáns*, XI. Anyja iránt táplált rosszindulatát szintén a mostohaanya negatív jelentéstartalmaival fejezte ki: „novercali erga me austeritate impulsus”. RMKT XVII. sz. 2, 285.

ben mérget hordoz.”¹⁶ Szavai jelzik, hogy a kívülről érkező új feleségnek és mostohának nem lehetett könnyű egy már kialakult szülő-gyermek (itt apa és lányai) kapcsolatba beilleszkednie, megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek, kialakítani az érzelmi kötődést a házassággal kapott új gyermekeivel. A szeretetet elvárták a mostohaanyától is, így aztán Juhos Anna, akinek valamiért nehezebb esett mind férjét, mind mostohalányait megszeretni, kénytelen volt ezt színlelni, eljátszani.

A 19–20. századi önéletírásokhoz szokott mai olvasó várakozásaival szemben a kora újkori önéletírásokban és emlékiratokban nem volt helye a személyes érzelmek kifejezésének.¹⁷ Korántsem meglepő, hogy Csulyak közvetlen mintái, napló- és emlékiratszerző lelkész barátai, társai sem írtak hosszasan örömeikről és bánataikról.¹⁸ A korabeli elvárásoknak tehát teljesen megfelelt, hogy a lizskai lelkész szigorúan gyakorlati ügyként ábrázolta az újraházasodás dolgát. Csak számunkra meglepő, hogy a gyászévvel sem törődve, két-három hónap özvegység után rendre új feleséget hozott a házhoz,¹⁹ akiket kivétel nélkül, nagy tudatossággal saját társadalmi közegéből választott. Valamennyien a vidék kisvárosi református polgárainak, illetve lelkészeinek özvegyei, rokonai, ismerősei voltak, akiket lelkész kollégái ajánlottak, közvetítettek számára. Önéletírásában a feleségválasztás gyakorlatiassága tükröződik: csupán azt vázolja röviden, milyen elképzelései vannak az ideális feleségről – ezek az elképzelések a kor hagyományos sztereotípiáinak feleltek meg (engedelmesség, hűség, szorgalom, szemérem, kegyesség, istenfélelem, jó háziasszony, szelídség, jámborság, önfeláldozóság)²⁰ –, de a mostohaanya körüli, érzelmekkel telített elvárásoknak itt nem jut hely. Ezek kibeszélésére az alkalmi versírás biztosít teret és alkalmat számára.

A fájdalmas tapasztalatok után, amelyeket a második feleség oldalán szerzett, a harmadik feleség, Seres Dorottya sárospataki özvegy mostohaanya-szerepe körüli elvárások még jobban kiéleződhetnek. Az önéletírás szövege ennek ellenére semmit nem árul el a felfokozott érzelmekről, a szerző továbbra is a feleség kiválasztásának technikai részleteire korlátozza a házasságkötés elbeszélését. Aggodalmairól alkalmi verséből értesülhetünk, amelyet az 1622-es kézfogóra írt, és amely az esemény alkalmából bizonyára előadásra is került.

¹⁶ RMKT XVII. sz. 2, 293.

¹⁷ Rudolf Dekker: *Childhood, Memory and Autobiography in Holland. From the Golden Age to Romanticism*. Basingsstoke, 2000. (Early Modern History. Society and Culture) 127–138.

¹⁸ Csulyak jó eséllyel tudta, hogy barátja és levelezőtársa, Szenci Molnár Albert 1596-ban, Strasbourgban napló írásába kezdett. Rajta keresztül ismerhette a svájci reformátor, Heinrich Bullinger *Annales Vitaej* is. Könyvtárában latinul és magyarul is megvolt Szent Ágoston *Vallomások* című műve.

¹⁹ Türk Dániel lőcsei jegyző szintén feljegyezte naplójába, hogy már első felesége halála után három héttel – kisgyermek és újszülött is volt a családban ekkor – új házasságon gondolkodott, négy hétre rá pedig megtörtént a gyűrűváltás is. Szabó Andrásnak köszönöm az adatot (OSZK KT Quart Lat. 556.). A 17. század első felében Nyugat-Európában két házasság között átlagosan 20 hónap telt el. Lásd Antoinette Fauve-Chamoux: Revisiting the decline in remarriage in Early Modern Europe. The case of Rheims in France. *The History of the Family* 15 (2010) 283–297.

²⁰ Ezek jól megragadhatóak a korabeli asszonycsúfolókban is. Lásd *Közköltészet 1. Mulattatók*. Kiad. Küllős Imola. Bp., 2000. (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. sz. 1–16/4) 55–181.

Mondatik már Seres Dorkó, kit tőlem csak az koporsó
 Vehet el, nem az irégy szó.
 Reménlem, hogy azmíg élek, bizony megfelel nevének,
 Nem lesz sérelme szívemnek, [...]
 Ezt ajaka is jelenti, mellyel kedvesen ígéri
 Hűségét, azt beszélgeti:
 Nem leszen mostoha anya, hogy magzatimnak, mint kánya,
 Szemét agyából kivájja.²¹

Az 1616-os szituáció 1635-ben megismétlődött, amikor ötödször házasodott. Ekkor szintén három kisgyermek maradt előző házasságából, a kilencéves Gáspár, a hétéves István és az ekkor ötéves Zsuzsanna. Önéletírásában a már megszokott részletességgel adta elő, miként ismerte meg Prágai Zsuzsannát, s miként udvarolt néhai kollégája nála sokkal fiatalabb özvegyének.²² A lakodalmon azonban a menyasszonyt mint leendő mostohaanyát övező magas elvárások drámai megjelenítésére is sor kerülhetett. A kisebb fiú, a versmondásban otthon és az iskolában egyaránt kiművelt hétéves István apja lakodalmas énekét előadva sajnálkozott „gyámoltalan árvaságuk”, keserves árvasorsuk felett, akik anyjuk személyében édes dajkájukat, szerető gondviselőjüket, kegyes okítójukat veszítették el kiskorukban. Bölcs bátyja, a kilencéves Gáspár erre öccsét feddve, vigasztalva azt felelte: nem vagyunk már többé árvák, mivel kaptunk egy „gondviselő anyát”, akit, ha kiérdepli, anyákként fogunk becsülni és szeretni – ez volt szavainak üzenete.

Majd így folytatta:

engedelmességünk, hozzá kegyességünk
 ha látja azt ígérte,
 rút szemmel ránk nem néz, oly leszen mint az méz
 magát arra kötötte,
 nem leszen Medea ama hűtlen anya
 ki gyermekét megölte.²³

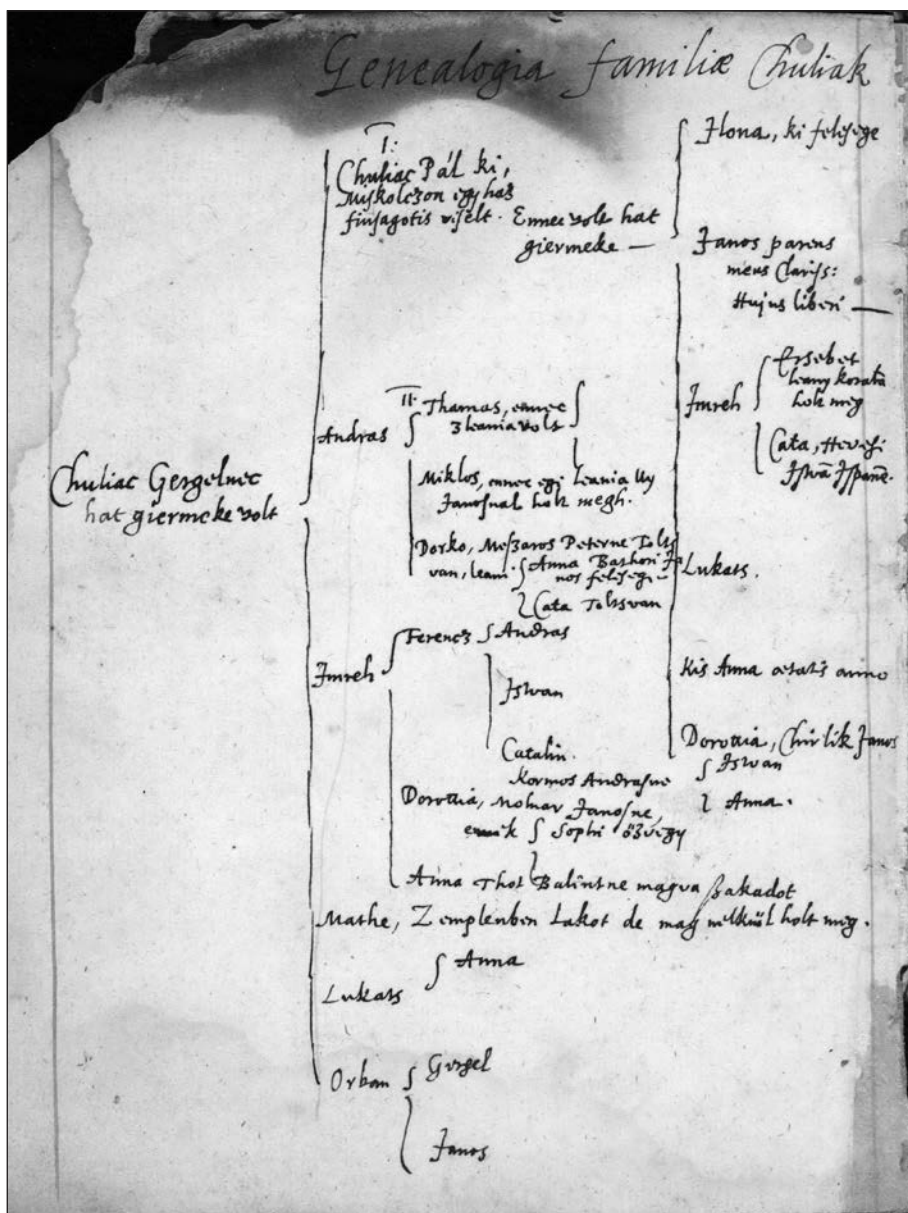
Nagyon is konkrét félelmek és aggodalmak motiválhatták a gonosz mostoha alakjának megjelenítését a lakodalmi vendégek előtt. A házasodó lelkész szavai azt is jól mutatják, hogy a 17. században még nem alakult ki a „gonosz mostohaanya” és a „szerető anya” kulturális ellentétpárja: a mostohaanyaké képe összekapcsolódott ugyan a gonoszszággal és kegyetlenséggel, de mindennapos forgalomban voltak a szívtelen anyákról szóló ókori történetek is.²⁴ Itt a mostohaanya és mostohagyermekai közötti jó kapcsolat szerződés-

²¹ RMKT XVII. sz. 2, 61. 39. vers [részlet].

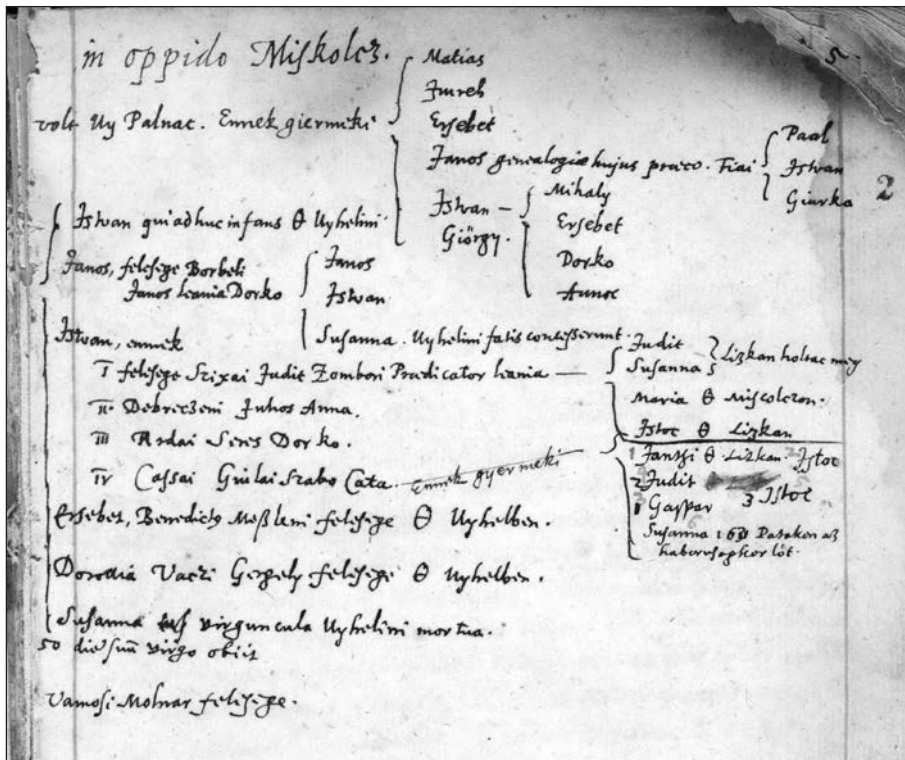
²² RMKT XVII. sz. 2, 383.

²³ RMKT XVII. sz. 2, 71. 43. vers, 7. strófa.

²⁴ A mostohaanyák iránti attitűdökre a felvilágosodás kori érzelmes család kontextusában lásd Lisa Wilson: *A History of Stepfamilies in Early America*. Chapel Hill, 2014. 45–57.; Patricia A. Watson: *Ancient Stepmothers. Myth, Misogyny and Reality*. Leiden – New York – Köln. 1995. 84–85.

Családfa Csulyak omniáriumának legelején
 [gyermekei sorrendjének jelölésénél a szerző saját javításaival]

Családfa Csulyak omniáriumának legelején
[gyermekai sorrendjének jelölésénél a szerző saját javításával]

szerű, az elvárások kölcsönös teljesítésének gyakorlatain alapul: engedelmességükért cserébe kedvességet kapnak, amit ők tisztelettel és szelídséggel viszonznak. Ebben az esetben megint csak nem beszélhetünk éles ellentétpárokról: az anya-gyermek kapcsolatok egyik meghatározó modelljében az egymás iránti szeretet a kötelességek teljesítésének viszonzásán alapult, még ha létezett is egy alternatív modell – amit alább Csulyak épp mostohaapjai szerepében fogalmaz meg –, amely a feltétlen, tettektől független szülői szeretetet és azonosulást fogalmazta meg.²⁵

Az élettörténet elmondásának magányos – és az elbeszélte eseményektől időben elválasztott – aktusában a szerző kevésbé reflektált érzéseire, történetét kevésbé használta félelmei, örömei, reményei kifejezésére. Ezzel szemben a házasságkötés eseménye, a lakodalom²⁶ – a temetéshez hasonlóan – olyan ritualizált társas esemény volt, ahol társa-

²⁵ Ilana Krausman Ben-Amos: Reciprocal Bonding. Parents and Their Offspring in Early Modern England. *Journal of Family History* 25 (2000) 291–312.

²⁶ Csulyak házasságkötését a leánykérés, az eljegyzés, a lakodalom (utóbbi kettő egyszerre is történhet) és a feleség hazavitelének egymásutánjaként írja le. Azt nem tartja fontosnak feljegyezni, ki adta őket össze, és hogy az eljegyzés és/vagy a lakodalom részeként történt-e az egyházi szertartás, a házastársak esküje. RMKT XVII. sz. 2, 291., 293–294., 298., 299–300. A lakodalom – mint a házasságot létrehozó esemény – tar-

dalmilag szabályozott keretek között nyílt lehetőség az egyén számára érzelmi megosztására. Az újraraházasodást kísérő örömök, félelmek, remények megosztása az egybegyűlt rokonokban és barátokban hasonló érzéseket kelthetett, ami lehetővé tette az együttérzésen alapuló közös ünneplést.²⁷

A leányági gyermekek sorsa

A személyes életút elbeszélésében nem csak az apa és gyermekei ambivalens érzelmeiről nem esik szó a feleségek mostohaanyai teljesítményét illetően, de teljes hallgatás övezi az egymást követő hitvesek korábbi házasságaikból magukkal hozott gyermekeit is, és így a szerző maga sem látható a mostohaapa szerepében. Vajon mivel magyarázhatjuk ezt? Az egyéni életút elbeszélése a kora újkorban korántsem kizárólag az egyéni identitás megszervezésének és bemutatásának gyakorlata volt. Az élettörténetek szerzői családjukat tekintették elsődleges közönségüknek – írásukat sokszor gyermekeiknek dedikálták –, életútjukat az egyéni mellett a család életciklusai szerint strukturálták. Az élettörténetekben tehát a társadalmi kapcsolathálóban formálódó társadalmi én képe is jól megragadható.²⁸ Csulyak elbeszélését a patriarchális család koncepciója szabályozta; az az igény strukturálta, hogy a fiági leszármazást őrizze meg az utódok és a család emlékezetében. A vertikális leszármazás nézőpontjából az oldalági mostoharokonság (például a sógorság, mivel az új házasság útján jött létre) nem látható, illetve nem is létező kapcsolatrendszer. A lizskai lelkész életútjának elbeszélése tulajdonképpen bővített változata volt a lerajzolt családfának és a családi események feljegyzésének, amelyeket szintén belefoglalt és megőrzött *omniarium*ában.²⁹ Javításai, betoldott jegyzetei azt jelzik, hogy a családfa és a családi napló az életút elbeszélésének forrásaiként szolgálhattak számára.

Nem az volt a célja, hogy megörökítse háztartása és családja mindennapjait és a családtagok megélt kapcsolatait, amelybe beletartoztak volna az ott élő mostohagyermek, egyéb rokonok és a szolgálók is: írásában inkább azok jelennek meg, akik kapocsként szolgáltak a vertikális leszármazásban. Legidősebb fia, Gáspár családi örökségének fontos

talmáról és funkciójáról lásd Szabó András Péter: *Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. Századok* 144 (2010) 1027–1083.

²⁷ A rítusok egyrészt segítik az egyént érzelmi kezelésében, megélésében, másfelől érzelmeiket ébresztenek a résztvevőkben. Vö. Renato Rosaldo: *Grief and a Headhunter's Rage. On the Cultural Force of Emotions. In: Text, Play and Story. The Construction and Reconstruction of Self and Society.* Ed. Edward M. Bruner. Washington, 1984. 178–195.

²⁸ Lásd Gabriele Jancke: *Autobiographie als soziale Praxis. Beziehungskonzepte in Selbsteugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum.* Köln, 2002. (Selbsteugnisse der Neuzeit 10); Carolyn Chappell Lougee: *Emigration and Memory. After 1685 and After 1789. In: Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context Since the Middle Ages.* Ed. Robert Dekker. Hilversum, 2002. 89–106.

²⁹ OSZK Oct. Lat. 646. fol. 1a–b, *Genealogia familiae Chuliac in oppido Miskolcz.* A borító belső oldalára és az első lapra rajzolva. A családi napló (fol. 264a–266a) címe *Memorabilia memoranda, s ugyanazokat a napra pontos dátumait tartalmazza a házasságkötéseknek, születéseknek és halálozásoknak, mint az önéletírás.*

része volt az apa *omniáriuma*. A fiú azzal állított emléket apja halálának, hogy nyomdába adta apja egy másik, latin rímekbe szedett önéletírását, amelyhez ő maga fűzött újabb sorokat, s a kinyomtatott lapokat végül beillesztette a kéziratos könyvecskébe.³⁰

Az írás és az olvasás mint gyászmunka

Élettörténetében Csulyak tíz saját gyermekével kapcsolatban is csupán születési és haláladási dátumuk, illetve haláluk körülményeinek tömör feljegyzésére szorítkozott. Azt várhatnánk, hogy a lakodalomra írott énekekhez hasonlóan a temetésre szerzett versét is arra használja, hogy érzéseit megossza rokonaival és barátaival, valamiféle értelmet adjon így gyerekei halálának, és a veszteséget a fájdalomában osztozó közösséggel együtt feldolgozva szeretett volna vigaszt találni. Családtag temetésére írott gyászverse egy van. A vers két leánya és harmadik felesége (a lányok mostohaanyja) halálára készült, akiket három hét leforgása alatt veszített el 1622 szeptember–októberében. Kísérő jegyzetek, mint más verseknél, nem utalnak arra, hogy a vers temetésre íródott s ott elhangzott volna, amit az is valószínűtlennek tesz, hogy az önéletírás szerint első házasságából született két lányát és három héttel később pestis által elragadott harmadik feleségét, Seres Dorottyát külön temették. Ezen túlmenően a szöveg is arra utal, hogy itt maga az írás aktusa segítette a gyászoló apát és férjet a fájdalom feldolgozásában, a vigasztalódásban. Csak a vers első tizenöt versszaka klasszikus gyászvers, Seres Dorottyá, majd lányai, a tizenegy éves Judit és a kilencéves Zsuzsanna leányi erényeinek előadása. A műfaji szokásokat követő ábrázolás szerint Judit és Zsuzsanna kegyes és istenfélő ifjú leányok, immár Krisztus menyasszonyai, azonban két rövid sor által mégis kapnak valamelyes egyéni arcot is:

„az iras olvasas vagy penig him varras
vala derék dolgotok”³¹

A gonosznak ábrázolt mostohaanya mellett felnövő lányokat minden bizonnyal maga tanította meg olvasni, ahogy korábban megtanította fiatal édesanyjukat is, aki azután keszkenőkbe és párnákba hímezte férje rímeit, amit aztán a lányai folytattak.³² Azt is mondhatnánk: azokat a nőket, akiket szeretett, megtanította olvasni, hogy ezzel is közelebb kerüljenek egymáshoz. Másképp: az írni-olvasni tanítás a szeretet aktusa volt számára.

A hátralévő kilenc strófában fájdalomában Istenhez szól, tőle vár vigaszt egy új feleség személyében. Lányai és felesége elvesztésének más értelmét nem találja, mint Isten akaratát, amelyet a korabeli vallásos mentalitás szerint el kell fogadnia, de az elvesztett feleség helyébe – Istenhez fohászkodva, őt kérve, vele alkudozva – újat kér. Szavakkal kimondva nem

³⁰ RMKT XVII. sz. 2, 384–385.

³¹ RMKT XVII. sz. 2, 63. 40. vers, 9. strófa. Lásd még Nr. 41., 42.

³² Részletesebben a női családtagok írásbeliségére Péter Katalin: Az olvasó nő eszménye. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp., 1999. 323–332.; RMKT XVII. sz. 2, 30., 54.

a versírástól mint „gyászmunkától”, hanem a külső körülmények megváltozásától várja a belső megnyugvást, a vigasztalódást. S végül valóban ugyanolyan hamar, mint amikor kisgyermekéről kellett gondoskodnia, csupán néhány hónap elteltével, újra megházasodik.

Évtizedekkel az események után is kivételes részletességgel idézte fel a máskor gyakorlatias dolgokra szorítókozó önéletírásban az óriási veszteség érzését és mély fájdalmát. Ezúttal az olvasásra, illetve az imára (zsoltárok olvasása) hivatkozott mint gyászmunkára.

„Hanem ekkor is új ok kínálkozott a gyászra, és pedig az előzőknél siralmasabb, mert... két leányomat, két kedveskét, az olvasásban igen jártasakat bocsátottam előre, akiket egymás után ölt meg a pestis, és ugyanazon a napon helyeztem mindkettőt szülőmnek sírköve alá. Három héttel utóbb... feleségem is követvén őket elment a minden testnek útján. Hogy a legkedvesebb feleimnek halálesete mennyire megsebezte keblemet, nehezen mondhatnám el, hiszen házam minden ékességétől megfosztottak, és szinte megölvén úgy földre terítették, hogy ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zsoltáraihoz nem vezettek volna, házamnak gyásza, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemésztt volna.”³³

Majd így folytatja: „De ezen bánatomban is Isten kegyelme könnyörülvén rajtam szétzaggatta gyászruhámot és az örvendezés köntösével vett körül engem”³⁴ – vagyis új feleséggel vigasztalta. Születés és halál, öröm és bánat váltakozásaként mondja el élettörténetét. Elsőszülött fia temetését (1625. július) így kommentálja:

„De ezt a gyászt ismét az örvendezés új oka váltotta fel, mert rákövetkező nap... [feleségem] megszülte másodszülött fiát, Istvánt, harmadik fiát, Gáspárt ismét 1627. április 5-én hozta világra. E fiacskánk születésének édességét István fiunk halála tette keserűvé... De ezt a keserűséget is megédésítette Juditka, ki 1628. ...augusztus 4-én... született e világra.”³⁵

Csulyak mint háztartásfő és férj

A családtagok születése és elvesztése jellegzetesen nem személyesen őt, hanem házát, háza népét (*domum, domesticos meos*) sújtja vagy gyarapítja: „Új tisztemre Isten új szaporulattal adta áldását, minthogy [1616.] március 13-án egy fiacskával díszítette házamat.”³⁶ Feleségeit ugyancsak „háza népéhez” viszi haza a lakodalomból. A *familia* szót csupán egyszer használja. Jellemző, ahogy első felesége halálát háztartása további tagjainak elvesztésével egy sorba állítja: „Ugyanazon a nyáron feleségem halálát szolgálóknak és lovaszomnak halála is követte, és így házam példájával bizonyítottam be azt a régi igaz mondást, hogy semmi baj sem jár egyedül.”³⁷ Ezzel nem azt állítom, hogy a házastársak

³³ RMKT XVII. sz. 2, 294.

³⁴ Uo. 294.

³⁵ Uo. 295.

³⁶ Uo. 292.

³⁷ Uo. 292.

kapcsolata feloldódott volna a háznép közösségében, inkább úgy értelmezném, hogy fontos volt számára háztartásfői identitása.

A háztartásfői szerepkör a férfiak esetében pedig – szemben a nőkkel, akik özvegyként kerülhettek ilyen pozícióba – szorosan összekapcsolódott a házassággal.³⁸ Csulyak önábrázolása arra utal, hogy nagyon fontos volt számára a férj szerepének betöltése. A lelkész sehol nem mond olyat, hogy szerette feleségét (inkább jellemző: „ez a feleségem bővelkedett asszonyi erényekben”), de aprólékos részletességgel, oldalakon át ecseteli feleségei betegségét és hogy ennek során hogyan gondoskodott róluk: orvosokat hív, akiknek megtudjuk a nevét; a beteges Zsuzsannát fürdőbe küldi, majd éjszaka vágat halálos ágyához, ahol gránátalma levéllel itatja. Itt mint férj jelenik meg, feleségéről gondoskodó szerepben, aki teljesíti keresztényi kötelességét (vigaszt nyújt a szenvedőnek) és a szerető férjtől elvárt cselekedetekkel fejezi ki háztartási szeretetét.³⁹ (Első, negyedik és ötödik felesége szenvedéséről és gondozásáról hallunk, a házastárs és gonosz mostoha Juhos Annáról két évtized távlatából halála leírása apropóján is inkább ítélek: „...feleségem délután 2 és 3 óra között vízkórságban meghalt... Neki már régebben megjósoltam, hogy Isten ítélő jobbát nem fogja elkerülni, mivel velem, ártatlan létemre, tiszteletlenül bánt, amíg velem élt, és nem egyszer szidalmakkal illetett. Hogy ez a jóslat igaz volt, az események bizonyították.”⁴⁰)

A lelkész akkor is újraházasodott néhány hónap özvegyesség után, amikor nem voltak kisgyermekai, akik mellé anyára lett volna szükség. Özvegyességében, ahogy maga fogalmazott, pásztori tiszte is sokkal nyomasztóbb terhet jelentett. A házasság célja – a tanulmány elején idézett szavai szerint – az volt, hogy „alkalmasabb legyek köz- és magánügyeim vezetésére”. A középkorú férfi ideális férj volt, háztartásfő és apa egyszerre.⁴¹ Csulyak a patriarchális férfiasság e tradicionális modelljében gondolkodott (amely nem esett egybe az özvegyeséget ajánló egyházi megfontolásokkal), amelyben a férfi vezető pozíciójának terepei közül az apaságra és a házasságra egyaránt igényt tartott.

Csulyak mint gondoskodó mostohaapa

A lelkész feleségei által a családba hozott „árvákról” leveleiből értesülünk, amelyekben a gondoskodó mostohaapa szerepében pillanthatjuk meg. Negyedik feleségéről, Gyulai Szabó Katalinról önéletírásában röviden csak annyit mond, hogy 1623-ban, amikor 28 évesen Olaszliszkára érkezett, már „két gyermek anyja” volt.⁴² Katalin serdülőkorú mostohafiához

³⁸ Összevetésül megnéztem Szenci Molnár Albert naplóját, aki inkább családról beszél. Szenci Molnár Albert: *Napló és más írások*. Vál. és a bev. tan. írta Benkó Samu. Bukarest, 1984.

³⁹ RMKT XVII. sz. 2, 295–299. passim.

⁴⁰ Uo. 294.

⁴¹ Scott Hendrix: Masculinity and patriarchy in Reformation Germany. *Journal of the History of Ideas* 56 (1995) 177–193.

⁴² RMKT XVII. sz. 2, 294. A lakodalom után feleségét hazavitte, de a gyerekekről részletesebben nem beszél.

fűződő kapcsolatába a fiú patrónusához, Bethlen István váradi kapitányhoz, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem unokaöccséhez írt levelén keresztül pillanthatunk bele:

„Nagos uram az mely igen örvendettem raita, mikor az en mostoha fiamnac Turi Ferencznek Nagod hata meget valo lakasat, es Nagdnakis hozzaja kivaltkeppen valo graciajat, hallottam: ismet ollian igen bankodtam raita, midőn Nagd meltosaga ellen valo vetkejért Etsed varaban valo fogsagat hallottam.”⁴³

A művelt nagyúr, Bethlen István személye körül inasként szolgáló fiút Csulyak később fiának nevezi, s az apáktól elvárt szeretettel, vele érzelmileg azonosulva vállalja fel szorult helyzetében támogatását: „Szegielem uram dolgát, az edes annia penig ejjel nappal kesergi, mert az mint az közönseges mondisis tartia, chiak egi atianac es anianakis nintsen lator giermeke; de megis nem szegienlem Nagod elot erette esedeznem.”⁴⁴ Miközben családként ábrázolja magát, az anyát és mostohafiát, apaként a címzettre, fia patrónusára ruházza az apaszerepet:

„...az mint az tekozlo fiuis kérte az ő edes attiat, hogy Nagod eczer hozzaja meg mutatot atiai indulatiat mindenestől ne vonnia meg tőle... Giors es hú inas bizoniara, mert soha semmiben meg nem értem, de mint hogy ifju, elmeje viasz modra hailando ha meleg eri, Nagdat kérem keméni fenitéc alat neveitesséc, hoga oztan öreg korabanis tudgion félni: es ha valami illetlen dologra sollicitalnais az affectus, az Aegyptomban lako Josephet követven ezt mondgia félem az Istent, es ne vetemedgiéc allapattiahoz illetlen dologra.”⁴⁵

Arra kéri a nevelőapa szerepébe állított patrónust, hogy a fiút az apáktól elvárt szigorral nevelje. A művelt patrónus tudására⁴⁶ apellálva a keresztény humanisták – Rotterdami Erasmus tollán széles körben ismertté vált – neveléssel kapcsolatos fogalmait és elveit idézi fel: az ifjak lelkének még viaszhoz hasonlított formálhatóságát, befolyásolhatóságát, esendőségét, amely még nyomatékosabbá teszi az apák kötelességét nemcsak a jóra, az istenfélelemre való nevelésre, de a megbocsátásra is: „Ha Ngd elot fiamert valo esedezesem nec valami tekinteti leszen, ...mostani szomoru orcam megvidulhog’ Nagd azt az arva ifjut... gratiajaval méltoztatta.”⁴⁷

Szavai jól mutatják, hogy az apaság kulturális koncepciója a 17. században nem kizárólag biológiai kapcsolatot feltételezett, hanem egy rangot és életkort jelző társadalmi kapcsolat is volt. A megözvegyült anyát feleségül vevő mostohaapa, a serdülőkorú ifjakat udvarában nevelő előkelő patrónus, de a szülők testvérei, azaz a nagybácsik és nagynénik, illetve a saját idősebb testvérek is betölthették az apa szerepét.⁴⁸ Az apaszerep átruházása

⁴³ RMKT XVII. sz. 2, 326–327. Nr. 16.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Lásd Lukinich Imre: *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása, 1619–1628*. Bp., 1926. Csulyak barátja, Szenci Molnár Albert például az általa legjobbnak vélt hét európai humanista nevelő latin írásából neveléstani könyvet állított össze ifjabb Bethlen István és Péter öccse számára (*Syllecta scholastica*, 1621). <http://erdelyimuzeum-folyoirat.adatbank.transindex.ro/index.php?cid=686> (a letöltés ideje: 2017. december 12.).

⁴⁷ RMKT XVII. sz. 2, 326–327. Nr. 16.

⁴⁸ Sophie Ruppel: *Verbündete Rivalen. Geschwisterbeziehungen im Hochadel des 17. Jahrhunderts*. Köln, 2006. 126–128.; Joanna Bailey: *Parenting in England, 1760–1830. Emotion, Identity and Generation*. Oxford, 2007. 199–221.; *Maternal Measures. Figuring Caregiving in the Early Modern Period*. Ed. Naomi J. Miller – Naomi Yavneh. Farnham, 2000. 8–11.

a patrónusra azért is tűnhetett természetesnek, mert a patriarchális családon belüli kapcsolatok éppúgy a hierarchián és a kölcsönösségen alapultak, mint a patrónus–kliens viszony: a védelem és a támogatás az engedelmesség, szolgálat és lojalitás („gyors és hű inas”) fejében járt.⁴⁹ Ez esetben tehát Turi Ferenc Bethlen István nevelt fiaként, egyúttal udvartartása tagjaként szegte meg hűségét atyja és patrónusa irányában.

Nem tudjuk, milyen fogadtatásra talált a mostohaapa kérése. De azt közelről megfigyelhettük, hogy milyen irodalmi, nyelvi, retorikai eszközöket mozgósított az „atyai” megbocsátás kieszközlésére: a végletes alázatosság (a beszélő és a címzett közötti nagy társadalmi távolság hangsúlyozása) hangján megszólaló mostohaapa érzelmei megosztása révén is olyannyira azonosul fiával, hogy tulajdonképpen az ő nevében beszél a helyettes apához („kérvén azon Nagodat alázatosan, az mint az tekozlo fiuis kérte az ő edes attiat”).

Az a körülmény, hogy Csulyak mostohafiának is elküldte a levél másolatát, nemcsak bizalmas kapcsolatukat jelzi, de egyúttal a Csulyak–Bethlen levélváltás családias jellegét is (a családtagok között természetes volt, hogy olvassák egymás leveleit). A köztük lévő bizalom és egymás ismerése talán korábbi egy fedél alatt élésük során alakult ki, amelyre az ekkor már hét éve tartó házasság első éve alatt nyílt lehetőség.

Csulyak a sárospataki Prágai Zsuzsannával kötött ötödik házasságával kapott mostohagyerekei irányában is felvállalta a szülői gondoskodás és támogatás kötelességét. Felnőtt mostohalánya lakodalma verset írt, a lakodalmon is részt vett,⁵⁰ és valószínűleg felesége második házasságába született, vele együtt élő kiskorú mostohagyerekei is ott voltak. A már hatvanas éveiben járó, idős mostohaapa igyekezett gondoskodni felesége „kis árváinak” jövőjéről is. Több levélben kérte az erdélyi fejedelmet és feleségét, Rákóczi Györgyöt és Lorántffy Zsuzsannát, mint Sárospatak földesurait, támogassák feleségét, jövendőbeli özvegyét abban, hogy Sárospatakon házat tudjon venni, amely az ő halála után felesége és gyermekei otthonaként szolgálhat.⁵¹ Az idős lelkész házában ekkoriban legalább öt kiskorú gyermek élt: három gyermeke negyedik feleségétől, „drága Katalinjától,” és mostohatestvéreik, akiket ötödik felesége hozott a háztartásba. Mivel azonban ezúttal is nála jóval fiatalabb felesége halt meg korábban, a felütésben idézett szavai, mikor is házi gondjaival indokolta hatodik házassága szükségességét, itt csupán saját három kisgyermeke nevelésének gondjaira utalhatnak. Kiskorú mostohagyerekei a jogi szokásrendnek és a bevett gyakorlatnak megfelelően saját vérrokonaik gondozásába és gyámsága alá kerülhettek, már ha voltak ilyenek.⁵²

⁴⁹ Linda Pollock: Younger sons in Tudor and Stuart England. *History Today* 39 (1989) 23–29.

⁵⁰ Részvételére abból következtettek, hogy részletesen leírta az ülésrendet is. RMKT XVII. sz. 2, 153. Lakodalmi ének: RMKT XVII. sz. 2, 384.

⁵¹ RMKT XVII. sz. 2, 331–334. Levelek. Nr. 24–27. Az apai gondoskodás cselekedete volt részéről, hogy felesége nevében is levelet írt a fejedelemasszonynak. A ház fele felesége tulajdonában volt, a Csulyakkal kötött házassága előtt itt élt özvegyként gyermekeivel. Ekkor a házaspár a ház másik felét próbálja megszerezni a tulajdonostól.

⁵² Amennyiben feleségének nem voltak vérrokonai, akik gondoskodhattak volna róluk, a mostohaapa felelőssége is lehetett ez. Vö. Horn Ildikó: Nemesi árvák a kora újkorban. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 19) 51–90. Csulyak

Végül abban, hogy az együtt töltött négy év után miként élték meg a szétválasztást a mostohatestvérek, a képzeletünkre vagyunk utalva.⁵³

Összegzés

A Csulyak család történetének egyik fontos tanulsága, hogy bár a korban ismert volt a gonosz mostoha örökölt sztereotípiája, a biológiai szülő–gyermek viszony és a mostoha-gyermek–mostohaszülő kapcsolat ábrázolása nem a szerető–gonosz ellentétpáron alapult. A szülői szerep, a szerető anyai és apai gondoskodás nem kötődött szorosan vagy kizárólag a biológiai szülőkhöz: a következő generáció felnevelésében intenzíven részt vettek az idősebb rokonok, barátok, patrónusok, irányító szerepben lévő férfiak és feleségeik. Láttuk, hogy Csulyak egyik mostohafia előkelő arisztokrata udvarban nevelkedett. Amikor pedig Csulyak kisgyermekként félárván kóborolt, önéletírásában arra emlékszik vissza, hogyan vette ekkor pártfogásába anyai nagybátyja. A mostohaszülők a szülői szerep betöltésében a kora újkorban csupán az egyik alternatívát jelentették. A 21. század első évtizedeiben, a családformák egyre gyorsuló diverzifikálódása idején, a biológiai szülők szintén nem játszanak kizárólagos szerepet a szülői gondoskodás teljesítésében.⁵⁴ Ahogy ma egyre inkább sokasodnak a szerető társadalmi apák (a gyermeküket nevelő nők partnerei mint nevelőapák, mostohaapák), a 17. században a férfiak gyakoribb újraházasodása következtében a mostohaanyák domináltak, ahogy Csulyak gyermekei is jellegzetesen mostohaanyák gondoskodása mellett nevelkedtek.

A református lelkész újraházasodásaiban fontos szerepet játszott, hogy – a 21. századi férfiidentitással szemben – a kora újkorban a férjstátus és az apaság egyaránt kulcsfontosságú elemei voltak a férfiak társadalmi megbecsülésének és a stabil kormányzáshoz kötődő koncepcióknak. Ebből sok minden következhet. Például az, hogy a protestáns lelkészek család és házasság dolgában híveikhez hasonlóan cselekedtek, s ez csökkentette a közösségekben jellemző kívülálló pozíciójukat, amit a hivatásuk professzionalizálódását kiemelő történészek hangsúlyoznak.⁵⁵ Másfelől az is következik a patriarchális férfiidentitásból, hogy a mostohagyermek érkezését az új feleséggel a férjek akár potenciális le-

már ötödik házassága előtt, özvegyként gondoskodott leendő árvái sorsáról. Egy rokonát, Miskolczi Gergety és feleségét kereste meg levélben, akik elvesztették saját gyermeküket, hogy legyenek gyermekei gyámjai. RMKT XVII. sz. 2, 328–329. Levelek. Nr. 210. Amikor Csulyak végül 1645-ben meghalt, egyetlen fia élt, aki 18 éves volt (a nagykorúság elvileg 24 év volt a fiúknak, de korábban is nyerhettek jogot az öröklésre és a gyámoktól való függetlenségre).

⁵³ Mostohatestvérek és féltestvérek együttélésének érzelmi következményeivel foglalkozik Sylvie Perrier: *Stepfamily relationships in multigenerational households. The case of Toulouse, France in the eighteenth century*. In: *Stepfamilies in Europe*, Chapter 12. passim.

⁵⁴ Gertrude Robin Gauthier: *Anatomies of Kinship. Diversity in the Formal Structures of American Families*. Durham, 2014. (Doctoral thesis) <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/handle/10161/9402?show=full> (a letöltés ideje: 2018. január 26.).

⁵⁵ *The Protestant clergy of early modern Europe*. Ed. C. Scott Dixon – Luise Schorn-Schütte. Basingstoke, 2003. 137–155.

hetőségként vagy előnyként is megélhették, mert ezzel a szülői gondoskodás, védelem és irányítás terepe és szerepei nőttek meg számukra. Amikor az ötvenéves Martin Bucer strasbourgi reformátor 1542-ben egy kisleány apjaként második feleséget hozott a házhoz – közeli kollégája özvegyét négy kisgyermekkel –, döntését egy barátjának írt levélben többek között azzal indokolta, hogy gondoskodni szeretne az árvákról, akiket saját gyermekeként fog nevelni.⁵⁶

Annak ellenére, hogy Csulyak odaadóan gondoskodott mostohagyermekéről, egyéni életútja elbeszélésében ők nem jelentek meg. Élettörténete megformálását a patrilineáris család, a fiági leszármazás koncepciója befolyásolta, még ha írásain kívül utódai kevés egyebet örökölték is. A kora újkori horizontális rokonsági kötelékek megfigyelése ezért nem olyan egyszerű a történészek számára: mindennapi jelentőségüket inkább elfedi, mintsem megvilágítja a patrilineális felfogás által formált írásos hagyaték.

A mostohaanya iránti elvárásokat és félelmeket, elvesztett gyermekeinek egyénibb arcát azokban a versekben fejezte ki Csulyak, amelynek közönsége a tágabb család és a barátok voltak. Érzelmek megosztása révén a családi ünnepek az érzelmek közös, közösségi megélésének eseményeivé válhattak. Egyúttal a félelmek, ígéretek és kérések lakodalmi vendégsereg előtti dramatizálása alkufolyamatként is működhetett, amelynek eredményeként a felek megegyeznek, szerződést kötnek a nyilvánosság előtt – ez esetben arra vonatkozóan, hogy az új feleség jó mostohaanya lesz. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a szerettei elvesztése feletti fájdalom, a gyász megélésének maga a versírás és az olvasás is segítő eszközeként szolgált a lelkész számára. Ez sem magányos aktus volt: ilyenkor Istennel alkudozott, tőle kérte, hogy pótolja veszteségét egy új feleséggel, mivel ettől (a külső társadalmi változástól) remélte belső, lelki megnyugvását. A levélírás során az érzelmek kifejezése a címzett érzéseinek, tetteinek befolyásolását és a meggyőzést szolgálta: az alázatosság például az alárendeltséget hangsúlyozta a levélíró és a címzett viszonyában, amely az atyai-patrónusi védelem és megbocsátás kötelességének kikényszerítését szolgálta. A gyász, a szeretet, a barátság vagy a harag elsősorban a hozzájuk kapcsolódó társadalmi elvárások, kötelességek, szokások teljesítését jelentette, vagyis mindenekelőtt cselekvés formájában volt kifejezhető és értelmezhető (és egyben ellenőrizhető, számon kérhető) a kölcsönösségi cserekapcsolatok révén szerveződő patriarchális családban és társadalomban.⁵⁷

⁵⁶ Sonja Domröse: *Frauen der Reformationszeit. Gelehrt, mutig und gläubensfest*. Göttingen, 2014. 94.

⁵⁷ A szerelemre mint a támogatás és védelem kötelességének teljesítésére lásd Katie Barclay: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650-1850*. Manchester – New York, 2011. 102 ff.

ÉLETMŰ

SZABÓ DÁNIEL (1946–2017) MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1975

A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 503–527. (Boros Zsuzsával közösen.)

1976

A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében, 1915–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 79) 181 p.

1977

A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 20 (1977) 169–208.

1978

Időrendi áttekintés. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. köt. *Magyarország története 1890–1918.*

Szerk. Hanák Péter – Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 1235–1282.

A millenniumi ünnepek. *Világosság* 19 (1978) 500–506.

A Néppárt az 1896. évi országgyűlési választásokon. *Századok* 112 (1978) 730–756.

1981

A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. In: *Politikai és szervezetszociológiai szöveggyűjtemény.* Összeáll. Bihari Mihály. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar – Tankönyvkiadó Vállalat, 1981. 190–228. (Boros Zsuzsával közösen.)

Történelmi kutatómunka – gombnyomásra? Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről. Matematikai módszerek társadalomtudományi alkalmazásáról. (Résztevők: Granasztói György, Manchin Róbert, Füstös László, Szabó Dániel, Göndör György.) *Történelmi Szemle* 24 (1981) 79–84.

1982

[Kronológia.] 1890–1918. október 30. In: *Magyarország történelmi kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben.* Főszerk. Benda Kálmán, szerk. Somogyi Éva – Glatz Ferenc. 3. köt. (677–1000. p.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 782–841.

1983

[Kronológia.] 1890–1918. október 30. In: *Magyarország történelmi kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben.* Főszerk. Benda Kálmán, szerk. Somogyi Éva – Glatz Ferenc. 3. köt. (2. jav. kiad.) (677–1000. p.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 782–841.

1985

The Social Basis of Opposition to the War in Hungary. In: *East Central European Society in World War I.* Ed. Béla K. Király – Nándor F. Dreisziger – Albert A. Nofi. (XI, 623 p.) Boulder – New York, Social Science Monographs – Columbia University Press, 1985. (War and Society in East Central Europe 19; Atlantic Studies on Society in Change 38; East European monographs 196) 135–144.

Választás és csalás Magyarországon a századfordulón. *História* 7 (1985) 5–6. sz. 44–46.

1986

A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. In: *Szöveggyűjtemény a „Pártelmélet és az MSZMP gyakorlata” tanulmányozásához*. Szerk. Lővei Emil. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986. 173–211. (Boros Zsuzsával közösen.)

1987

Die Partei des politischen Katholizismus in Ungarn. In: *Das Parteienwesen Österreich-Ungarns*. Hrsg. Gábor Erdődy. [Beiträge der dritten Wissenschaftlichen Tagung der Ungarisch-Österreichischen Historikerkommission, Budapest, Juni 1983.] (144 p.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 125–135.

1988

Magyar hölgynek születni / Nagy és szép gondolat. *Tekintet* 28 (1988) 2. sz. 12–24.

National Patria versus patriotic Franck. The „Ersatz struggle” in Hungary at the turn of the century. *Danubian Historical Studies* 2 (1988) 1. sz. 39–55.

1989

Wahlsystem und Gesellschaftsstruktur in Ungarn in den beiden letzten Jahrzehnten des Dualismus, 1896–1910. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1989) 181–204.

1990

A nemzeti „Patria” a hazafias „Franck” ellen. Pótlékharca a századforduló Magyarországon. *Világosság* 31 (1990) 231–240.

1991

Korteszalok. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Szerk. Somogyi Éva. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1991. 229–241.

Múlt századi kiállítás-történet. [Az Ezredéves Országos Kiállításról, Budapest, 1896.] *Mozgó Világ* 17 (1991) 11. sz. 47–53.

Munkásság és munkásmozgalom a századfordulós magyarországi reklámokban. *Világosság* 32 (1991) 384–392.

Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben. In: *Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18*. Szerk. Á. Varga László. (403 p.) Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16) 331–338.

Századfordulós azonosulásformák: állam-, hivatalnok- vagy politikai identitás. *Valóság* 34 (1991) 11. sz. 23–31.

1992

Kossuth és a szimbolikus politika (Két levél). *Somogy megye múltjából* 23 (1992) 171–193.

A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. (Párt és vidéke.) *Történelmi Szemle* 34 (1992) 199–230.

Milyen is (legyen) Európa? (Európaképek a dualista Magyarországon.) *Somogy megye múltjából* 23 (1992) 321–326.

Reklám és politika 1906-ban. *História* 14 (1992) 2. sz. 27–29.

Egy választás Erdélyben (1869). *Századok* 126 (1992) 449–464.

1993

A botrányhős Verhovay. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Szerk. Gerő András. (249 p.) Budapest, T-Twins Kiadó, 1993. 55–75.

1994

1894: új történet kezdődik. [Állam és egyház.] *Világosság* 35 (1994) 3–10.

Das Europabild in Ungarn um die Jahrhundertwende. Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten der politischen und weltanschaulichen Gruppen. In: *Die historische Einheit Europas. Ideen –*

- Konzepte - Selbstverständnis.* Hrsg. Hans Hecker – Silke Spieler. Bonn, Kulturstiftung der Deutschen Vetriebenen, 1994. 37–47.
- A nemzeti áldozatkészség szobra (avagy fából vaskatona). *Budapesti Negyed* 2 (1994) 3. sz. 59–84.
- A Szántó Kovács-mozgalom centenáriuma, 1894 – 1994. április 22. Szeged, MSZP Csongrád Megyei Területi Szervezete, 1994. 56 p.
- 1995**
- Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation 1870–1930. Ed. Thomas Bender – Carl E. Schorske. New York, Sage Foundation, 1994. (400 p.) Budapest és New York. Tanulmányok a világvárosi átalakulásról, 1870–1930. *Századok* 129 (1995) 1456–1457. [Recenzió.]
- In hoc signo vinces. Egy nem versengő választás történetéhez. In: *Vera (nem csak) a városban: Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk. Á Varga László. (522 p.) Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 1995. (Rendi Társadalom – Polgári társadalom, Suppl.) 391–407.
- Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben. In: *Magyarország társadalomtörténete.* I/2. köt. *A reformkortól az első világháborúig.* Szerk. Kövér György. (466 p.) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. (Történeti szociológiai könyvtár I/2) 27–35.
- [Szócikkek a 19–20. századi magyar történelemről.] In: *A magyarok krónikája.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Officina Nova, 1995. 816 p.
- 1996**
- Dual images. Multiculturalism on two sides of the Atlantic.* Ottawa–Budapest, The Royal Society of Canada – Institute for Political Science of the HAS, 1996. 250 p. (Kulcsár Kálmánnal közösen.)
- „Menjen isten békéjével.” Pártok, parlamenti csatározások a századfordulón. *História* 18 (1996) 5–6. sz. 22–24.
- A politikai katolicizmus pártjának megjelenése a magyarországi pártrendszerben. *Protestáns Szemle* 1 (1996) 30–35.
- [Szócikkek a 19–20. századi magyar történelemről.] In: *A magyarok krónikája.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. (2. jav. kiad.) Budapest, Officina Nova, 1996. 816 p.
- Wekerle Sándor. A válságmenedzser. *Rubicon* 7 (1996) 10. sz. 8–11.
- 1997**
- A dualizmus politikai válságjelei. *Rubicon* 8 (1997) 10. sz. 11.
- Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed* 5 (1997) 2–3. sz. 71–100.
- Mária kútja Szentpéteren. In: *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Szerk. Hanák Péter – Nagy Mariann. (508 p.) Pécs, University Press Pécs, 1997. 281–296.
- Sipos András: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten, 1890–1914. *Magyar Tudomány* 42 (1997) 1137–1139. [Recenzió.]
- 1998**
- Hungary – Bulwark of Christianity and Backwardness. In: *Grenzlandidentitäten im Zeitalter der Eurointegration.* Hrsg. Krzysztof Glass – Janez Krajnc – Oto Luthar. (292 p.) Wien–Poznań, Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien – Humaniora, 1998. (Zentraleuropa/Mitteleuropa 9) 251–255.
- Common Europe and national autonomy in the Hungarian election campaign of the nineties. In: *Erweiterung Europas.* Hrsg. Krzysztof Glass. – Robert Hettlage – Riccardo Scartezini. (315 p.) Wien–Poznań, Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien – Humaniora, 1998. (Zentraleuropa/Mitteleuropa 10) 71–76.
- Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: *Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda.* Szerk. Gyáni Gábor. (398 p.) Budapest, Városháza, 1998. 31–59.

[A város arcai.] Reklám a századfordulón. In: *Reklámvonal '98. Írások, elemzések, interjúk a magyar reklámkommunikáció világából*. Szerk. Vándor Ágnes – Mihancsik Zsófia. (159 p.) Budapest, Kreutz Stúdió, 1998. 16–21.

1999

Kisvárosi politikai értékrendek. (Avagy egy történész a nagypolitikában.) In: *Történelmi tanulmányok*. Szerk. sef et al. (267 p.) Miskolc, Miskolci Egyetem, 1999. (Studia Miskolcinenia 3) 194–202.

A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor. In: *1918. Sfsarit si inceput de epoca. Korszakvég - korszakkezdet. The end and the beginning of an era*. Ed. Viorel Ciurbotă. Satu Mare – Zalău, Editura Lekton – Editura Muzeului Satmarean, 1998. 75–88.

Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: *A pesti polgár: Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk. Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor. (233 p.) Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. 185–198.

Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944. Budapest, Korona Kiadó, 1999. 354 p. (Boros Zsuzsával közösen.)

Szell Kálmán. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. (376 p.) Budapest–Debrecen, Rubicon – Aquila, 1999. 248–249.

Wekerle Sándor. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. (376 p.) Budapest–Debrecen, Rubicon – Aquila, 1999. 257–259.

2000

Egy diáktüntetés mellékterméke. (Ki mitől fél?) In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János – Barta János. (563 p.) Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 2000. 221–238.

The Hungarian parliament of the 19th century. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza-tervek 1784–1884. The House of the Nation. Parliament Plans for Buda-Pest 1784–1884*. Szerk. Gábor Eszter – Verő Mária. (435 p.) Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2000. 281–288.

[Időrend.] In: *Reformkor és kiegyezés. Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Szerk. Szentpéteri József – Stemler Gyula. (480 p.) Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 2000. (Magyar Kódex 4) 451–460.

Köztörténet. In: *Reformkor és kiegyezés. Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Szerk. Szentpéteri József – Stemler Gyula. (480 p.) Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 2000. (Magyar Kódex 4) 7–94.

[Szócikkek a 19–20. századi magyar történelemről.] In: *A magyarok krónikája*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. (3. jav., bőv. kiad.) Budapest, Magyar Könyvklub, 2000. 840 p.

A 19. század magyar parlamentje. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza-tervek 1784–1884. The House of the Nation. Parliament Plans for Buda-Pest 1784–1884*. Szerk. Gábor Eszter – Verő Mária. (435 p.) Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2000. 11–21.

2001

The crisis of dualism and the new „Compromise”, 1895–1914. In: *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. Ed. Mária Ormos – Béla K. Király. (721 p.) Boulder – Highland Lakes – Social Science Monographs, 2001. ; 104–138.

[Időrend.] In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia: Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Szerk. Szentpéteri József – Hargitai György. (490 p.) Budapest, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. (Magyar kódex 5) 455–461.

Köztörténet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia: Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Szerk. Szentpéteri József – Hargitai György. (490 p.) Budapest, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. (Magyar kódex 5) 7–94.

Das Kolleg und die Bibliothek in Sárospatak. In: *Gesten des guten Willens und Gesetzgebung. Dokumentation der internationalen Konferenz zur Problematik kriegsbedingt verlagter Kulturgüter*

Moskau, 24. und 25. April 2001. Hrsg. Ekaterina Űrvevna Genieva et al. (428 p.) Berlin–Moskva, Berlin Verlag – Rudomino, 2001. 59–65.

2002

- Képviseelőházi pártok a dualizmus kori Magyarországon. *Rubicon* 13 (2002) 4–5. sz. 16–19.
- A két világháború közötti magyar parlament. In: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach*. Szerk. Jónás Károly – Villám Judit. (545 p.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2002. 15–18.
- A magyar parlament másfél százada 1848–1989. In: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach*. Szerk. Jónás Károly – Villám Judit. (545 p.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2002. 53–65. (Gyarmati Györggyel közösen.)
- A polgári parlament kiépülése és működése. In: *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach*. Szerk. Jónás Károly – Villám Judit. (545 p.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2002. 9–14.
- A kis Kossuth. Kossuth Ferenc. *Rubicon* 13 (2002) 8. sz. 53–60.

2003

- Ki maradhat a parlamentben? A képviselői összeférhetlenség kérdése a dualizmus korában. *Századvég* [Új folyam 10] (2003) 30. sz. 35–58.
- Politikai társadalomtörténet – a politikai társadalomtörténete. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor – Ű Kovács József. (641 p.) Budapest, Osiris Kiadó, 2003. (Osiris tankönyvek) 371–386.
- Ferenc József azt üzenté... *História* 26 (2004) 6–7. sz. 15–17.
- Képviseelői összeférhetlenség: erkölcsi, napi politikai kérdés vagy a politikai rendszer meghatározottja. In: *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában. A Deák-bicentenárium alkalmából rendezett országos történelem- és jogtörténelem konferencia anyaga*. Szerk. –.(239 p.; Konferencia helye, ideje: Pécs, 2003. november 19–20.) Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2004. 223–238.
- A véderőtüntetések résztvevői. *Korall* 4 (2004) 43–60.

2005

- Magyar kormányprogramok 1867–2002. I–II. kötet. *Századok* 139 (2005) 783–787. [Recenzió.]
- One and a half centuries of the Hungarian Parliaments history (1848–1989). In: *The Hungarian National Assembly*. Ed. Iván Sellei. (69 p.) Budapest, Office of the National Assembly, 2005. 9–28. (Gyarmati Györggyel közösen.)
- Un siècle et demi d'histoire du Parlement hongrois (1848–1989). In: *L'Assemblée Nationale Hongroise*. Ed. Júlia Lenkei. (69 p.) Budapest, Office l'Assamblée Nationale Hongroise, 2005. 9–28. (Gyarmati Györggyel közösen.)
- Szalai Miklós: Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája. *Századok* 139 (2005) 781–783. [Recenzió.]
- Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906). *Századok* 140 (2006) 1324–1328. [Recenzió.]
- Die politische Organisierung der ungarischen Gesellschaft im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VIII/1. *Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Hrsg. Maťa Petr – Thomas Winkelbauer. Stuttgart, Steiner Verlag, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24) 1169–1204.
- [Szócikkek a 19–20. századi magyar történelemről.] In: *A magyarok krónikája*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. (4. jav. kiad.) Budapest, Helikon Kiadó – Alexandra Kiadó, 2006. 840 p.

2007

- Budapest története 1889–1903. In: *Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Bart István. (713 p.) Budapest, Corvina Kiadó, 2007. 339–382.
- Katonadalok és az első világháború. *Aetas* 22 (2007) 1. sz. 44–62.
- A Lajtán innen és túl. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára. Jenseits und diesseits der Leitha. Elektronische Festschrift für Éva Somogyi zum 70. Geburtstag*. Szerk. Ress Imre – Szabó Dániel. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2007. 391 p.

- A magyarországi politikai rendszer működése. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. Gerő András. (270 p.) Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007. (Habsburg történeti monográfiák 1) 122–135.
- Egy nap Budapesten (1889. február 14.). *Történelmi Szemle* 49 (2007) [4. sz., CD melléklet]: *A Lajtán innen és túl. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára. Jenseits und diesseits der Leitha. Elektronische Festschrift für Éva Somogyi zum 70. Geburtstag*. Szerk. Ress Imre – Szabó Dániel. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2007. 331–350.
- Reklám és háború. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József. (326 p.; Konferencia helye, ideje: Pápa, 2004. augusztus 27–28.) Budapest–Pápa, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények, 2007. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18) 247–260.
- Un siècle et demi d'histoire du Parlement hongrois (1848–1989). In: *L'Assemblée Nationale Hongroise*. Ed. Júlia Lenkei. (79 p.) Budapest, Office l'Assamblée Nationale Hongroise, 2007. 9–30. (Gyarmati Györggyel közösen.)

2008

- Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok választások*. (2. bőv., átdolg. kiad.) Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008. (ELTE jogi kari tankönyvek) 402 p. (Boros Zsuzsával közösen.)
- Wekerle Sándor utolsó miniszterelnöksége. *História* 30 (2008) 9. sz. 14–17.

2009

- Bihari Péter: Lovászárók a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. *Századok* 143 (2009) 245–246. [Recenzió.]
- Az első világháború*. Szerk. Szabó Dániel. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. (Nemzet és emlékezet 10) 838 p.
- The Functioning of the Hungarian Political System. In: *The Austro-Hungarian Monarchy Revisited*. Ed. András Gerő. (221 p.) Boulder, Social Science Monographs, 2009. (East European monographs 751) 153–167.
- Hogyan írjunk politikai brosúrát? Egy századfordulós példa. In: *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly et al. Budapest, Századvég Kiadó, 2009. 444–451.
- Sajtóhirdetések a régi Magyarországon. *Korunk* (Kolozsvár) 20 (2009) 4. sz. 81–86.
- Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: *Az első világháború*. Szerk. Szabó Dániel. (838 p.) Budapest, Osiris Kiadó, 2009. 727–(Nemzet és emlékezet 10) 727–739.
- Fogaras 1872. Egy választás és előzményei magyar szemmel. In: *Pártok, politika, történelem: Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Réfi Attila – Sziklai István. (495 p.) Budapest, MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2010. 373–390.
- Kis színes. Borzasztó történet az emberhúson hízott deákpárti hentesről, avagy a stáczió-utczai vérfürdő-intézet titkai. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor. (585 p.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2010. 426–437.
- Lajos Thallóczy als Zivillandeskommissär im besetzten Serbien. In: *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft*. Hrsg. Dževad Juzbašić – Imre Ress – Andreas Gottsmann. (264 p.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2010. 171–180.
- Mi a program? Mi a forrás? In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zoltán – Püski Levente. (447 p.) Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2010. 351–361.
- Párt vagy nem párt? Program vagy nem program? *Történelmi Szemle* 52 (2010) 585–599.

2011

- „Eke és fegyver segít, hogy sikerüljön.” Magyar hadikölcson plakátok az első világháború idején. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12 (2011) 139–146.
- Két magyar politikusi életút a 19. és 20. század fordulóján: Széll Kálmán és Wekerle Sándor. [Előadás a Magyar Történelmi Társulat előadássorozatának keretében, 2011. november 16.] <http://www.tortenelmitarsulat.hu/esemenyek/hanganyag.php>
- Korabeli érvek a dualizmuskori igazgatásról. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Bánkúti Gábor – Rainer M. János. Budapest, L'Harmattan, 2011. 303–318.
- Parlamenti pártok Magyarországon (1867–1919). In: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Szerk. Vida István et al. (535 p.) Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. (Pártok és politika 1, Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok) 19–29.
- Egy tárca. (Egy félig kritikai kiadás.) In: *História mezején: A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk. Völgyesi Orsolya – Deák Ágnes. (303 p.) Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2011. 243–251.

2012

- Magyarország társadalma egy ügy látószögében. (Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek [Budapest, Osiris Kiadó, 2011] című könyvéről.) *Budapesti Könyvszemle* 24 (2012) 276–278. [Recenzió.]
- Vallás és háborús lelkesedés. In: *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete*. Szerk. Lukács Anikó. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2013. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25) 338–348.
- Bevezető [A nagy háború első centenáriuma összeállításához]. *Magyar Tudomány* 175 (2014) 1282.
- Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút? *Tiszatáj* 68 (2014) július 3–14.
- A nagy háború első centenáriuma. [A Magyar Tudomány tematikus összeállítása.] Vendégszerk. Szabó Dániel. *Magyar Tudomány* 175 (2014) 1282–1317.
- A történetírás és a világháború. *Magyar Tudomány* 175 (2014) 1312–1317.

2015

- Ferenc József a ceglédi nótában. 1914. július vége – augusztus eleje Magyarországon. In: *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténetétől*. Szerk. Kappanyos András. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 237–285.
- Széll Kálmán pártja és az 1901-es választás. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Budapest, Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 281–301.
- Wer war 1914 in Ungarn begeistert und wofür? In: *Der erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Hrsg. Róbert Fiziker – Csaba Szabó. Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut – Collegium Hungaricum Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien, 2015. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien XIV) 169–186. 2016
- Die Agonie des historischen Ungarn. Die einheitliche und unteilbare Nation im Weltkrieg. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band XI/1. *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Hrsg. Helmut Rumpler. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 679–710.

Összeállította: Pótó János

CONTENTS

EDUCATION, DENOMINATION AND URBAN SOCIETY. JESUITS IN EARLY MODERN PRESSBURG	
Zsolt Kökényesi <i>Foreword</i>	169
István H. Németh <i>The Impacts and Characteristics of Pressburg's Central Roles within the Hungarian Urban Network</i>	171
István Fazekas <i>The Position and Institutional Network of the Catholic Church in Early Modern Pressburg</i>	201
Frederik Federmayer <i>Graduates of Jesuit Schools and their Career Opportunities in the Hungarian Capital during the 17th Century</i>	215
Zsófia Kádár <i>The Jesuit College of Pressburg as a Composite Institution in the Seventeenth Century</i>	237
Zsolt Kökényesi <i>The Changes in Student Numbers at the Jesuit Gymnasium of Pressburg in the 17th and 18th Centuries</i>	283
STUDIES	
Dániel Bácsatyai <i>Personal Relations between the Curia Romana and the Hungarian Church in the mid-13th Century. Albert of Parma and István Bánca</i>	299
Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter <i>The Törökdomb of Mohács</i>	325
Gabriella Erdélyi <i>„She will not be a wicked stepmother...” Emotional Practices in the Stepfamily of a Seventeenth-century Calvinist Pastor</i>	347
OEUVRE	
<i>Bibliography of Dániel Szabó (by János Pótó)</i>	365

E számunk szerzői

Bácsatyai Dániel PhD, MTA BTK TTI, fiatal kutató • Kádár Zsófia, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék • H. Németh István, főlevéltáros, főosztályvezető, MNL OL 1945 előtti Kormányiszervek Főosztálya • Frederik Federmayer, Művészettörténelmi Tanszék, Comenius Egyetem (Pozsony) [Filozófiai fakulta, Univerzity Komenského v Bratislave] • Fazekas István, egyetemi docens, kutatócsoport-vezető, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék • Erdélyi Gabriella, MTA BTK TTI, tudományos főmunkatárs • Kökényesi Zsolt, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék • Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, MTA BTK • Gyenizse Péter, docens, Pécsi Tudományegyetem, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék • Kitanics Máté, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, Turkológiai Témacsoport • Morva Tamás, Pécsi Tudományegyetem, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék • Pap Norbert, MTA BTK TTI, tanszékvezető, docens, Pécsi Tudományegyetem, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke • Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI • Pótó János, tudományos főmunkatárs, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI, Bibliográfiai témacsoport

(Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet = MTA BTK TTI)